

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№1, 2019

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d.,dosent)

Abdullayev Əfqan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d.,dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d.,dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d.,dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d.,dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d.,professor)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d.,professor)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d.,dosent)

Qasımov Rəşad

(Polis Akademiyası, t.f.d.,dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d.,professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d.,professor)

Şahmuradov Aqıl

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d.,dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d.,professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d.,professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdullayev Afgan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Huseynzadeh Gulnar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gasimov Rashad

(Azerbaijan Police Academy Phd. assos.professor)

Gaziyeva Masmakhanım

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

ZeynalovmAsgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*
Заместитель главного редактора
Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Абдуллаев Афган *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Абдиева Адила *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Гасымов Рашад – *д.и.н.,
Полицейская Академия, Азербайджан*
Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Гусейнзаде Гюльнар *д.п.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*
Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Кунина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*
Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*
Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф.* Ясски университет,
Румыния
Хартменн Зигленде *проф.*,
Витсбургский Университет, Германия
Гоциридзе Давид, *проф.* Тбилисского
государственного Университета, Грузия
Нестеров Александр *проф.*, Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман *проф, доктор наук,*
Стамбульский университет, Турция
Бондарев Александр *проф.*,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия
Ковашеч Золтан *проф.*, *Будапештский*
университет, Венгрия
Тарасевич Лариса *проф.*,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь
Шабанова Айсель

Корректор
Ахмедова Солмаз

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Ирина Оруджева (АУЯ)

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СДВИГИ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ
РОМАНА Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....11

**Феруза Мусаева (Институт узбекского языка, литературы и фольклора
АН РУз, Узбекистан)**

ЯЗЫК – ДИАЛЕКТ – КУЛЬТУРА.....16

Севда Алекберова (АУЯ)

МЕТАФОРЫ ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКАХ.....21

Nərmin Əliyeva (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

DESKRİPTİV DİLÇİLİKDƏN TRANSFORMASİON QRAMMATİKAYA.....28

Könül Həbibova (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

İNTERNET DİSKURSU VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....33

Nurlana Qənbərova (BSU)

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI.....40

ƏDƏBİYYAT

Kamil Adışirinov (ADPU Şəki filialı)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT45

Esmira İsmayılova (LDU)

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN ANADİLLİ ŞEİRLƏRİNİN
ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ.....54

METODİKA

Əsgər Zeynalov (ADU)

TƏDRİSDƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN VƏHDƏTİ.....62

Əmrəli Şirəliyev, Püstəxanım Musayeva (ADU)

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ
TƏTBİQİ.....69

Nobahar Əzizova (ADU)

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIĞININ
FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI75

PEDAQOGİKA

Vidadi Bəşirov (ADU), Nuridə Quliyeva, (BDU Qazax filialı)
GƏNCLƏRİN İNKİŞAFINDA QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU80

PSIXOLOGİYA

Seyhun Aliyev, Əzim Əliyev (ADU)
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ: PSIXOLOGİYA KAFEDRASININ
İNKİŞAF TARİXİ.....86

Гюльнара Гасанова (БСУ)
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ У
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....94

Mehparə Babayeva (BSU)
MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ VƏ
QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR.....101

İCTİMAİ ELMLƏR

Günay Feyziyeva (ADU)
İSRAİL BAYRAMLARI – YƏHUDİ HƏYAT TƏRZİ KİMİ.....106

Mətanət Abdullayeva (BDU)
AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ POEZİYASINDA YARADILIŞ MƏSƏLƏSİ113

TİBB ELMLƏRİ

Xatirə Əzizova, Rəna Əhmədova (ADU)
YUXUSUZLUQ ZAMANI ORQANİZMDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR119

PERSONALİLƏR

İMADƏDDİN NƏSİMİ – 650122

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV – 110.....124

AFAD QURBANOV – 90.....125

XRONİKA.....127

CONTENTS

LINGUISTICS

Irina Orujova (AUL) TRANSLATION SHIFTS IN CONVEYANCE OF ARCHAIC WORDS INTO ENGLISH FROM L.N.TOLSTOY'S NOVEL "ANNA KARENINA"	11
Feruzə Musaeva (Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Uzbekistan Academy of Sciences) LANGUAGE – DIALECT – CULTURE	16
Sevda Alekberova (AUL) LOVE METAPHORS IN ENGLISH, RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES	21
Narmin Alieva (ANAS Nasimi Institute of Linguistics) FROM DESCRIPTIVE GRAMMAR TO THE TRANSFORMATIONAL GRAMMAR	28
Konul Habibova (ANAS Nasimi Institute of Linguistics) INTERNET DISCOURSE AND ITS CHARACTERISTIC FEATURES	33
Nurlana Ganbarova (BSU) SEMANTIC CLASSIFICATION OF SPEECH VERBS IN MODERN ENGLISH	40

LITERATURE

Kamil Adishirinov (ASPU Sheki branch) LITERARY-CULTURAL ENVIRONMENT IN SHEKI AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY	45
Esmira Ismayilova (LSU) THE KEY TOPICS OF MOHAMMADHUSSEIN SHAHRIYAR'S POEMS IN MOTHER TONGUE	54

METHODICS

Asger Zeynalov (AUL) THE COMBINATION BETWEEN LANGUAGE AND LITERATURE IN EDUCATION	62
Amrali Shiraliyev, Pustakhanim Musayeva (AUL) IMPLEMENTING OF INTERACTIVE TRAINING METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	69
Nobahar Azizova (AUL) THE FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE SKILLS AT THE LANGUAGE FACULTY	75

PEDAGOGICS

Vidadi Bashirov (AUL), Nuride Guliyeva (BSU Gazakh branch) THE ROLE OF WOMEN'S PERSONALITY IN THE DEVELOPMENT OF YOUTH	80
---	----

PSYCHOLOGY

Jeyhun Aliyev, Azim Aliyev (AUL)
AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES: DEVELOPMENT OF THE
HISTORY OF PSYCHOLOGY DEPARTMENT86

Gulnara Hasanova (BSU)
STUDYING AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ELEMENETARY SCHOOL STUDENTS
BY RESEARCH METHDOD94

Mehpara Hasanova (BSU)
SELF-REALIZATION OF STUDENTS AND ARISING PROBLEMS IN THIS
PROCESS IN CONTEMPORARY PERIOD101

SOCIAL SCIENCES

Gunay Feyziyeva (AUL)
ISRAEL HOLIDAYS AS A JEWISH LIFESTYLE106

Matanat Abdullayeva (BSU)
THE PROBLEM OF CREATION IN AZERBAIJANI PHILOSOPHICAL
POETRY113

MEDICAL SCIENCES

Khatira Azizova, Rana Ahmadova (AUL)
CHANGES IN THE ORGANISM OF THE MAN DURING SLEEPLESSNESS119

BIG NAMES

IMADADDIN NASIMI – 650122

MAMMAD JAFAR JAFAROV – 110124

AFAD GURBANOV – 90125

UNIVERSITY LIFE127

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Ирина Оруджева (АУЯ) ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СДВИГИ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ РОМАНА Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК.....	11
Феруза Мусаева (Институт узбекского языка, литературы и фольклора АН РУз, Узбекистан) ЯЗЫК – ДИАЛЕКТ – КУЛЬТУРА.....	16
Севда Алекберова (АУЯ) МЕТАФОРЫ ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	21
Нармин Алиева (НАНА Институт языкознания имени Насими) ОТ ОПИСАТЕЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ К ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ГРАММАТИКЕ.....	28
Кенуль Габибова (НАНА Институт языкознания имени Насими) ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРС И ЕГО ХАРАКТЕРНЫЕ СВОЙСТВА	33
Нурлана Ганбарова (БСУ) СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	40

ЛИТЕРАТУРА

Камиль Адыширинов (АГПУ Шекинский филиал) ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ГОРОДА ШЕКИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА	45
Эсмира Исмаилова (ЛГУ) ОСНОВНАЯ ТЕМА СТИХОТВОРЕНИЙ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ МУХАММЕД ХУСЕЙН ШАХРИЯРА	54

МЕТОДИКА

Аскер Зейналов (АУЯ) ЕДИНСТВО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ОБУЧЕНИИ	62
Амрали Ширалиев, Пустаханым Мусаева (АУЯ) ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ	69
Нобахар Азизова (АУЯ) ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ФАКУЛЬТЕТА	75

ПЕДАГОГИКА

Видади Баширов (АУЯ), Нурида Кулиева (БГУ Газахский филиал) РОЛЬ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ В РАЗВИТИИ МОЛОДЁЖИ	80
---	----

ПСИХОЛОГИЯ

Джейхун Алиев, Азим Алиев (АУЯ) АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ: ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КАФЕДРЫ ПСИХОЛОГИИ	86
Гюльнара Гасанова (БСУ) ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	94
Мехпара Бабаева (БСУ) ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	101

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Гюнай Фейзиева (АУЯ) ИЗРАИЛЬСКИЕ ПРАЗДНИКИ КАК ЕВРЕЙСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ	106
Матанат Абдуллаева (БГУ) ВОПРОСЫ СОТВОРЕНИЯ МИРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ ПОЭЗИИ	113

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Хатира Азизова, Рена Ахмедова (АУЯ) ПОСЛЕДСТВИЯ БЕССОННИЦЫ ДЛЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОРГАНИЗМА	119
--	-----

ПЕРСОНАЛИИ

ИМАДЕДДИН НАСИМИ – 650	122
МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ – 110	124
АФАД КУРБАНОВ – 90	125
ХРОНИКА	127

DİLÇİLİK

Ирина Оруджева
Азербайджанский университет языков

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СДВИГИ ПРИ ПЕРЕДАЧЕ АРХАИЧНОЙ ЛЕКСИКИ РОМАНА Л.Н.ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Ключевые слова: *архаизмы, реалии, генерализация, конкретизация, переводческий сдвиг*

Açar sözlər: *arxaik sözlər, realilər, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, tərcümə fərqləri*

Keywords: *archaic words, realia, generalization, concretization, translation shift*

Перевод является важнейшим средством обмена информацией между представителями различных языковых коммуникаций, принадлежащих к разным культурам. Художественная литература, в особенности, реалистическая проза, отражает объективную реальность, т.е. жизнь людей и окружающий их мир. Средства отображения объективной реальности могут отличаться в различных языках мира, однако в каждом языке существуют определенные элементы, являющиеся общими для каждого языка, это такие элементы, как сленг, диалектизмы, пословицы и поговорки, и т.д. Особое место среди подобных языковых явлений играют реалии, которые тесно связаны со спецификой национального языка и способствуют его обогащению.

Языковые реалии – это слова и выражения, отражающие культурные особенности языка и народа в целом, которые не встречаются в другом языке. Это лексические единицы, обозначающие названия предметов, понятий, явлений, присущих географической местности, культуре, материальной жизни. По словам Л.С.Бархударова реалии – это «... слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке. Сюда относятся слова, обозначающие разного рода предметы материальной и духовной культуры, свойственные только данному народу...» [1, с. 95].

Большой пласт реалий составляют слова, обозначающие общественно-политические реалии, в том числе и реалии, выражающие историко-социальные особенности народа, нации или страны. Данный вид реалий подразделяется на слова, обозначающие: 1. административно-территориальное устройство, 2. органы власти и названия учреждений, 3. общественно-политическую жизнь, и 4. военные реалии. При этом все эти названия могут быть современными или носить исторический характер.

Задача передачи реалий, наряду с переводом фразеологизмов и сленга, является одной из самых трудных для переводчиков. Ситуация осложняется

в случаях перевода исторических реалий, слов, не используемых в настоящее время, частично или полностью вышедших из употребления. Сталкиваясь с подобными ситуациями, переводчики вынуждены прибегать к различным переводческим сдвигам или трансформациям. В некоторых случаях переводчики нейтрализуют исторические реалии, заменяя их современными аналогами, или опускают их, что приводит к некоторым стилистическим потерям.

Так, в произведении великого русского писателя Л.Н.Толстого «Анна Каренина» читатель сталкивается с большим количеством исторических реалий, относящихся к социальной и общественно-политической жизни конца XIX века. К таким словам, в первую очередь, относятся реалии, означающие названия чинов царской России, а также титулы и обращения, бытующие в ту эпоху. Например, титул «князь» переведен при помощи аналога, существующего в англоязычных странах – «Prince». Подобным же образом, при помощи аналога, переведены и нижеследующие титулы: *граф Бейст* - *Count Beist*, *камердинер* – *valet*, а также обращения: *своего барина* – *his master*, *ваше превосходительство* - *your excellency*.

Проводя сравнительный анализ великого произведения Л.Н.Толстого и перевод на английский язык, выполненный Констанцией Гарнетт (Constance Garnett), нетрудно заметить, что множество реалий, называющих чины России того времени, имеют свои аналоги и в истории прошлых столетий в англоязычных странах. Некоторые такие слова переведены приблизительным переводом, так как обязанности и функции людей, занимающих эти должности, не всегда совпадают: *Писцы и служащие все встали, весело и почтительно кланяясь.* - *The clerks and copyists all rose, greeting him with good-humored deference.*

Самый большой интерес и затруднения для переводчиков, по понятным причинам, представляют собой реалии, уникальные для России восемнадцатого и девятнадцатого веков. К ним, в первую очередь, относятся военные чины, как, например, в следующем предложении:

Просительница, штабс-капитаниша Калинина... - *The petitioner, the widow of a staff captain Kalinin...*

В предложении налицо перевод чина, существовавшего в царской России «штабс-капитан» калькированным “staff-captain”, так как данный чин отсутствует в англоязычных странах и в большинстве европейских стран. Помимо этого, в предложении введено добавление в виде слова «widow», которое становится явным из предыдущего контекста. Интересным переводческим решением является и лексическая замена слова «просительница» аналогичным по смыслу существительным “the petitioner”.

Похожим по классовой принадлежности существительное в следующем примере, реалия «камер-юнкер», переведена совершенно иным способом. Военный чин «камер-юнкер», существовавший в царской России, берет свое название от немецкого слова «Kammerjunker», дословно означающее «комнатный молодой дворянин», - это чин или звание, встречавшееся в армиях некоторых европейских государств, однако отсутствующее в англо-

американской армии. В переводе на английский язык использована транслитерация, адекватно отражающая идею оригинала. Помимо этого, в оригинале разговорное просторечие «служака» передано приблизительным, описательным переводом «old veteran in the service». А для восполнения потерянной информации переводчик произвела добавление слова «board»:

Два товарища его, старый служака Никитин и камер-юнкер Гриневич, вышли с ним. - Two of the members of the board, the old veteran in the service, Nikitin, and the Kammerjunker Grinevitch, went in with him.

Большую группу слов-реалий составляют существительные, обозначающие административные деления России девятнадцатого века. Для передачи подобных лексических единиц переводчику пришлось прибегнуть к всевозможным сдвигам и переводческим трансформациям. Так, в предложении ниже выражение «земский деятель» передано приблизительным переводом при помощи аналога «a district councilor». Помимо этого, в оригинале содержится реалия – мера веса, принятая в России того времени – «пять пудов», которая была переведена при помощи форенизации, путем лексической замены выражения на англоязычную меру веса – «thirteen stone»:

...земский деятель, новый земский человек, гимнаст, поднимающий одною рукой пять пудов, скотовод и охотник и мой друг, Константин Дмитрич Левин, брат Сергея Ивановича Кознышева. - ... 'a district councilor, a modern district councilman, a gymnast who lifts thirteen stone with one hand, a cattle-breeder and sportsman, and my friend, Konstantin Dmitrievitch Levin, the brother of Sergey Ivonovitch Koznishev.'

Подобным же образом передана мера длины в следующем примере, в котором, наряду с реалией «десятина» упоминается административная единица, характерная для царской России, «уезд», которая переведена при помощи более нейтрального слова «district»:

Хорошо, как у тебя три тысячи десятин в Каразинском уезде... - It's very nice for you to have over six thousand acres in the Karazinsky district...

Интересным примером для анализа является нижеследующее предложение, в котором административное учреждение называется на иностранный манер, что было модно на тот период. Французское слово, произносимое героем романа, на письме представлено транслитерацией и это не представило трудности передать в переводе:

...это – средство для уездной coterie наживать деньжонки... Прежде были опеки, суды, а теперь земство, не в виде взяток, а в виде незаслуженного жалованья... - and on the other side' (he stammered) 'it's a means for the coterie of the district to make money. Formerly they had wardships, courts of justice, now they have the district council — not in the form of bribes, but in the form of unearned salary...

Административное деление России в восемнадцатом и девятнадцатом веках носило множество уникальных наименований, которые не всегда находят свое отражение в переводе, что приводит к некоторому снижению эмоциональной окраски вследствие того, что национальный колорит жизненного уклада царской России не всегда удается адекватно передать в пере-

воде. В оригинале, наряду с названием территориальной единицы «губерния» в следующем предложении, нетрудно заметить и особенности разговорной русской речи тех времен. По вполне понятным причинам в переводе указанные особенности не передаются, они заменены современными английскими аналогами:

– *Мы таки добились сведения из Пензенского губернского правления. Вот, не угодно ли... - 'We have succeeded in getting the information from the government department of Penza. Here, would you care?...'*

В отличие от метода, примененного в вышеуказанном предложении, в следующем примере государственное административное учреждение, которое в те времена в России называли «присутствием», в переводе на английский язык передано переводческим приемом генерализация - словом «the office». Лексема «office» в английском языке может обозначать ряд учреждений, не обязательно административного и государственного характера. В современном русском языке слово «присутствие» в данном значении больше не употребляется, поэтому этот историзм в переводе утратил стилистический колорит:

Из присутствия есть бумаги? - 'Are there any papers from the office?'

В оригинале романа Л.Н.Толстого историческая реалия «присутствие», наряду со значением «государственное учреждение», также может означать и мероприятие, проводимое в нем, как, например, в нижеследующем примере. Однако в переводе произведено действие, обратное предыдущему примеру, метод конкретизации, наряду с лексической заменой:

Ну-с, господа... – И присутствие началось. 'Now, gentlemen...' And the sitting of the board began.

Еще в одном предложении та же самая лексическая единица «присутствие» также переведена при помощи аналога – «the board», но в составе словосочетания с поясняющим прилагательным «government», что вполне оправданно, так как указывает на то, что «присутствие» является государственным учреждением:

... но, несмотря на свою всегда разгульную жизнь, небольшие чины и нестарые годы, он занимал почетное и с хорошим жалованьем место начальника в одном из московских присутствий. - But in spite of his habitually dissipated mode of life, his inferior grade in the service, and his comparative youth, he occupied the honorable and lucrative position of president of one of the government boards at Moscow.

Таким образом, вполне очевидно, что одни и те же слова-реалии, которые могут представлять значительные трудности для перевода, все же поддаются адекватной передаче, производимой опытными, креативными переводчиками. Примеры, приведенные выше, а также нижеследующее предложение, в котором также умело переданы названия русских государственных учреждений, доказывают утверждение:

Место это он получил чрез мужа сестры Анны, Алексея Александровича Каренина, занимавшего одно из важнейших мест в министерстве, к которому принадлежало присутствие... - This post he had received through

his sister Anna's husband, Alexey Alexandrovitch Karenin, who held one of the most important positions in the ministry to whose department the Moscow office belonged.

Исходя из вышеизложенного, можно с уверенностью утверждать, что не существует непереводаемых языковых элементов; лексическую единицу любого уровня возможно передать адекватно, но с использованием разнообразных методов переводческих трансформаций, таких, как перестановки, замены, генерализация, конкретизация, а также описательный, или поясняющий перевод. Именно к такой тактике прибегла переводчик романа Л.Н.Толстого «Анна Каренина» Констанция Гарретт и добилась достаточно высокой степени адекватности, несмотря на некоторые сдвиги объективного характера.

Литература

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975
2. Влахов С., Флорин С. Непереводаемое в переводе. М.: Международные отношения, 1980
3. Толстой Л.Н. Анна Каренина. М.: Художественная литература, 1987
4. Galperin, I.R. Stylistics. M.: Higher School, 1977
5. Tolstoy L.N. Anna Karenina. Debenu. Planet PDF.
<http://www.planetpdf.com/>.

Xülasə

L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” romanının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı arxaik sözlərin verilməsində rast gəlinən tərcümə fərqləri

Dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” romanı ənənəvi terminləri, başlıqları, danışq frazaları ifadə edən arxaik sözlərlə zəngin olması ilə oxucuların diqqətini daha çox cəlb edir. Belə sözlər XVIII və XIX əsrlərdə çar Rusiyasının sosial reallıqlarını əks etdirdiyinə görə tərcümə prosesi zamanı onların istifadəsi müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Əsər Konstans Garet tərəfindən ingilis dilinə tərcümə olunarkən, belə leksik vahidlər oxucuların başa düşməsi üçün daha neytral sözlərlə əvəz olunmuşdur. Buna baxmayaraq, tərcümə yüksək adekvatlıq səviyyəsinə malik olmasını sübut edir.

Summary

Translation Shifts in Conveyance of Archaic Words into English from L.N.Tolstoy's Novel “Anna Karenina”

The novel of great Russian writer L.N.Tolstoy “Anna Karenina” stands out by the abundant use of archaic words representing institutional terms, titles, and colloquial phrases. Conveyance of such words causes certain difficulties to translators, as these words reflect the social realias of tsarist Russia of the XVIII and XIX centuries. In the translation of the novel into English performed by Constance Garrett such lexical units were replaced by the more neutral words understandable by the readers. Nevertheless, the translation proves to have a high level of adequacy.

Rəyçi: dos. F. İsmayılova

Феруза Мусаева
Институт узбекского языка, литературы и фольклора
АН РУз, Узбекистан

ЯЗЫК – ДИАЛЕКТ – КУЛЬТУРА

Ключевые слова: *диалектальная лексика, лингвокультурная единица, концептуальная метафора, гендерная метафора*

Açar sözlər: *dialekt leksikası, linqvokulturoloji vahid, konseptual metafora, gender metaforası*

Keywords: *dialect vocabulary, linguocultural unit, conceptual metaphor, gender metaphor*

Диалект для его носителя – не только средство коммуникации, способ общения и выражения мысли. Это – идентификатор личности, способ самоутверждения. Ибо, в зависимости от того как говорит человек, можно определить откуда он, представителем какого говора или диалекта он является. На основе особенностей (фонетических, грамматических, лексических) своего языка человек соотносит себя с определенным языковым сообществом. С лингвокультурологической точки зрения, диалект как территориальная единица языка представляет собой аккумуляцию знаний культуры, так как «будучи сложной знаковой системой, язык может быть средством передачи, хранения, использования и преобразования информации» [2, с.12]. Поэтому в центре лингвокультурологических исследований стоит триада «язык – нация (национальная личность) – культура».

Узбекские диалектологи истоки узбекской диалектологии по праву связывают с именем великого среднеазиатского лингвиста Махмуда Кашгари и его книгой «Словарь тюркского языка», в которой приведены ценные сведения о языке различных тюркских племен. «Главная ценность работы Кашгари в том, что впервые в исследовании языков средневековых тюркских племен на основе лингвистических и ареальных методик была создана первая карта тюркоязычного мира, рассмотрены языковые и географические границы тюркских племен, особенности языковых контактов» [4, с.301].

В свете формирования в узбекской лингвистике новой исследовательской парадигмы – антропоцентрической, где изучение языка осуществляется с учетом человеческого фактора, все более актуальной становится изучение территориальной единицы языка – диалекта, имеющего важную практическую ценность как аккумулятора культурных ценностей. «Народ в ходе своей истории строил свой язык, закладывал в него то, что представлялось ему ценным в его внутренних и внешних судьбах, в его исторических и географических условиях, в процессе становления и роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [1, с.117].

Анализ диалектологических материалов узбекского языка свидетельствует о том, что диалекты по сравнению с литературным языком более ярче

передают культуру народа, отражают его культурные ценности и особый способ восприятия мира. Например, при приветствии узбеки всегда спрашивают о здоровье друг друга, поэтому слова приветствия в узбекских диалектах сформированы на основе этого обычая. Например, во многих диалектах при приветствии спрашивают «Яхшимисиз?» (Хороши ли вы – как вы?), в Кашкадарье вопрошают «Зўрмисиз?» (Отличны ли вы – как вы?), а в Хорезме обращаются следующим образом: «Жонлимисиз?» (Оживлены ли вы – как вы?) Поэтому один из синонимов слова *саломлашмоқ* «здороваться» в узбекском языке происходит от слова «сўрашмоқ», который на русский язык можно перевести как «спрашивать друг у друга», то есть спрашивать друг друга о здоровье. А в литературном языке используется заимствованная из арабского языка форма приветствия «Ассалому алейкум», который можно перевести как «желаю здоровья». Желание здоровья человеку свойственно и приветствованию русского народа, поэтому в русском языке для приветствия используется повелительное наклонение глагола – «Здравствуйте». Происхождение диалектального глагола «омонлашмоқ» иканского диалекта узбекского языка в значении «здороваться» также связано с этим обычаем узбеков. Ибо, узбеки, здороваясь, спрашивают друг друга «Эсонмисиз? Омонмисиз?» (Живи-здоровы ли вы?) Поэтому иканцы употребляют слово «омонлашмоқ» в значении «здороваться» – т.е. «говорить «омонмисиз?»».

То, что каждое языковое сообщество реализует в языке собственное видение мира, можно продемонстрировать и на примере анализа концепта «обмывать» (синоним «праздновать») в узбекских диалектах. В диалектах узбекского языка данный концепт передается разными словами, что связано с их многовековой историей, укладом жизни и своеобразным образом мышления. Представители хорезмского диалекта передают его с помощью глагола *жўшмоқ* (кипеть, бурлить, бушевать). *Жўшасанми?* – вопрошают они. Слово *жўшмоқ* в литературном языке имеет значения: 1) кипеть, бурлить, бушевать; 2) взволноваться, возбуждаться, приходиться в восторг [6, с.157]. Безусловно, диалектальное значение «обмыть» восходит к первичным значениям данной лексемы. Хорезмский регион считается родиной «Авесты» – священной книги зороастрийцев, огнепоклонников, у которых праздник, торжество ассоциируется с огнем, бурными танцами вокруг него. Тогда как у городского населения, например, ташкентцев, это значение передается словом *эримоқ*, что в переводе означает «таять». Не секрет, что городской образ жизни подразумевает строгий контроль денежных средств, ибо горожане вынуждены покупать всё, в отличие от жителей деревни, имеющих «свой огород», и поэтому очень трудно заставить горожанина раскошелиться. Если же он решился на это, значит «его растопили». Ташкентцы говорят «*Бугун мен эрийман*» (Сегодня я «растаю», т.е. сегодня я что-либо обмою). А кашкадарьинцы говорят *ҳақ бераман*. Одно из значений слова *ҳақ* – оплата, вознаграждение. Жители южного региона Узбекистана (кашкадарьинцы, сурхандарьинцы) славятся широкой натурой, щедростью. Поэтому понятие «обмывать» у них ассоциируется с щедростью, т.е. преподнесением какого-либо подарка. Примечательно, что в литературном узбекском языке это зна-

чение передается словом *ювмоқ* (**обмывать**), которое никак не отражает ментальную картину узбекского языка, а является семантической калькой русского «**обмывать**».

Каждому народу свойственен самобытный национальный образ мышления... Каждый народ видит, слышит и наслаждается по-своему. (8, с.5). Следовательно, различное видение мира характерно и для диалектоносителей. Носители литературного узбекского языка и носители узбекских диалектов не только по-разному пользуются языком, но и по-разному реализуют в языке свои представления об окружающем мире. Рассмотрим передачу понятия «дарить деньги на свадьбе» в узбекских диалектах. Танцы являются неотъемлемой составной частью всех узбекских свадеб. Танцуют гости, родители, молодожены. Обычай дарить деньги танцующим также существует почти у всех диалектальных групп. Однако представители разных диалектов по-разному передают это, так как по-разному видят этот процесс. Например, основная часть узбекских диалектов передает этот процесс глаголом *қистир-қистир*, потому что деньги танцующим обычно подсовывают, прикрепляют к тюрбетейке. Глагол *қистирмоқ* имеет значение «всунуть, подложить». А наманганцы видят конец этого процесса: когда танцующий после танца подсовывает свои деньги другому танцующему, а тот в свою очередь следующему. Таким образом, деньги ходят по кругу, поэтому наманганцы называют их *саргардон* – слово, заимствованное из таджикского языка, означает «блуждающий, мытарящийся».

Языковые сообщества не только по-разному видят, репрезентируют в языке увиденное, но и по-разному слышат. Поэтому могут различаться даже слова, образованные на основе звукоподражательных слов. Например, Н.Махмудов пишет: «узбек звук, издаваемый цыпленком, слышит как «жип-жип», поэтому называет его *жу́жа*, а русский человек слышит его как «цып-цып», поэтому обозначает его словом *цыплёнок*» (8, с.5). По-разному слышат не только разные народы, но и различные диалектоносители одного народа. Например, основная масса узбекского народа звук, издаваемый индюком слышит как «курк-курк», поэтому называет его «курка», а отдельные диалекты Самаркандского региона слышат этот звук в форме «ғул-ғул», поэтому индюка в этих диалектах называют *ғулғултовуқ*, т.е. «курица, издающая звук гуг-гул». Или же проанализируем диалектальные глаголы со значением «клеветать, сплетничать». Например, жители кишлака Камай Кашкадарьинской области звуки во время сплетни слышат как «ғит-ғит», поэтому действие «сплетничать» образуют от данного звукоподражательного слова – *ғитғитламоқ* [9, с.448]. А сельчане из кишлака Давтош понятие «оговаривать, сплетничать, натравливать» обозначают словом *кишкишламоқ*, поскольку звуки, издаваемые во время сплетен, слышат как «киш-киш» [9, с.149]. Стоит особо отметить, что в литературном узбекском языке значение «натравливать» обозначается словом *ғижғижламоқ*, который тоже происходит от звукоподражательного слово – гиж-гиж.

Одним из действенных способов познания мира является метафора [7, с.5]. Метафоры – это понимание и переживание сущности (thing) одного

вида в терминах сущности другого вида [6, с.27]. По мнению В.Н.Телия, метафора успешно выполняет роль призмы, через которую человек видит мир, ибо метафоры проявляются национально-специфичным образом во фразеологическом фонде языка, а также в мифологемах, архетипах и т.д. Анализ диалектальных метафор показывает, что носители диалектов воспринимают окружающий ярко согласно моделям, принятым в их языковом сообществе; оценка языковых явлений происходит через их собственную призму мышления. Большинство диалектальных метафор непосредственно связаны с образом жизни народа, повседневным бытом. В силу того, что узбекский народ издревле занимается скотоводством (наряду с земледелием), лексика узбекского языка изобилует единицами, непосредственно связанными с названиями животных, образованными от слов, касающихся скотоводства. В свою очередь, большинство из них являются продуктами вторичной номинации – метафорами. Например, узбекское слово «отланмоқ» происходит от слова «от» лошадь и вначале обозначало действие снаряжения лошади. На основе этого значения позднее появилось метафоричное значение «собираться в дорогу», «готовится». Аналогичным образом происходит и диалектально слово «отқармоқ» иканского диалекта в значении «выполнить все на высочайшем уровне». В «Словаре тюркских языков» Махмуда Кашгарского это слово зафиксировано в значении «усадил верхом на коня» [3, с.134]. Следовательно, иканцы понятие «выполнить все на высоком уровне» ассоциируют с умением усадить кого-либо на коня. В хорезмском диалекте, для выражения понятия «быть бдительным, настороженным» также используется слово, связанное с животноводством, а точнее коневодством – «айилмоқ». Айил – это подпруга для лошади, широкий ремень, затягиваемый под брюхом лошади и служащий для укрепления седла или седёлки, следовательно «айилмоқ» изначально означало «затянуть подпругу», а затем хорезмцы начали употреблять его в переносном значении. Подобные метафоры глубоко проникли в нашу речь; иногда «трудно обнаружить, что метафора что-то скрывает, не осознается даже сама метафора. Это настолько привычный способ восприятия языка, что иногда трудно представить себе, что что-то здесь не соответствует реальности». [6, с.32].

Особую лингвокультурную ценность имеют гендерные метафоры – «метафоричное слово и словосочетание, употребляемые лишь относительно определенного пола» [10, с.23]. Метафоричное изображение женщин или мужчин также базируется на национальных ценностях, народных традициях, сформированных в течении тысячелетий. Например, для обозначения мужчины, мальчика узбекский народ использует метафору «чинара»: *Чиройинг борида, чинорингни топ* (Пословица) [13, с.489]. А представители хорезмского диалекта для образного выражения мужчины используют название дерева с не менее раскидистой и густой кроной – «гужум» (вид кайрагача): *...бу муаттар гулишанда Курбон Муҳаммадризо деган ... гужум бор.*

В целом, из выше изложенного следует, что узбекские диалекты дают широкий материал для изучения связи языка и культуры, выявления механизмов национального восприятия окружающей среды. В этом плане, для

современных лингвокультурных исследований следует все больше привлекать диалектальный материал.

Литература:

1. Вейсгербер Л. Родной язык и формирование духа / Л. Вейсгербер. – М.: Астрель, 1993. 387 с.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. М., 2006. с. 112.
3. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. (Ғ.А.Абдурахмонов ва С.Муталлибов иштироки ва тахрири остида). – Тошкент: Фан, 1967, 550 с.
4. Исабекова У.К. Махмуд Кашгари – основоположник ареальной лингвистики // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – №8. с. 301–308.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ат-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016.
6. Лакофф Дж. Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
7. Махмудов М. Термин, бадий сўз ва метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №4, с.3–8
8. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – №5. – С.3–12.
9. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – 468 б.
10. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, Турон-замин-зиё, 2015. – 42 б.
11. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – с. 372.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 672 б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – с. 608.

Xülasə

Dil –dialekt – mədəniyyət

Verilmiş məqalədə özbək dilində işlənən dialekt sözlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Özbək dilində işlənən dialekt metaforaların öyrənilməsi əsasında müəllif, dünyanın dialektal mənzərisinin əsas xüsusiyyətlərini və ətraf aləmin dərk edilməsində dialektlərin rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Summary

Language– Dialect- Culture

In this article, the author provides a linguocultural analysis of dialectal units of the Uzbek language, and a special vision of the world of dialect carriers is substantiated. On the base of studying dialectal metaphors of the Uzbek language, main features of the dialectal language picture of the world are characterized, the role of the dialect in the perception of the surrounding world is substantiated.

Севда Алекберова
Азербайджанский университет языков

МЕТАФОРЫ ЛЮБВИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Ключевые слова: концептуальная метафора, когнитивная лингвистика, любовь, когнитивная метафора, структурная метафора

Açar sözlər: konseptual metafora, koqnitiv dilçilik, sevgi, koqnitiv metafora, struktur metafora

Key words: conceptual metaphor, cognitive linguistics, love, cognitive metaphor, structural metaphor

Джордж Лакофф в своей книге «Women, Fire and Dangerous Things» объясняет: «Без нашей способности к категоризации мы бы вообще не функционировали ни в физическом мире, ни в наших социальных и интеллектуальных жизнях» [1, с.6]. Мы не можем понять вещь, не проследив ее происхождение или не поместив ее в какое-то умственное хранилище вместе с теми вещами, на которые она больше всего похожа. При этом мы накапливаем огромное количество сущностей и характеристик различных понятий (в форме категорий) и формируем наши знания по частям в течение нашей жизни. Позже мы опираемся на эти знания при изучении и классификации неизвестных понятий. Когнитивная лингвистика изучает существующие корреляции между человеческими процессами познания и образами внешнего мира. В начале восемнадцатого века британская школа философов, среди которых были Джон Локк, Дэвид Хьюм, Джордж Беркли, Дэвид Хартли и Джон Стюарт Милль, предложил следующее: «Мысль регулируется двумя законами. Одним из них является смежность: идеи, которые часто воспринимаются вместе, ассоциируются в уме. После этого, когда активируется одна, активируется и другая. Другой закон подобен: когда две идеи похожи, то, что было связано с первой идеей, автоматически ассоциируется со второй» [2, с.113]. Однако главной задачей философов было проследить происхождение разума, поскольку они полагали, что «разум отделен от тела и не зависит от него» [1, с.9]. По предложению Элеаноры Рош теории прототипов, утверждающей, что категории могут быть представлены с помощью лучших примеров, которые она назвала «прототипами», подчеркивается тот факт, что «... такие вопросы, как нейрофизиология человека, движение человеческого тела и специфические способности человека воспринимать, формировать ментальные образы очень влиятельны в человеческих процессах категоризации ...». [3, с.578].

Следуя ее шагам, Джордж Лакофф понимает категоризацию как: «... вопрос как человеческого опыта, так и воображения – восприятия, двигательной активности и культуры с одной стороны, и метафоры, метонимии и ментальных образов с другой» [1, с.8]. Таким образом, интерпретируя кате-

гории как смесь эмпирического и образного, Джордж Лакофф вместе с Марком Джонсоном предлагают теорию когнитивной метафоры, которая должна была прояснить отношения между эмпирическим и образным в нашей концептуальной системе. Теория когнитивной метафоры основана на предположении, что метафора - это не вопрос простого языка, а теория мысли и познания. Лакофф и Джонсон утверждают, что метафоры являются неотъемлемой частью нашего знания и, следовательно, не могут быть легко объяснены с точки зрения нашей «коммуникативной компетенции» [4, с.12]. Как мы понимаем эмоции? В классической теории категорий эмоции рассматриваются как «не имеющие концептуального содержания» [1, с.327]. Тем не менее, некоторые из них должны быть, поскольку мы можем представить и выразить, что именно мы чувствовали, когда были разочарованы, счастливы или влюблены раньше. В зависимости от ситуации наши лицевые мышцы реагируют по-разному. Голосовые связки и интонация могут передать то, что мы чувствуем в определенный момент. Кроме того, должно быть какое-то изображение, которое также хранится в нашем разуме, к которому мы можем сознательно обратиться и предоставить формулировку.

Рассмотрим структурные метафоры. Лакофф и Джонсон во введении к своей книге

Metaphors We Live by заявляют: «Наша обычная концептуальная система, с точки зрения которой мы и думаем, и действуем, носит фундаментально метафорический характер» [5, с.3]. Давайте возьмем метафору LOVE IS WAR (ЛЮБОВЬ - ВОЙНА), который является примером структурной метафоры, наиболее продуктивным типом в когнитивной метафоре [5, с.49].

He is known for his many rapid conquests // Он известен своими частыми победами// O bir çox qələbələri ilə tanınır;

He overpowered her// Он сломал ее сопротивление// O onun müqavimətini pozdu;

He made an ally of her mother// Он нашел союзника в лице ее матери// O, onun anasının üzündə müttəfiqini gördü.

He is slowly gaining ground with her// Он постепенно ее завоевывает// O, onu yavaş yavaş fəth edirdi.

Все английские, русские и азербайджанские выражения, приведенные в качестве примеров в этой статье, близко соответствуют друг другу; более того, они являются почти буквальными переводами друг друга, которые часто используются на этих языках. Эти примеры ясно показывают, что мы говорим не только о любви с точки зрения война. Мы действительно можем бороться за человека, чтобы сохранить отношения. Любая война предполагает две разные стороны, между которыми идет борьба, мы видим одну и ту же ситуацию в браке: либо партнеры могут атаковать друг друга (конкуренция между мужчиной и женщиной), либо враги могут исходить извне. В конце концов, кто-то получает трофей. Есть ли основания думать о любви с точки зрения войны? Если мы вернемся в мир животных, то сможем найти там, то же соревнование: представители мужского пола сражаются и соревнуются друг с другом, чтобы привлечь женщину. К счастью, люди изобрели

«более совершенные методы для того, чтобы проложить свой путь», и война - одна из них. Как указывает Лакофф, человеческий конфликт проходит точно такие же этапы, как борьба между животными: «создание и защита территории, нападение, отступление и сдача» [5, с.62]. То, как мы действуем, прямо выражено в нашем языке, поэтому метафора «ЛЮБОВЬ – ВОЙНА» отражает одну из сторон этого чувства, а именно, борьбу [5, с.61-68].

Метафора LOVE IS WAR заставляет нас думать, что этот аспект любви, а именно WAR, присутствует как на английском, на русском языке так и на азербайджанском, кроме того, языки выработали схожие способы выражения. Если мы говорим о любви, как показывают приведенные выше примеры, на английском, на русском либо на азербайджанском языке «мы не будем воспринимать метафорически, а будем использовать обычный повседневный язык, соответствующий ситуации» [5, с.51]. Тем не менее, есть некоторые примеры того, как эта метафора может привести к образному выражению: *To fight/ сражаться, an ally/союзник, to overpower/ одержать верх, to gain ground/ иметь успех, battalions/ батальоны* и т.д., Являются примерами того же самого определяющего домена, что и ВОЙНА [5, с.61-68]. Мы последовательно используем терминологию ВОЙНА, когда говорим о чувстве. Помня, что «сущность метафоры - это понимание и переживание одного вида вещей с точки зрения другого», мы можем сказать, что ЛЮБОВЬ «частично структурирована, понята» [5, с.5]. Мы говорим «частично», потому что каждая метафора имеет свои «использованные» и «неиспользованные» части, мы не переносим все характеристики из области ВОЙНА в область ЛЮБОВЬ, но только некоторые из них предполагают метафору о любви, о которой мы даже не подозреваем, говорим о любви таким образом, потому что мы думаем о ней таким образом - и мы действуем в соответствии с тем, как мы думаем о вещах » [5, с.52-59].

Любовь, как и другие чувства и эмоции, является достаточно абстрактной. Нам трудно понять эти концепции без метафоры. Согласно Лакоффу, мы концептуализируем более абстрактную концепцию с точки зрения более конкретной, «нефизической с точки зрения физического» [5, с.59]. Способность справляться с абстрактными понятиями является доказательством и результатом адекватного развития личности. Ребенок начинает понимать механизмы метафоризации довольно рано, поскольку последний имеет свое происхождение в нашем самом базовом физическом опыте. Структурные метафоры весьма условны, мы должны изучать их, приобретая или изучая язык. Они происходят, как утверждает Лакофф, из «научных» или «народных» теорий. «Научные» теории основаны на доказанных предположениях, таких как то, что огонь заставляет воду кипеть, что солнце греет землю и т. д. [1, с.35-40]. Таким образом, метафора «ЛЮБОВЬ К ПИСЬМУ» могут быть научно объяснены следующим образом: когда мы в любви, мы возбуждаемся, сердце бьется быстрее, мы становимся горячими, нервными, иногда даже краснеем. Повышается температура тела, что позволяет нам увидеть связь между ЛЮБОВЬЮ и ТЕПЛОМ через сходство физического опыта. Теория «народа» предполагает, как, например, в русском и в азербайджан-

ском языке, что, когда мы влюбляемся, мы обычно становимся глупыми и рассеянными. Например, *Потерял голову от любви, Sevgidən başını itirdi* (он потерял голову из-за любви), этот пример идеально подходил бы под метафору «LOVE IS MADNESS (ЛЮБОВЬ – СУМАСШЕСТВИЕ)» Несмотря на то, что нет научных доказательств, доказывающих, что человек, находясь в любви, обязательно теряет рассудок, эта «народная» вера нашла свое выражение в форме пословиц и поговорок. Иногда «народные» теории могут прямо противоречить фактам научного исследования.

ЛЮБОВЬ ЕСТЬ ВОЙНА - не единственный пример структурных метафор любви. Есть и другие, которые рассматривают различные аспекты чувства, некоторые из них существуют как на английском, так и на русском языке, другие - нет. LOVE IS MADNESS (ЛЮБОВЬ – СУМАСШЕСТВО):

I am crazy about her / Я от нее без ума / Mən onu qörəndə, aqlım başımdan çıxır.

She drives me out of my mind / Она сводит меня с ума / O təni dəli edir.

He constantly raves about her / Он постоянно бредит о ней / O daim onun haqqında danışır

He has gone mad over her / Она свела его с ума / O onu dəli edir

I am insane about her / Я схожу по ней с ума / Mən onun üçün dəli – divanə olmuşam [5, с.49]. Дикие, безумные, злые и сумасшедшие хорошо известны нам, у нас нет никаких трудностей в указание наших чувств или поведения, когда мы испытываем какие-либо из этих эмоций или психических состояний. Кроме того, мы осознаем тот факт, что каждая из этих эмоций немного отличается от других, и что некоторые из них вызывают более сильные чувства, чем другие. Безумие со всеми его последствиями относится к нашим самым естественным и базовым переживаниям и поэтому дает нам ключ к пониманию того, как мы относимся к любви. Существование одной и той же метафоры предопределено во многих языках, потому что она включает в себя наши самые основные инстинкты и реакции, это неотъемлемая часть нашего развития. LOVE IS MAGIC (ЛЮБОВЬ ЕСТЬ МАГИЯ):

She cast her spell over me / Она меня околдовала / O, təni cəlb etdi

The magic is gone / Волшебство исчезло / Sihir yoxa çıxdı

I was spellbound / Я был очарован / Mən heyran qaldım

She had me hypnotized / Она загипнотизировала меня / O təni hipnoz etdi

I am charmed by him / Он очарован ее шармом / Mən onu görəndə valeh olduram.

She is bewitching / Она околдовывает / O cəlb edir [5, с.49]. Веками люди увлекались вещами, связанными с магией, поскольку она давала объяснение для неизвестного. Мы вряд ли узнаем, как возникает ощущение любви, поэтому мы называем это магическим. Эта метафора чрезвычайно продуктивна в русском языке, более того, глагол очаровывает (имеется в виду загипнотизировать, произносить заклинания) чаще всего используется, когда речь идет о способности женщин очаровывать мужчин, а не наоборот. «В славянской мифологии женщины, как полагают, имеют власть над сила-

ми зла, тьмы и болезней», это объясняет древнерусскую традицию матриархата, где женщины действовали как посредники между своими мужьями и древними богами [6, с. 97].

LOVE IS A PATIENT (ЛЮБОВ – ПАЦИЕНТ):

This is a sick relationship / Это слабый союз / Bu zəif birlikdir

*They have a strong, healthy marriage / У них крепкий прочный брак /
Oların güclü və sağlam bir evlilikləri var*

We are getting back on our feet / Мы приходим в себя / Həyatımıza gəlirik

*Their marriage is on its last legs/ Их брак доживает последние дни /
Evlilikləri son günlerini yaşıyır*

It is a tired affair / Это изнуренный союз / Bu, əldən düşmüş bir birlikdir

*It takes time to cure one's heart / Требуется время, чтобы вылечить
больное сердце/ Birinin ürəyini müalicə etmək üçün vaxt lazımdır [5, с.49].* Большинство из нас знает, что значит быть больным, это очень важный опыт для всех людей, поэтому мы можем понять этот аспект любых отношений. В русском языке *есть выражение Я больна не вами*, дословный перевод *Я не болен из-за вас*, что в английском и в азербайджанском языке означает *I am not interested in you/ Мән sizin ilə maraqlanmıram.*

LOVE IS A JORNEY (ЛЮБОВЬ ЭТО ПУТЕШЕСТВИЕ)

Look how far we have come/ Посмотри как много мы достигли / Вах nə qədər biz əldə etdik

We are at a crossroads / Мы на перепутье / Biz bir dönüş nöqtəsindəyik

We shall just have to go our separate ways / Нам нужно идти каждому своим путем / Hər kəs öz yolunla getməlidir.

I do not think this relationship is going anywhere/ Наши отношения зашли в тупик / Bizim münasibətlərimiz çıxılmaz vəziyyətə gəlib

Where are we? / Где мы? / Biz haradayıq?

We are stuck / Мы застряли / Biz ilişdik qaldık

We have gotten off the track / Мы сошли с пути / Biz yolumuzu azdıq [5, с.44-45].

”The course of true love never did run smooth” (Шекспир). ”Love (...) is looking outward together in the same direction” (Антуан де Сент-Экзюпери).

Стивен Пинкер в своей книге «How the Mind Works» указывает ”We are using space and motion as a metaphor for more abstract ideas (Мы используем пространство и движение в качестве метафоры для более абстрактных идей)” [2, с.352]. Это объясняет, почему метафора «Любовь - это путешествие» так часто используется в английском и русском языках при разговоре о любви. Однако в английском языке эта метафора не является однородной по своей природе, поскольку относится к различным видам путешествий. «Car trip: *It's been a long, bumpy road*; Train trip: *We've gotten off the tracks*; Sea voyage: *Our marriage is on the rocks*”, тот факт, что они являются метафорами путешествия, делает их связными» [5, с.45]. Из-за богатства английской морской традиции, многие выражения в английском языке содержат элемент «морское путешествие».

LOVE IS A PHYSICAL FORCE (ЛЮБОВЬ - ФИЗИЧЕСКАЯ СИЛА):

I could feel the electricity between us / Я мог чувствовать разряды между нами / Aramızdaki elektriki hiss edə bildim

I was magnetically drawn to her / Меня к ней притягивало/ Mən ona cəlb oldum

They are uncontrollably attracted to each other / Их неконтролируемо тянет друг к другу / Olar kontrol edilemez şəkildə birbirlerine tutulurlar

His whole life revolves around her/ Вся его жизнь вращается вокруг нее / Bütün həyatı onun ətrafında dönür

There is incredible energy in their relationship/ В их отношениях невероятная энергия/ Onların münsibətlərində inanılmaz enerji var.

[5, с.49]. Эти метафоры естественным образом возникают из нашего осознания внешнего мира. Благодаря революционным открытиям таких ученых, как Ньютон, Эйнштейн и другие, мы узнали о природных силах, магнетизме, электричестве, гравитации и т.д. Кроме того, мы можем наблюдать, измерять и испытывать их, а через них мы можем определять и измерять силу наших эмоций.

LOVE IS WINE (ЛЮБОВЬ – ВИНО). Эта метафора очень часто используется в русском и азербайджанском языках:

Пьян от любви / Sevgidən sərxoşdur / Drunk with love.

Ее взгляд меня пьянил / Onun baxışları məni sərxoş etdi / She gave me a fuddling/exhilarating look.

Дурманящий запах / Sərxoş edici qoxu / Fuddling smell и т.д. Здесь мы видим восточное влияние, где одна и та же метафора очень продуктивна: Такие выражения как *Пьян без вина, tünd şərab, sərxoşum* можно встретить в песнях и в стихах, как на азербайджанском, так и на русском языке. Та же метафора встречается в стихах Омара Хаяма (таджикского поэта). Русские еще больше развили латинское выражение «In vino veritas» (правда в вине) под восточным влиянием, в результате этого развития появилась метафора ЛЮБОВЬ - ВИНО.

LOVE IS A CULT (ЛЮБОВЬ – КУЛЬТ):

Раба любви / The slave of love/ Sevginin küləsi

Я преклоняюсь перед тобой/ I worship you/ Mən sənin qarşında baş əyirəm
Я у твоих ног/ I am at your feet/ Mən sənin ayaqlarının altındayam

В русском и в азербайджанском языке эта метафора продуктивна благодаря образу женщины-хранителя. Она заботится о больных и тех, кто был влюблен, она является символом счастливого брака.

Основная цель всех структурных метафор заключается в том, чтобы представить, как мы концептуализируем более сложные понятия, такие как чувства, с точки зрения более конкретных, физически опытных понятий. «Исходная область - ЛЮБОВЬ - это понятие высшего уровня, понятие довольно абстрактное. Напротив, наши основные метафоры «Война», «Безумие», «Пожар», «Хрупкий объект» и т.д. Можно назвать концепциями базового уровня, понятиями, которые богаты информацией и богаты традицион-

ными ментальными образами. Давайте назовем метафоры, основанные на таких понятиях, «метафорами базового уровня» [1, с.406].

Мы обсуждали, что существует система, согласно которой мы структурируем нашу концептуальную сферу, метафоры являются связными, даже если они не однородны по своей природе. Разные структурные метафоры любви представляют разные аспекты этого чувства, без этих метафор невозможно было бы осознать все оттенки такой абстракции, как любовь. Метафоры не являются чем-то реально существующим во внешнем мире, но они становятся реальными для нас, потому что именно через них мы создаем наше субъективное значение объективных событий и вещей.

Литература

1. Lakoff, George. 1990. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Pinker, Steven. 1997. *How the Mind Works*. New York: Norton.
3. Rosch, E. and Mervis, C. B. (1975). Family resemblance studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*, 7, 573-605.
4. Finegan, Edward. 1999. *Language: Its Structure and Use*. 3rd ed. Heinle & Heinle.
5. Lakoff, George, Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Грушко, Е.А.; Ю.М. Медведев. 2003. Мифы и Легенды Древней Руси. Москва: Эксмо.

Xülasə

İngilis, Rus və Azərbaycan dillərində məhəbbətin metaforası

Lakoff və Conson (1980) tərəfindən edilən məşhur araşdırmadan əvvəl "Yaşadığımız metaforalar" uzun müddət konseptual metaforalar nəzərə alınmırdı. Metaforalar təkcə bir üslub məsələsi deyil, bunların varlığından xəbərsiz olsa da, onlar bizim həm şüurlu, həm də şüursuz düşüncə və hərəkətlərimizin qaçılmaz bir hissəsidir. Biz onların vasitəsi ilə daxili düşüncələrimizi formalaşdırırıq və sözlərə xüsusi əhəmiyyət vermək fürsəti əldə edirik. Məhəbbət bir çox mənbə sahəsinə səbəb olan emosional təcrübədir və müxtəlif görünüşlü sxemləri ilə əks olunur. Lakoff və Consonun konseptual metafora nəzəriyyəsi ona görə qəbul edildi ki, o, konseptual sistemimizin gündəlik həqiqətlərini müəyyənləşdirərkən mühüm rol oynadığını izah edir.

Summary

Love Metaphors in English, Russian and Azerbaijani Languages

Until the advent of the famous studies of Lakoff and Johnson (1980), conceptual metaphors have long gone unnoticed. Metaphors are not just a matter of style, they are inevitable part of our conscious as well as unconscious thinking and actions, even if we are not aware of their existence. We get the opportunity to express our inner thoughts. Love is an emotional experience that causes many source domains, and this is reflected through various patterns of images. The theory of conceptual metaphors by Lakoff and Johnson was adopted because it explains that our conceptual system plays an important role in our everyday realities.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Nərmin Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

DESKRİPTİV DİLÇİLİKDƏN TRANSFORMASİON QRAMMATİKAYA

Açar sözlər: *transformasiya, deskriptiv, qayda, model, müstəqim tərtibçilər*

Key words: *transformation, descriptive, rule, model, phrase-structure*

Ключевые слова: *трансформация, дескриптивный, правило, модель, непосредственно-составляющие*

Törədici dilçiliyin köhnəlmiş adı, eləcə də törədici qrammatikanın adlarından biri olan [11] transformasion qrammatikanın yaranması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövr qrammatik modelləşmənin inkişafında yeni mərhələ idi. Deskriptiv qrammatik modeldə qüsurların olduğu aşkar olunmağa başlanmışdı. Bu qüsurlar deskriptiv modelin ayrı-ayrı hissələrində deyil, ümumi konsepsiyanın düzgün qurulmamasında idi. “Dilin deskriptiv təsviri dil vahidlərinin paradigmatik əlaqələrini təhlilə cəlb etmir, yalnız linqvistik vahidlər arasında xətti və ya distributiv münasibətləri qeydə alır, distributiv metodika isə dilin ünsürlərinin seçilməsi və təsnifinin mürəkkəb qaydalarına bərabərləşdirilirdi” [7, s.67]. Bu dövrü müəyyən qədər durğunluq dövrü adlandırmaq olardı, belə ki, alınan nəticələr dilçiləri təmin etmir, bu istiqamətdə yeni əsərlər nəşr olunmurdu. Nəşr olunan ədəbiyyata nəzər salsaq, toplanmış elmi məlumatları yekunlaşdıran vəsait, müntəxəbat və ümumi kurslar idi.

Amerika deskriptiv dilçiliyin iflası səbəbləri haqqında çox fikirlər söylənilmişdir. Bəzən bu fikirlərdə ziddiyyətə də rast gəlmək olar. Bu da məlum məsələdir, yəni onun yaranması, inkişafı və süqutu da normal bir hadisədir. Gənc qrammatiklər köhnə dilçiliyə qarşı çıxmışdılar, sonradan onların ideyaları da köhnəldi, yeniləri yarandı. Dil necə daima inkişafdadırsa, dilçiliyin də bir yerdə durmadığını müşahidə etmək olar. Köhnə ideyalar yenilərlə əvəz olunmalıdır və bu da inkişafın nəticəsidir.

Bildiyimiz kimi, transformasion model ilk dəfə Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Törədici qrammatikanın transformasion modelinin yaradılması üzərində onun şagirdi N.Çomski işləyirdi. Çomskinin ideyası nədən ibarət idi? Ayrı-ayrı dillərdə cümlənin strukturları haqqında müəyyən vacib ümumiləşdirmələri cümlənin səthi strukturu əsasında irəli sürmək çox çətin idi, amma bu ümumiləşdirmələr nəzəri çərçivədə rahatlıqla ifadə oluna bilərdi. Eyni fikirləri 1886-cı ildə L.Tenyer də söyləmişdi. O belə hesab edirdi ki, səthi strukturda cümlələr müxtəlif quruluşa malik olsalar da, dərin strukturda müxtəlif dillərin materialları əsasında onların sxemlərinin eynidir [10]. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, törədici qrammatika bir çox əsərlərdə linqvistik tipologiya ilə müqayisə olunmuşdu [3, s.10]. Keçən əsrin 50-ci illərində N.Çomski transformasion təhlil metodunu yəhudi dilinə tətbiq edir, sonradan o, Z.Hərrisin sxemindən imtina edir və transformasiyanın daha mücərrəd anlayışını hazırlamağa çalışır. N.Çomski subyekt və predikata bölünən ənənəvi qrammatik normanı bərpa etmək istəyində olur [1, s.79].

Onun qrammatik konsepsiyası deskriptiv dilçilik müddəaları əsasında olsa da, onlardan əsaslı fərqlənirdi. N.Çomskinin ideyaları az bir müddətdə dünyaya

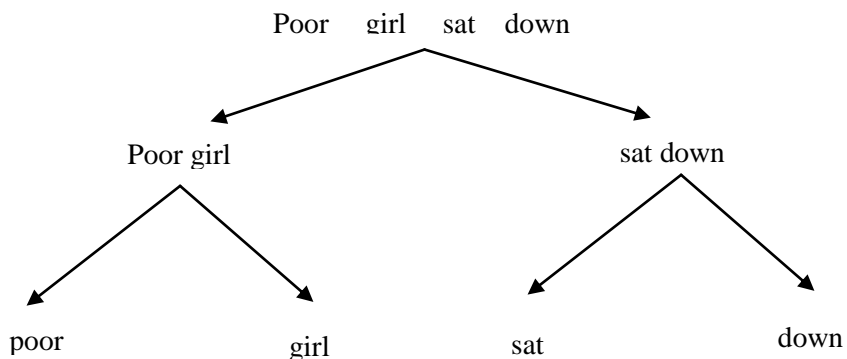
yayıldı. Törədici yanaşma dilin necə mənimsənilməsi müşahidəsi ilə başlanır. Bu müşahidəyə əsasən, birinci dil daşıyıcısında olan linqvistik intuisiya danışmaq üçün dil strukturlarının qurulması üçün yetərli deyildir, belə ki, bu strukturlar mürəkkəbdir. Bununla belə, mümkün cümlələr dəsti məhduddur. Onda belə bir sual doğur ki, uşağın tam formalaşmamış linqvistik təcrübəsi onu mürəkkəb və sonsuz müxtəlifliyi qurmağa imkan yarada bilər. Heyrətamiz bir hadisədir ki, uşaq nəinki qrammatik olmayan cümlələri qurmur, həm də qurduğu zaman düzgün olmayan cümlələri bir də yenidən demir. Bu strukturlar və məhdudiyyətlər anadangəlmə ola bilməz, belə ki, bioloji valideynlərin dili və ya linqvistik əhatəsi müxtəlif ola bilər. Bu problemi həll etmək üçün törədici qrammatika mənimsəmə, öyrənmə prosesində əldə olunmayan, lakin insanda anadangəlmə olan universal qrammatikanı irəli sürür. Dilin generativ öyrənilməsi məqsədi bu universal qrammatikanı aşkar etməkdən ibarətdir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Hərris transformasion metodu deskriptiv metoda əlavə kimi nəzərdə tutmuşdu. O belə hesab edirdi ki, transformasion metod təhlildə olan boşluğu doldura biləcək. Alim üçün transformasion metod əvvəllər dilin təsvirinin ümumi deskriptiv təsvir proqramının bir hissəsi idi. Transformasion təhlil cümlələri cümlələrdən təşkil olunmuş kimi təsvir edir [5, s.472].

Deskriptiv dilçi modelləşməni induksiya metodu ilə həyata keçirir, törədici qrammatik isə deduksiya üsulu ilə yaradılır. Deduktiv üsulla yaradılan model bu və ya digər dilə tətbiq olunur və onun materiala adekvat olması dərəcəsi aşkarlanır. Bu modelle dilin düzgün cümlələri yarada bilirsə və dil daşıyıcıları üçün cümlələr arasında məna fərqləri həmin modelin terminlərində təsvir edilə bilirsə, onda həmin model dilə adekvat sayıla bilər. Törədici qrammatika materiala verilir, sonra onların adekvat dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Bu prinsiplər obyektin riyazi modelinin deduktiv qurulmasında müasir elmin tələblərinə cavab verir.

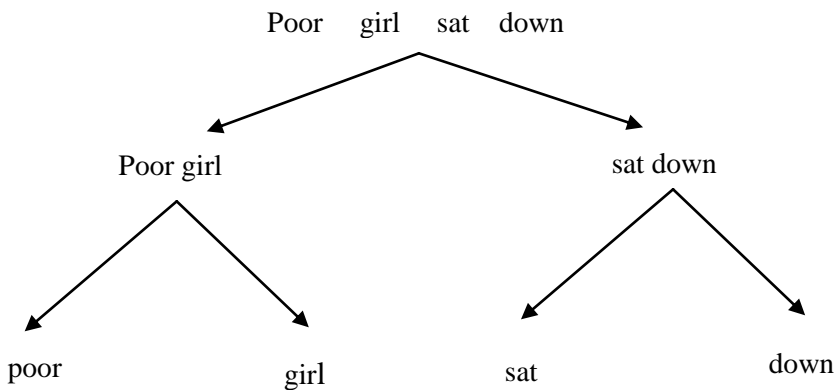
N.Çomski tərəfindən yaradılan birinci model yalnız sözlərin xətti ardıcılığını nəzərdə tutur, soldan sağa cümlələri törədir və dili vəziyyətin sonlu sayda olan sistemi kimi təsəvvür edir. Bu modelin adekvatlığını yoxladıqdan sonra o belə qərara gəlir ki, mark prosesinin mexanizmlərinə əsaslanaraq ingilis dilinin qrammatikasını qurmaq olmaz.

Sonra o, ikinci model – törədici mexanizmin tədqiqinə başladı, bu mexanizmin əsasında ifadə strukturları qrammatikası durur. Azərbaycan dilindəki tərcümələrdə bu MT (müstəqim tərtibçilər) qrammatikası kimi verilir. “Müstəqim tərtibçilər” anlayışını ilk dəfə L.Blumfild irəli sürmüşdü [2]. Müstəqil tərtibçilər

terminlərdə cümlənin struktur təsviri transformasion törədici qrammatikanın mexanizminin əsas hissəsi və formalaşma obyektinə çevrildi [9, s.223-225]. MT terminlərinə əsasən konstruksiyanın açılması omonimik söyləmlərin tapılmasına xidmət edir. MT çıxarılması ünsürlər zəncirinə müəyyən vahidlərin əlavəsi və qoyulması vasitəsilə bir konstruksiyanın digər konstruksiya ilə dəyişməsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Transformasion təhlil MT terminlərində təsvir metodikasının davamı kimi göstərilir [7, s.112].

MT üzrə təhlil söz, söz birləşməsi və cümlənin strukturunu göstərə bilər. O, hər hansı mürəkkəb dil vahidinin iki müstəqim tərtibçilərə bölünməsinə ehtimal edir, onlar da öz növbəsində müstəqim tərtibçilərə bölünür, bu proses yalnız bölünməyən müstəqim tərtibçilər olduqda bitmiş sayılır [14]. Bu təhlil üsulu sintaktik əlaqələrin yerləşməsi ilə əlaqəlidir. O, həm də müstəqim tərtibçilər arasında vacib əlaqələrin olduğunu irəli sürür. “Sintaksisin təhlili prosesi müstəqim tərtibçilərin müvəffəq laylarını, tərtib konstruksiyalarını, onlar arasında mövcud olan münasibətlərin təsvirini, eləcə də mikrosxem terminlərində təsvir olunmayan münasibətlərin təsviri aşkar etməkdən ibarətdir. Sonuncular köməkçi rol oynayır, belə ki, vacib olan müstəqim tərtibçilər arasında olan münasibətlərdir” [4, s.151]. Bu münasibətlərin təsvirini aşağıdakı sxemdə görə bilərik:

Yuxarıda duran ünsür aşağıdakı duran ünsürü idarə edir. Ünsürlər qovşaqlarda birləşir, ən yuxarıda duran qovşaq digərlərini idarə etmək vəzifəsini daşıyır. Bu üsulda cümlənin strukturunun təsvirində ünsürlərin xətti sırası nəzərdə tutulur. Konkret dilin cümlələrini özündə əks etdirən qaydalar sistemi müstəqim tərtibçi qrammatikasını təşkil edir. Buna misal olaraq N.Çomskinin “Sintaktik strukturlar” əsərində qaydalar sistemini özündə əks etdirən MT metodunu göstərmək olar:

- I. S NP + VP
- II. NP T + N
- III. VP Verb + NP
- IV. T the
- V. N man, ball...
- VI. Verb hit, look.... [13].

Bu qrammatikaların tətbiqi nəticəsində əldə olunan zəncirlərin müəyyən ardıcılığını N.Çomski cümlənin derivasiyası adlandırır. Qrammatikanın qaydalarını tətbiq edərək *The man hit the ball* cümləsinin derivasiyasını almış oluruq.

S
NP + VP (I)
T + N + VP (II)
T + N + Verb + NP (III)
the + N + Verb + NP (IV)
the + man + Verb + NP (V)
the + man + hit + NP (VI)
the + man + hit + T + N (II)
the + man + hit + the + N (IV)
the + man + hit + the + man (V)

Zəncirdən sağda olan nömrə qrammatikanın nömrə qaydasına işarə edir, onun tətbiqi nəticəsində alınan zəncir əvvəlki derivasiyadan alındığını göstərir. Beləliklə, NP + VP sisteminin zənciri [7] [2] qrammatikanın (I) qaydasına görə S rəmzinin genişlənməsi ilə düzəlir; T + N + VP zənciri (II) qaydanın tətbiqi ilə əvvəlkindən törəyir və s.

MT strukturu N.Çomski tərəfindən bütöv linqvistik səviyyə kimi nəzərdən keçirilir ki, bu səviyyədə konkret dilin hər hansı bir cümləsi bir zəncirlə deyil, bir neçə zəncirlə verilir. Beləliklə, *The man hit the ball* zənciri cümləsi [7] sistemini əmələ gətirən zəncirləri törədə bilər [13]. Lakin tədqiqatının sonunda o belə nəticəyə gəlir ki, MT qrammatikası da ingilis sintaksisinin struktur təsvirini vermək üçün adekvat sayılır. Onun fikrincə, ingilis dilində cümlələri MT modeli ilə təsvir etmək çox mürəkkəb bir prosesdir, konstruksiyanı təsvir etmək üçün bu metodun çərçivəsindən çıxaraq, qaydalar vasitəsilə daha sadə üsulla etmək olar. Hər iki modeldəki qüsurları göstərərək üçüncü modeli transformasion törədici qrammatikanı irəli sürdü.

Transformasion metodun ilkin şərti ayrı-ayrı dillərin praktik qrammatikasını tərkibində saxlamaqdır. Müəyyən sintaktik ifadələrin başqa ifadələrə keçməsi formanın qrammatik təsvirini öz tərkibinə daxil edir. Beləliklə, təsirli feillər təsirsiz feillərdən aktiv və passiv ifadələr yaratması ilə fərqlənir. Məsələn: *Dülgərlər ev tikirlər* – *Ev dülgərlər tərəfindən tikilir*, lakin *Dülgərlər işləyirlər*.

Gördüyümüz kimi, deskriptiv dilçilər onların qrammatikalarının mümkün qədər qənaətcil olmasına və dilin tam təsviri verməyə çalışmışlar. Ümumilikdə götürüldükdə N.Çomskinin meyarları özü-özlüyündə şübhəsizdir, lakin onlar bir neçə nəzəriyyə arasında ümumi, praktik və avtomatik metod seçimini təmin etmir.

Bununla belə, onun dilin üç modelini ardıcıl və müqayisəli təhlili müasir dilçiliyin vacib məsələlərin həllinə yol açdı.

Ədəbiyyat

1. Annibale E., Monteleone M., Marano F. From the concept of transformasion in Harris and Chomsky to Lexique-Grammaire of Maurice Gross. 12th International

- conference on the History of Language Sciences. August 2011, vol.14, Saint-Petersburgh. pp.75-85).
2. Blumfield L. Dil. Holt. Rinehart and Winston. NY. Chicago. San Francisco. Toronto, 1964, 518 p.
 3. Bybee J.L. A Functionalist Approach to Grammar and Its Evolution, Evolution of Communication. 1998, 2: 249–78.
 4. Gleason H.A. An Introduction to Descriptive Linguistics. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1955, 151
 5. Harris Z.S. Transformations in Linguistic Structure. In: Papers in Structural and Transformational Linguistics. Formal Linguistics Series. Springer, Dordrecht, 1970, pp.472-481
 6. Newmeyer F.J. Possible and Probable Languages: A Generative Perspective on Linguistic Typology. Oxford, 2005, Oxford University Press
 7. Rəcəbli Ə.Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 88 s.
 8. Rəcəbova N. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı: Nurlan, 2007, 160 s.
 9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, 540 с.
 10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 656 с.
 11. <https://bigenc.ru/linguistics/text/4200155>
 12. <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/76/154826532322f6968f8d0a0a36990a0af001d71f17/1chapter%203.pdf>
 13. http://www.linguist.univ-paris-diderot.fr/~edunbar/ling499b_spr12/readings/syntactic_structures.pdf
 14. <http://lingo.stanford.edu/sag/papers/psg-final.pdf>

Summary

From Descriptive Grammar to the Transformational Grammar

The article deals with the investigation of descriptive and transformational grammar. Transformational analysis methods has not found its place in the research system. There are several methods in this area that can be distinguished from each other. Basically, in formal grammar, it is necessary to limit the transformation of the language material for heuristic purposes. So, in some places it is used for removal, addition of the elements and distinguishing them from other elements.

Резюме

От описательной грамматики к трансформационной грамматике

Статья посвящена изучению описательной и трансформационной грамматики. Методы трансформационного анализа не нашли своего места в исследовательской системе. В этой области существует несколько методов, которые можно отличить друг от друга. По сути, в формальной грамматике необходимо ограничить трансформацию языкового материала для эвристических целей. Так, в некоторых местах это используется для удаления, добавления элементов и различении их от других элементов.

Rəyçi: fil.e.d.K.Vəliyeva

Könül Həbibova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İNTERNET DİSKURSU VƏ ONUN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *dil, internet diskurs, virtual şəxsiyyət, internet məkan, kompüter texnologiyaları*

Key words: *language, internet discourse, virtual personality, internet place, computer technologies*

Ключевые слова: *язык, интернет-дискурс, виртуальная личность, интернет-пространство, компьютерные технологии*

“Diskurs sosial davranış forması kimi, sosial dünyanın və elm dünyasının özünün də formalaşmasında alət rolunu oynayır. Bundan başqa, sosial münasibətlərin formalaşmasında da aparıcı rola malikdir. Bu ona görə mümkün olur ki, diskurs sayəsində cəmiyyətdə, insanların baxışlarında və addımlarında dəyişikliklər müəyyən edilir, gizli və aşkar mənalar sahəsi yaradır” [2, s.36-37]. Bu baxımdan müasir dünyada diskursun ən geniş yayılan və hər bir şəxsin bu və ya digər dərəcədə əlaqədə olduğu növü – internet diskurs xüsusi maraq kəsb edir.

İnternet diskursun iştirakçılarının böyük bir qismini ciddi ictimai məhdudiyət olmadan cəmiyyətin bütün yaş kateqoriyalarından olan insanlar təşkil edir. Bir tərəfdən, bu diskursun ən demokratik və açıq tipidir. Belə ki, internet diskursda, ictimai statusundan, təhsilindən, dünya görüşündən və ya yaşından asılı olmayaraq, bütün təbəqələrdən olan insanlar iştirak edə bilirlər. Bu diskursun iştirakçısı olmaq üçün yeganə şərt internetə çıxışı olan kompüterdən, digər informasiya vasitələri texnologiyalarından, qadjetlərdən istifadə etməyi bacarmaqdır.

Lakin digər bir tərəfdən, internet diskurs istifadəçilər üçün müəyyən baryerlər, maneələr də yaradır: texniki hazırlığın lazımi səviyyədə olması, kiberməkanda hərəkət edə bilmək bacarığının formalaşdırılması, kompüter jarqonlarına yiyələnmək [15], heç olmasa, bir əcnəbi dil bilmək internet diskurs istifadəçisi üçün ləzüm olan şərtlərdir.

Azərbaycan dilçiliyində internet diskursu virtual diskurs da adlandırırlar: “Virtual ünsiyyətin əsasında virtual mətn (diskurs) dayanır. Bu mətn, ünsiyyət situasiyasında virtual reallıqla yüklənib və reallığın xüsusi bir modeli kimi çıxış edir. Virtual diskurs informasiya texnologiyaları əsasında meydana çıxır və kommunikasiya obrazlarının qarşılıqlı təsiri əsasında realizə olunur. Sosiolinqvistika İnternet ünsiyyəti zamanı istifadə olunan bütün mətnləri virtual diskurs kimi nəzərdən keçirir” [1, s.21]. Bəzi mənbələrdə isə bu, kompüter diskursu da adlandırılır [10]. Lakin bununla belə, biz terminoloji baxımdan bunun, məhz, internet diskurs kimi adlandırılmasının tərəfdarıyıq.

Qeyd edildiyi kimi, internet diskursda digər diskurs tiplərində olduğu kimi, bir-biri ilə ünsiyyətdə olan iki qarşılıqlı tərəf (bu halda: agent – klient) mövcuddur. İnternet diskursun bəzi tiplərində isə iştirakçıların müəyyən bərabərliyi mövcud olur. Buraya çatlar, konfranslar, elektorn poçt daxildir. Digər hallarda isə tə-

rəflər arasında qeydi-bərabərlik müşahidə edilir. KİV-lərdə olduğu kimi, internet diskursda da əksər hallarda agent (məlumatı ötürən, informasiyanı yayan) hər hansı bir informasiyanı yayaraq və bu informasiyadan istifadə edərək, onun bir hissəsini gizlətməklə klientə (internet məkanda informasiyanı alan, oxuyan) müəyyən təsiri formalaşdırmaq məqsədi ilə bu informasiyanı istədiyi şəkildə və formada təqdim edərək, müxtəlif üsullardan istifadə edir ki, bunun da ən geniş yayılmış forması dezinformasiya metodudur. [5; 16]. Agent manipulyator (idarəedici) rolunda çıxış edərək klientdə baş vermiş hadisə haqqında öz manefiyəyə uyğun şəkildə fikir də formalaşdırma bilər.

İnternet diskursda buraya daxil edilən məlumatların saf-çürük edilməsi üçün xüsusi bir sistemin, senzuranın olmaması, baş verən hadisə, olay haqqında məlumatın bu diskurs üzərindən ötürülməsi prosesinə müsbət təsir etdiyi kimi, mənfi cəhətləri də çoxdur. Bir tərəfdən senzuranın olmaması internet diskursu məlumat mənbəyi kimi çox cəlbədicidir. Belə ki, burada eyni bir hadisə və ya olay haqqında rəsmi mənbələrlə yanaşı, sərbəst şəkildə yürüdülmən digər müxtəlif fikir və mülahizələri oxuyub, alınan məlumatı bu prizmadan saf-çürük etmək istifadəçinin öz öhdəsinə buraxılır. Digər tərəfdən, senzuranın olmaması alınan informasiyanı düzgünlüyü və ya dəqiqliyi baxımından daha az etibarlı edir. Senzuranın yoxluğu, anonimlik ona gətirib çıxarır ki, şəbəkə daxilində mövcud olan münasibətlər daha da mürəkkəbləşir, onların idarə edilməsi, demək olar ki, mümkün olmur. Belə olduqda, istifadəçilərin təfəkkürünü, şüurunu idarə etmək, manipulyasiyaya məruz qoymaq üçün əlverişli şərait yaranır. Məlumatı, informasiyanı alan tərəf, bir qayda olaraq, informasiyanın mənbəyi haqqında məlumatsız olur. Bu səbəbdən onun doğrunu yanlışdan ayırmaq fürsəti olmur. Öz növbəsində isə məlumatı ötürənlər bundan öz mənafeələrinə uyğun istifadə edərək, yalnız onların maraqlarını təmsil edən məlumatları internet səhifələrində yerləşdirirlər. “Siyasi sənədləri oxumayan, nitq və çıxışların orijinal versiyası ilə tanış olmayan dinləyici və ya oxucu kütləsi siyasəti KİV vasitəsilə hazır məhsul şəklində alır: siyasət süjetlər toplusu kimi təqdim edilir” [15]. Tədqiqatçının bu fikrini daha açıq şəkildə ifadə etdikdə, belə çıxır ki, adi insanı əhatə edən informasiya sahəsi süjetlər, əlvan tablolar toplusundan ibarətdir ki, bu da ona əsl reallığı görməkdə əngəl olur.

İnternet diskursun əsas özəlliklərindən biri də onun dialoji formaya malik olmasıdır. Belə ki, adresat və adresant qarşılıqlı mübadiləsi bu diskursun əsasını təşkil edir və adresat adresantın məntiqi, mövqeyi və s. haqqında müəyyən biliklər bazasına malik olur [9].

KİV-lə müqayisədə internet diskursun fərqli cəhətlərindən biri də onun interaktivliyidir. Burada hər bir istifadəçi oxuduğu məqaləyə, məlumata, foruma və s. öz şərhini yazma bilmək imkanına malikdir.

İnternet diskursun xronotopu¹ ən müxtəlif variantlara malik ola bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, internet öz istifadəçilərinə münasib olan yerdə və zamanda

¹ **QEYD:** Müəyyən mənanın ifadəsinə yönəlmiş zaman və məkan ölçülərinin vahidliyi. Bu termin ilk dəfə XX əsrdə Uxtomski tərəfindən psixologiya sahəsində işlədilib. Daha sonra Baxtinin əsərləri sayəsində ədəbiyyatşünaslıq və estetika elmində də istifadə edilməyə başlayıb.

informasiya ala bilmək fürsəti verir. Eləcə də hansı sahə ilə bağlı informasiya əldə edə bilmək seçimi istifadəçinin öz ixtiyarına verilir.

İnternet diskursun əsas məqsədi də birmənalı deyil. Bu məqsədlər elementar səviyyədən başlayaraq (insanlara sadəcə ünsiyyət üçün şərait yaradır) ən mürəkkəb səviyyəyədək (ətraf gerçəkliyin və ya paralel virtual aləmin ümumi mənzərəsini yaratmaq) yüksəlir. Lakin aparılan ictimai sorğu əsasında internet diskursun ən əsas və ümdə məqsədinin informasiya mübadiləsi və ətraf gerçəkliyin ümumi mənzərəsinin formalaşdırılması olduğu ortaya çıxır [8]. Agentlərin və klientlərin şəxsi məqsədləri isə üst-üstə düşməyə də bilər, belə ki, klientin əsas məqsədi obyektiv məlumat almaqdır, lakin bu, əksər hallarda agentlərin mənaşeyi ilə düz gəlmir.

İnternet diskursun əsas dəyərləri onun əsas konseptləri olan məlumat və ünsiyyətin özündə təqdim edilir. İnternet diskursun növlərindən asılı olaraq, funksiyaları da müxtəlifdir. Lakin bunlar arasında informativ və representativ funksiyalar ön mövqedə bərqərar olur. İnternet bazarındakı kəskin rəqabəti nəzərə alsaq, bu iki funksiyadan representativ funksiyanın daha önəmli olduğunu görürük. Məhz bu səbəbdən informasiya mətnlərinin başlıqları daha cəlbedici və rəngarəng olmalıdır.

Bu zaman manipulyasiya dərkətmənin stereotipliyinə, “short-cut”a əsaslanır. “Short-cut” tərcümədə “proqramın işə salınması üçün yarıq”, “ən qısa yol”, “nəyə isə nail olmaq üçün ən qənaətcil və ya ağılabatan (rasional) yol”, “stereotip” deməkdir. Faktiki stereotip, avtomatik davranış, psixoloqların fikrincə, daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, əksər hallarda bu, daha çox məqsədəuyğundur, bəzi hallarda isə effektiv və qənaətli olmasına görə ən labüd vasitə hesab edilir [14].

İnternet informasiya saytları sadəcə representativ və informasiya funksiyaları daşıyır. Bu saytlar insanlar arasında ünsiyyətin, dünyagörüşünün, onların bu və ya digər məsələlərə münasibətlərinin formalaşmasına da xüsusi təsir göstərir. Deməli, bu məqamla bağlı belə bir fikir irəli sürmək olar ki, internet diskurs həm də təsir edici funksiya da yerinə yetirir. Bu, onun atraktiv (diqqətin cəlb edilməsi), presuaziv (inandırıcı) və suqgestiv (tələqinedici) funksiyalarında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır [13, s.19-27].

İnternet saytlarında təqdim edilən istənilən məlumat xüsusi seçim prosesindən keçir, yəni, biz yalnız bizim üçün, daha doğrusu, bizim əvəzimizə artıq seçilmiş, saf-çürük edilmiş və müəyyən məqsədlərə uyğun nöqtəyi-nəzərdən təqdim edilmiş hadisələr haqqında məlumatları oxuyuruq. Məlumatı internet saytlarında yerləşdirən müəlliflər əksər hallarda informasiyanı şəxsi baxış bucağı altında təqdim edirlər. Bundan əlavə, bəzi janrlarda, məsələn, analitik şərhlərdə və ya oçerklərdə informasiya predmetinə emosional münasibət bildirmək bu janrların əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bunun fonunda da, təbii ki, internet diskursun manipulyativ və mistifikasiya funksiyalarından da danışmaq yerinə düşər. Belə ki, bu sahədə müvafiq şəkildə təqdim edilən istənilən ifadə spekulyativ çalar kəsb edərək, adresatın əlində həm individual fərdlərə, həm də kütləyə yönəlmiş manipulyasiya və mistifikasiya vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

İnternet ünsiyyətin müxtəlif formalara malik olduğunu nəzərə alaraq, manipulyativ diskursda adresatları tiplərinə görə iki cür fərqləndirmək lazımdır: oponent adresat və kütlə adresat. Xəbər saytları, bir qayda olaraq, kütləvi adresata hesablanır. Lakin, bununla belə, hətta kütlə adresata hesablanmış məlumatın ötürül-

məsi zamanı bu kütləni təşkil edən hər bir klientin kommunikativ ehtiyaclarını da nəzərə almaq lazım gəlir.

Çat və elektron poçt yazışmaları üçün informasiya mübadiləsi ön planda dayanır. Deməli, bu məqamda, artıq yuxarıda qeyd edilən funksiyalardan əlavə, internet diskursun daha bir funksiyası, kommunikativ funksiyası ortaya çıxır.

Bu diskurs növü üçün əsas material geniş mənada informasiyadır. Yəni hər növdən olan informasiya: siyasət, iqtisadiyyat, biznes, maliyyə, idman, birja, mədəniyyət və s. haqqında olan xəbərlər internet diskursun əsas gövdəsini təşkil edir. Multimedia imkanlarını nəzərə almaqla “online” jurnalistikanı jurnalistikanın kiçik forması da adlandırmaq olar. Burada təqdim edilən material kiçik bloklar şəklində təşkil edilərək, tematikaya uyğun olaraq, xüsusi bölgülər əsasında təsnif edilir. Qrafik vasitələr isə kiberməkanda oriyentiri asanlaşdıraraq, bir tərəfdən mətni canlandırır, digər tərəfdən isə istifadəçilərin diqqətini xüsusi məqamlara yönləndirir.

İnternet diskursa müxtəlif strategiyalar da xasdır. Onları bu diskursun əsas məqsədlərinə müvafiq olaraq müəyyən etmək mümkündür ki, buraya da aşağıdakılar aiddir: informasiya əldə etmək; əldə edilən informasiyanı təhlil etmək, yəni bu informasiyanın hansı şəkildə, nə zaman təqdim edilməsinin müəyyən edilməsi; əldə edilən informasiyanın özü haqqında məlumat bloku hazırlamaq; klientlərin növündən asılı olaraq, informasiyanın müvafiq şəkildə (individual şəkildə və ya ekspertlərin məsləhəti ilə) təqdim edilməsi; baş verən hadisəyə müəyyən münasibət formalaşdırmaq. İnternet diskursda xəbər saytları üçün xarakterik olan strategiyalardan danışdıqda, aşağıdakıları qeyd etmək lazım gəlir: adresatın emosional əhval-ruhiyyəsinin formalaşdırılması, təlqinetmə, informasiyanın izah edilməsi, manipulyasiya və mistifikasiya strategiyaları.

İnternet diskursun əsas strategiyası isə təşkil etmədir. Bu startegiyanın lazımı şəkildə gerçəkləşdirmək üçün agent özgüvənə malik olmalı, təqdim etdiyi məlumatın doğruluğuna, təkzibedilməzliyinə inanmalı, bir neçə ifadə ilə böyük həcmdə məlumatı ötürmək bacarığına malik olmalı, digər tərəfdən isə bir ifadəni semantik cəhətdən tamamlanmış şəkildə təqdim etməyi bacarmalıdır.

Çat və elektron poçt yazışmalarında tərəflər müəyyən səviyyədə bərabərlik qazansalar da, burada ünsiyyətə maraq oymaq niyyətindən danışmaq tam yerinə düşər. Belə ki, bu ünsiyyət formasında müşahidə edilən status bərbərliyi nisbidir. Əslində, burada müləq şəkildə ünsiyyət yaratmağa daha çox meyilli olan tərəf öz maraqları çərçivəsində manipulyasiya və mistifikasiya strategiyasına və s. vasitələrə əl atır.

İnternet diskursda müşahidə edilən janrları ünsiyyət formalarından asılı olaraq müəyyən etmək olar. Burada əsas özəllik ondan ibarətdir ki, janrlar ikili formaya malikdir. Məsələn: şifahi (konfrans və forumlar) və yazılı (xəbər saytları); dialoji (konfranslar, çatlar və forumlar) və monoloji (məqalələr, xəbər buraxılışları və s.); ictimai (kütləvi adresata hesablanmış (xəbər saytları, forumlar, konfranslar)) və qeyri-ictimai (elektron poçt və çatlar).

İnternet diskurs diskursun digər bir çox növləri kimi, yüksək səviyyəli intertekstuallığa malikdir ki, bu da internet diskursda tez-tez istifadə edilən sitatlardan ibarət mətnlər və onların konseptlərinə əsaslanır [12]. Bu xüsusiyyət internet dis-

kursun sistemləşdirici prinsiplərindən biridir. Sitatlar şəklində təqdim edilən intertekstual əlaqələr bir çox fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilər.

İnternet diskurs haqqında bəhs edərkən, diskursiv formullar məsələsinə də toxunmaq lazım gəlir. V.İ.Karasik diskursiv formullar termini adı altında müvafiq ictimai instituta xarakterik olan ünsiyyəti formalaşdıran nitqi fiqurların özünəməxsusluğunu qeyd edir [7]. Bu diskursiv formullar, ümumi olmaqla yanaşı, onlar arasında da fərqli xüsusiyyətlər var ki, məhz bunlar əsasında da müxtəlif KİV-dən alınan informasiyalar fərqləndirilə bilər. İnternet yayımının əsas prinsipi istifadəçinin individual maraqlarına cavab verməkdir. Ənənəvi KİV-dən fərqli olaraq internet yayım bir sıra fərqli səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

— iqtisadi xüsusiyyətlər (daha az maliyyə vəsaiti və zamanın tələb edilməsi, internet kanallarının çoxluğu və s.)

— texniki üstünlüklər (eyni zaman kəsiyində bir neçə internet kanalı izləmək fürsətinə malik olmaq; video-ardıcılığın individual olaraq seçilməsi, ekranın miqyası, çap və videomateriaları arxivləşdirmə imkanına malik olma, informasiya məkanını, internet konfranslarda interaktiv təhsil və təşkilatları genişləndirmək imkanı; real zaman rejimində işləmək; eyni bir olay daxilindən bir neçə yayımın eyni zamanda həyata keçirilməsi və s. [3; 6]).

— psixoloji xüsusiyyətlər: qeyri-tipik davranışdan uzaqlaşmaq, kontaktların anonimliyi, könüllülüüyü, qeyri-verbal informasiyanın yoxluğu. Bunlar ünsiyyət komponentinin emosional ifadəsində çətinlik yaradır [8]. Lakin, bu məqamda emosional komponentin tam yoxluğunu iddia etmək doğru deyil. İnsan faktorunun olduğu bütün sahələrdə emosional komponent bu və ya digər dərəcədə mövcuddur.

Fiziki cismin internet məkanında yoxluğu bir çox psixoloji məhdudiyyətləri aradan qaldırır. Bu məqamla bağlı olaraq, tədqiqatçılar şəxsiyyətin yeni bir xüsusi tipini qeyd edirlər: virtual şəxsiyyət [8; 10]. Y.M.Cəfərov öz tədqiqatlarının birində qeyd edir ki, virtual şəxsiyyət də, əslində, insanın maskasıdır. Virtual ünsiyyətə daxil olan insan müxtəlif vasitələrin köməyi ilə öz maskasını yaradır və bu maska virtual şəxsiyyətin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdırır [1, s.20]. Bununla yanaşı, internet şəbəkəsində ünsiyyətin öz qanunauyğunluqları mövcuddur. Bu baxımdan son onilliklərdə yaranan xüsusi kompüter leksikası “ünsiyyət iştirakçılarının özünüifadə vasitəsi kimi çıxış edərək, korporativ vəhdətin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır” [4, s.22].

Digər tərəfdən, tədqiqatçılar iddia edirlər ki, kiberməkandakı həyat individuallaşdırılmış təcrübədir. İnternetdəki davamlı ünsiyyət şəxsiyyətin gerçək aləmdən təcrid edilməsinə gətirib çıxarır. Bu məqamla bağlı olaraq psixoloqlar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, internet məkan üzərindən ünsiyyət və daimi iş rejimi, əslində, anti-ictimai fəaliyyətdir. Bu, bir tərəfdən internet ünsiyyət üçün daha geniş imkanlar yaradır, digər tərəfdən isə ünsiyyət daha bəsit forma kəsb edir ki, bu da öz mənfi təsirini yeni yaranan danışq leksikasında bir daha isbatlayır.

İstənilən yanaşmada internet diskursu ikili standart nümayiş etdirir. Məsələn, burada, bir tərəfdən ideyaların geniş şəkildə demokratikləşməsindən bəhs etmək mümkündürsə [17, s.4], digər tərəfdən internet diskursunun təsiri ilə yalnız danışq dilini mənimsəyən yeni bir nəslin yetişməsindən danışmaq olar [11, s.7]. Hətta, emo-

siyaları ifadə edən qrafik işarələr (smayliklər) öz əsas təyinatını itirərək, ifadə etdikləri müvafiq mimik göstəricilərə uyğun şəkildə emotiv məzmunun ifadə edilməsində istifadə edilir [15, s.211]. Bu, bir çox tədqiqatçılara belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, virtual ünsiyyət əsasında formalaşan yeni nəsildə ikonik təsvirlər üzərində qurulan uşaq diskursuna qayıdış baş verir. Bundan əlavə, O.A.Leontyeviç haqlı olaraq qeyd edir ki, “virtual şəsiyyət”in mədəni dil sistemində də dəyişikliklər baş verir [10]. Tanımadığı, çox zaman da əcnəbi dil məkanına uyğunlaşmağa çalışan istifadəçi öz individuallığını (xüsusən də mədəni dil sistemini) itirmiş olur.

Bu kiçik araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, internet şəbəkəsində yerləşdirilmiş və istifadəçilərə açıq olan bütün mətn növləri internet diskursun özəyini təşkil edir.

İnternet diskurs bütün məqamlarda ikili standart nümayiş etdirir: bir tərəfdən bəşəri kütlənin biliklənməsi istiqamətində sədsiz üfqlər açırsa, digər tərəfdən insanların real gerçəklikdən təcrid olunmasına gətirib çıxarır, beləliklə də qeyri-verbal ünsiyyət cəmiyyətdə üstünlük qazanır.

İnternet diskursu əsas funksiyası və strategiyası manipulyativ xarakterlidir və istifadəçilərin dünyagörüşünü istənilən yöndə formalaşdırma imkanına malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Y.M. Virtual şəxsiyyət və onun təşəkkülündə dilin rolu. // İnformasiya cəmiyyəti problemləri. 2017. № 2, s. 20-26
2. Əliyeva E. Müasir dilçilikdə diskurs haqda mövcud elmi-nəzəri müddəalara dair // Filologiya məsələləri, 2017, 1, s. 34-37,
3. Гарматин А. А. Интернет-вещание в системе СМИ: Особенности и принципы функционирования // Вестник ВГУ, серия: «Филология. Журналистика». 2004, № 2, с. 127
4. Долуденко Е. А. Англизмы в русскоязычном компьютерном жаргоне // Лингвистика. Перевод. Межкультурная коммуникация. Пятигорск, 1999, с. 20-57.
5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М., ЧеРо, 1997, 344 с.
6. Иткис Г. Е., Жильцов В. А. Сеть Русмедиа: Обзор проектов для вещателей // Сборник НАТ, 2001. Вып. 10, с. 176-178
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс - Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
8. Кихтан В. В. Информационные технологии в журналистике Ростов н/Д: Феникс, 2004. (Серия «Высшее образование»), 160 с.
9. Колокольцева Т.Н. Фрагменты современной президентской риторики // Проблемы речевой коммуникации: Межвуз. сб. науч. тр.- Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 2003, вып. 3. с. 185-193.
10. Леонтович О. А. Компьютерный дискурс: Языковая личность в виртуальном мире // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000, с. 191-200.
11. Сиротинина О.Б. Социолингвистический фактор в становлении языковой личности // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. Волгоград, 1998, с. 9-20.
12. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук Волгоград, 1999, 24 с.

13. Стернин И. А. Практическая риторика как предмет исследования. // Речевое общение. Специализир. Вестник-Красноярск, 2000, Вып.2 (10), с. 19-27.
14. Чалдини Р. Психология влияния. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
15. Шейгал Е.И. Компьютерный жаргон как лингвокультурный феномен // Языковая личность: культурные концепты Волгоград, 1996, 286 с.
16. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования). М.:ООО «Издательство АСТ», Мн.: Харвест, 2002, 848 с.
17. Harmon A. The Internet Has Sprawled a Language of its Own// English, March 1999.-№ 11.-pp. 3-10.

Summary

Internet Discourse and its Characteristic Features

According to the requirements of modernity, computer technologies are strongly integrated into all spheres of human activity. By this way, various aspects of what is happening on the Internet are of particular interest. Given this fact, the main purpose of the article is to determine the characteristics of Internet discourse. The concepts as Internet discourse, virtual personality have been explained and the manipulative features of Internet discourse is being highlighted in the article. During the investigation the characteristics of internet discourse is being analyzed and its impact on language is being explored, too.

Резюме

Интернет-дискурс и его характерные свойства

Согласно требованиям современности компьютерные технологии сильно интегрированы во все сферы человеческой деятельности. В связи с этим особый интерес представляют различные аспекты того, что происходит на интернет-пространстве. Учитывая данный факт, основной целью статьи является определение характеристик интернет-дискурса. В статье разъясняются такие понятия, как интернет-дискурс, виртуальная личность и подчеркиваются манипулятивные особенности интернет-дискурса. В ходе исследования анализируются характерные черты интернет-дискурса и исследуется его влияние на язык.

Rəyçi: fil.e.d.,prof. M.Mahmudov

Nurlana Qənbərova
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: *semantik xüsusiyyətlər, feil qrupları, danışıq aktı, nitq feilləri*

Keywords: *semantic features, verb groups, speech act, speech verbs*

Ключевые слова: *семантические особенности, глагольные группы, речевой акт, глаголы речи*

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük hissəsini təşkil edən feil ən mühüm nitq hissəsi olub cümlədə xəbər vəzifəsində işlənərək qalan cümlə üzvlərini idarə edir və onları öz ətrafında birləşdirib bütöv söyləmə həyat bəxş edərək fikrin dinləyəne ötürülməsində əvəzsiz rol oynayır. Beləliklə, feil fikirlərin ifadə edilib dil şəklində meydana gəlməsində və öz növbəsində dilin də ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ad bildirən isimlər olmadan fikrimizin ifadə edilməsi mümkün olmadığı kimi iş, vəziyyət, hərəkət bildirən feillər olmadan da bizim nitqimiz mövcud ola bilməz.

Ümumi semantikasından və hansı məzmunu əks etdirməsindən asılı olmadan feillər ünsiyyət prosesində dil vahidi rolunu oynayır və bu vahidlər arasında nitq prosesini xarakterizə edən və dilçilik ədəbiyyatında nitq feilləri adlı leksik semantik qrupda cəmləşən və təfəkkür prosesi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edən nitq feilləri dildə kəmiyyətə az olsalar da, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif məna çalarları ilə və ən əsası ekspressivliyin ifadəsinə görə ən zəngin qrup olmasıyla digər feil qruplarından fərqlənir və nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunurlar. Çünki nitq insanın daxili aləmiylə əlaqəli olub onun emosional vəziyyətinin, davranışının, ətrafındakı digər insanlara və ya ətraf mühitə olan münasibətinin ifadə olunmasının yollarından ən başlıcasıdır [1, s.16].

Feilləri müxtəlif leksik-semantik qruplara ayıraraq tədqiq edən dilçilər nitq feillərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlardan bəziləri feillərin leksik-semantik təsnifatını verərkən nitq feillərini təfəkkür feilləri ilə eyni bir leksik-semantik qrupda cəmləşdirmişlər.

Əgər dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni əsas götürsək, dil təfəkkür vəhdətindən çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni leksik-semantik qrupda ümumiləşdirmək olar. Leksik-semantik qrup eyni bir nitq hissəsinə məxsus olan sözlərin eyni leksik məna komponenti səviyyəsində semantik əlamət inteqrasiyası əsasında bir yerə cəmlənməsindən ibarət leksik-semantik dil sistemi parçasıdır [2, s.301].

Bu tərifdən də çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni qrupda birləşdirmək olar. Bir çox tədqiqatlarda isə nitq və təfəkkür feilləri ayrıca leksik-semantik qruplarda təhlil olunmuşdur, çünki nitq və təfəkkür arasında sıx bağlılıq olsa da, burada iki ayrı-ayrı fəlsəfi-lingvistik kateqoriya mövcuddur. Əgər biz nitq prosesini ifadə edən feillərlə təfəkkür feillərini bir leksik-semantik qrupda birləşdirsək,

bu hansısa komponentlərin sonrakı vəhdətini ifadə etmiş olacaq. Lakin istər nitq feilləri, istərsə də təfəkkür feilləri hər biri özünəməxsus leksik-semantik çalarlara malikdir. Belə ki, nitq və təfəkkür feillərinin hər birinin öz kateqorial leksik seması var. Təfəkkür feillərinin kateqorial leksik seması və baza identifikatoru “fikirləşmək” feilidir. “Danışmaq və ya nitqdən istifadə etmək” isə nitq feillərinin kateqorial leksik seması olub həm də nitq feilləri leksik-semantik qrupunun baza identifikatoru hesab olunur [3, s.74].

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, nitq və təfəkkür feillərinin arasındakı bu vəhdəti parçalayaraq nitq və təfəkkür feillərini ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarda tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur, çünki onların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, lüğətlərdə ayrı-ayrı izah olunmaları onların semantik çalarlarını daha aydın göstərməyə imkan verir.

Nitq prosesi ikitərəfli hadisə olub daxili və xarici tərəflərə malikdir. Onların daxili tərəfi dedikdə onların “ideal, məzmunla əlaqəli” cəhətləri, xarici tərəfi dedikdə isə nitq prosesi zamanı maddi olaraq ifadə olunan cəhətləri nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində nitq feilləri leksik-semantik qrupunun semasının zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Nitq feillərinin ümumi semantikasi dedikdə “danışmaq”, “demək” feilləri ifadə olunsada, müasir ingilis dilində nitq feillərinin danışmaq aktı ilə əlaqəli olan mənə çalarları müxtəlif feillərlə də ifadə oluna bilər.

Nitq feillərini müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında semantik baxımdan müqayisəli şəkildə tədqiq edən H.K.Quliyev onları iki müxtəlif yarımqrupa ayırmışdır:

1. Yalnız danışmaq aktını ifadə edən nitq feilləri
2. Nitqi bu və ya digər cəhətdən səciyyələndirən nitq feilləri

Tədqiqatçı yalnız danışmaq aktını ifadə edən nitq feillərinə müasir ingilis dilində to speak, to tell, to talk, to inquire və s. feilləri, ikinci yarımqrupa isə to repeat, to call və s. kimi feilləri daxil etmişdir [4, s.35-36].

H.K. Quliyev bu tədqiqatı feillərin semantik təsnifatı sahəsində çox dəyərli bir elmi iş olsa da, nitq feillərinin semantik rəngarəngliyini tam əhatə edə bilmir.

Nitq feillərinin ifadə etdikləri mənələrdəki rəngarəngliyi nəzərə alaraq biz bu məqalədə nitq feillərini belə təsnif etdik:

1. Danışmaq aktını bildirən nitq feilləri
2. Sual-cavab prosesində işlənən nitq feilləri
3. Yüksək tonlu nitq feilləri
4. Alçaq tonlu nitq feilləri
5. Fikri təsdiq edən nitq feilləri
6. Fikri inkar edən nitq feilləri
7. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feilləri
8. Müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
9. Negativ emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
10. Nitqin davamlılığını göstərən nitq feilləri

Nitq feilləri semantik yarımqrupuna daxil olan feillər arasında danışmaq aktı ifadə edən nitq feilləri öz mənə yükünə, işlənmə tezliyinə və struktur elementlərinə görə seçilir. Nitq feillərinin semantikasi əsasən “danışmaq” və “demək” feillə-

rində əks olunsa da danışıq prosesi ilə əlaqəli olan məna çalarları müxtəlif feillərlə ifadə edilə bilər.

Müasir ingilis dilində danışıq aktını ifadə edən feillərə “to speak” (danışmaq), “to talk” (danışmaq, söhbət etmək), “to say” (demək), “to declare” (bəyan etmək), “to announce” (elan etmək), “to pronounce” (tələffüz etmək), “to state” (qeyd etmək) və s. feilləri nümunə göstərmək olar.

Bu feillərin böyük əksəriyyəti özlərindən sonra sözünü ilə işlənərək tərkibi feillər əmələ gətirir və müxtəlif mənalar da ifadə edir. Məsələn: to tell off (danışmaq), to tell on (satmaq, xəbərləmək); to talk back (cavab vermək), to talk out of (fikrindən daşıdırmaq) və s.

Adətən dialoqlar zamanı hər hansı bir hadisə və ya insan haqqında məlumat almaq məqsədiylə sual verərkən və ya soruşulan sualın cavabını ifadə edərkən nitq feilləri daha çox istifadə olunur. Məlumat almaq məqsədiylə ən çox işlədilən nitq feillərinə “to ask” (soruşmaq), “to enquire” (soruşmaq), “to wonder” (maraqlanmaq), Suala cavab verərkən isə “to answer” (cavab vermək), “to reply” (cavab vermək), “to retort” (sərt cavab vermək), “to respond” (cavab vermək), “to explain” (izah etmək), “to clarify” (aydınlaşdırmaq) kimi nitq feillərindən istifadə olunur.

Mürəkkəb qrammatik və leksik qrammatik nitq hissəsi olan feilin ümumi kateqorial mənası dinamik təqdim edilən, zamanla əlaqəli inkişaf edən prosesdir [5, s.83]. Bir çox nitq feillərində də feilin bu dinamik inkişafı özünü göstərir. Beləliklə, nitq feilləri nitqin hansı tonda olmasını ifadə etməsinə görə yüksək tonlu və alçaq tonlu nitq feillərinə bölünür. Bir sıra nitq feilləri ünsiyyət prosesində danışanın hiss və həyəcanının qarşı tərəfə ötürülməsində çox böyük rol oynayır və onlardan bir qismi əsasən nitqdəki gərginliyi və yaxud hadisələrin müxtəlif vəziyyətlərdəki gərgin dinamikasını ifadə etdiyi üçün yüksək dinamikliyi ilə seçilir və yüksək tonla tələffüz edilir. Yüksək tonlu nitq feillərinə “to cry” (qışqırmaq), “to yell” (çığırmaq), “to howl” (vay-şivən qoparmaq), “to shout” (qışqırmaq, haraylamaq), “to scream” (bağırmaq, fəryad etmək), “to trill” (zəngülə vurmaq), “to shriek” (çığırmaq, yelp (zingildəmək) və s. feilləri nümunə göstərə bilərik.

Alçaq tonlu nitq feillərinə isə “to whisper” (pıçıldamaq), “to sigh” (ah çəkmək), “to mumble” (mızıldamaq), “to murmur” (mırıldamaq) və s. feilləri aid edə bilərik. Bu qrupa daxil olan feillər daxili nitqin səsli şəkildə özünü biruzə verməsində əhəmiyyətli rol oynayır və onlar hər hansı bir vəziyyətlə əlaqəli olaraq çox alçaq tonla və ya eşidilməyəcək tərzdə deyilərək həm pozitiv, həm də negativ mənaları ifadə edirlər.

Nitq feillərini fikri təsdiq və ya inkar etməsinə görə də təsnif etmək olar. Müəyyən bir fikirlə razılıq onu təsdiq edərkən ingilis dilində “to agree” (razılaşmaq), “to accept” (qəbul etmək), “to admit” (qəbul etmək, razılaşmaq), “to confirm” (təsdiq etmək), “to consent” (razılaşmaq) və s. feillərdən, ifadə edilən fikri qəbul etmədikdə isə “to disagree” (razılaşmamaq), “to refuse” (rədd etmək, imtina etmək), “to rebuff” (tərs cavab vermək, rədd etmək), “to reject” (rədd etmək) kimi feillərdən istifadə olunur.

Feillər sadə danışıq aktını ifadə etməkdən əlavə ünsiyyət prosesi zamanı yaranan hər hansı bir vəziyyətə bağlı əmr, xahiş və ya tövsiyyə ifadə edə bilər və feillərə aid olan bu polisemantik xüsusiyyət onların işlənmə tezliyini daha da sü-

rətləndirir. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feillərinə “to order”(əmr etmək, sifariş etmək), “to command” (əmr etmək),” “to decree” (fərman vermək), “to ask” (xahiş etmək), “to beg” (yalvarmaq) və s. feillər daxildir.

Nitq feilləri bəzi dilçilik ədəbiyyatında deklarativ feil də adlandırılır. Onlar danışıq prosesini müxtəlif cəhətlərdən ifadə edir, belə ki, nitq aktının həm müsbət həm də neqativ çalarını dinləyənlə bildirməkdə nitq feillərinin rolu əvəzsizdir. İnsanlar nitq prosesi zamanı kimdənsə razı qaldığını göstərmək üçün onu tərif edərək ona olan rəğbətini göstərə bilər, məmnun olmadığı hər hansı bir situasiyada öz şikayətini dilə gətirə bilər və ya kimisə müəyyən bir işi görməyə yola gətirmək üçün vədlər verə bilər. Bütün bu sadələşdirmə proseslər dildə nitq feillərinin köməyi ilə həyata keçirilir və onlar müxtəlif situasiyalarda danışanın keçirdiyi hissləri və onun emosiyalarını öz semantikalarında əks etdirə bilirlər. Nitq və təfəkkür anlayışlarının bir biriylə əlaqəli olması səbəbiylə insanların öz ətraflarında cərəyan edən hadisələrə verdiyi psixoloji reaksiyalar onların nitqində öz adekvat əksini tapır və beləliklə də nitq aktı rəğbət, sevinc, və ya təşəkkür bildirməklə yanaşı həm də narazılıq və ya şikayəti də əks etdirir. Məsələn, “to praise” (tərifləmək), “to thank” (təşəkkür etmək), “to congratulate” (təbrik etmək), “to glorify” (tərənnüm etmək), “to applaud” (bəyənmək, alqışlamaq), “to acknowledge” (təşəkkür etmək) feilləri nitqin müsbət tərəfini ifadə edir, “to lie” (yalan danışmaq), “to boast” (lovğalanmaq), “to growl” (donquldamaq), “to bluster” (hədələmək, kobud danışmaq), “to scold” (danlamaq) və s. kimi feillər isə mənfi mənə ifadə edir.

Nitq feilləri həmçinin davamlılığına görə də təsnif edilə bilər. Belə ki, bəzi nitq feilləri yalnız bir anlıq baş verib bitmiş deyil, həm də müəyyən bir müddət davam edən nitqlə bağlı prosesləri də ifadə edə bilər. Məsələn, “to blather” (boş-boş danışmaq), “to groan” (ah-zar etmək, zarıldamaq), “to drawl” (mızıldamaq, uzada-uzada danışmaq), “to drone” (monoton şəkildə danışmaq), “to chatter” (laq-qırtı vurmaq, çərənləmək) və s. kimi feillər müəyyən davamlılığı olan nitq hadisələrini ifadə edir.

Müasir ingilis dilinin leksikasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli mövqeyi tutan nitq feillərinin daha ətraflı tədqiq edilməsi üçün onların ümumi komponent mənalarına müvafiq olaraq təsnif edilməsi bu mövzunun aktuallığını səciyyələndirir. Ona görə də nitq feillərinin ümumi əlamətlərinə diqqət yetirib, mənə rəngarəngliyini əsas götürərək yuxarıda qeyd etdiyimiz semantik sahələrə ayrılmasının çox böyük əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin mətbəəsi -1999, 104 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.İ., Ağayeva F.M. İzahlı Dilçilik terminləri Bakı: 1989, s. 301.
3. Матеева Т. И. К вопросу о семантических основаниях экспрессивности слова. На материале диалектных глаголов речи. Классы слов и их взаимодействие . Свердловск, 1979 .
4. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında .Bakı: Nurlan, 2001, s.256

5. Blokh M.Y A course in Theoretical English Grammar. Moscow: “Vysshaya Shkola” 2000, p 381.
6. Verdiyeva Z.N., Kərimzadə İ.A.The Systematic Dictionary of English Verbs. Baku: Elm, 1978. 180 s.
7. Musayev O. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2008, 1674 s.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində yüksək tonlu nitq feillərinin leksik- semantik xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı: Elm, 2011, s. 80-90.

Summary

Semantic Classification of Speech Verbs in Modern English

The article is devoted to semantic classification of speech verbs that have a wide lexico-semantic range. A lot of semantic groups of speech verbs defined by well-known linguists approaching from different angles have been shown here because it is impossible to study these verbs thoroughly without dividing them into semantical groups. In the article the author has tried to give a thorough semantical classification of the speech verbs.

Резюме

Семантическая классификация глаголов в современном английском языке

Статья посвящена семантической классификации глагола, который обладает широким лексико-семантическим диапазоном. Здесь внимание уделено также разделению речевых глаголов на семантические группы выдающимися лингвистами, подходящими к проблеме с разных аспектов, так как не распределив глаголы на семантические группы, невозможно изучить их глубже. В статье автор подробно дал семантическую классификацию речевых глаголов.

Rəyçi: fil.f.d.F.Kərimova

ƏDƏBİYYAT

Kamil Adıŝirinov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filiali

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT

Açar sözlər: *ədəbi-mədəni mühit, qəzəl, müxəmməs, klassik üslub, əruz vəznı, müsəddəs, pyes, məktub, hekayə*

Key words: *literary -cultural environment, ghazal, poem of five lines classic style, aruz metre, poem of six lines, drama, letter, story*

Ключевые слова: *литературно-культурная среда, газель, мухаммас, классический стиль, аруз, мусаддас, пьеса, письмо, рассказ*

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əsərlərini “**Qazi**” təxəllüsü ilə yazan **Hacıbaba Mehdizadənin** böyük xidmətləri olmuşdur. O, 1862-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Çaytumas kəndində anadan olmuş, ilk təhsilini həmin kənddəki mədrəsədə almışdır. Hacıbaba Qazi sonra Şamaxıda, dövrünün görkəmli qəzəlxanı Seyid Əzim Şirvaninin məktəbində iki il oxumuşdur. Qazinin sonrakı təhsil məkanı Ağdaş şəhəri olmuş, burada o, Hacı İbrahim Əfəndinin mədrəsəsində oxumuşdur. 1880-ci ildə Nuxaya gələn Hacıbaba Mehdizadə burada Rəsul Əfəndinin mədrəsəsində təhsilini tamamlamışdır. 1919-cu ildən o, Nuxa Qazixanasına üzv olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Onun ədəbi yaradıcılığının ən parlaq dövrü 1890-1917-ci illəri əhatə edir. Qazinin öz əli ilə yazdığı 710 və 260 səhifəlik küliyyəti onun yaradıcılıq fondunun əhatəliliyini göstərir. Şairin 1957-ci ildə ədəbi aləmə 600 səhifəlik küliyyəti məlum olmuşdur. Nəzərdən keçirilən şeirlərinin məzmunu göstərir ki, müasirləri kimi Qazi də zəmanəsindən narazı qalmış, mühitin köhnə adət və ənənələrinə, cahilliyə və avamlığa qarşı çıxmışdır. Onun yaradıcılıq fondunda klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi mükəmməl nümunələri aparıcı yer tutur. Bu əsərlər sırasında ictimai mötəvil, məhəbbət mövzulu şeirlər, satirik ruhlu mənzumələr özünə yer almışdır. Qazinin “Xalqı soyan bəndələr” adlı satirik ruhlu, nəsihətçilik mövqeli şeirində insanı zülmədən kənar, rəhmli olmaq, var- dövlətə aludə olmamağa çağırış ruhu hakimdir:

Yatma bu dünyaya uyan bəndələr,
Zalım olub xalqı soyan bəndələr.
Varını çox bilmə bu dünyada sən,
Eylə yəqin, sal ölümü yada sən.
Rəhm eylə, dar gündə yetiş dada sən [3]

Hacıbaba Qazinin “Yaman gördüm” adlı qəzəlində yaşadığı mühitə qarşı üs-yankar mövqeyi daha güclüdür. Şair yaşadığı cəmiyyətdə ədalətin olmamasından şikayətlənir, varlıların kef içərisində zəngin yaşadıqlarını, yoxsulların isə bədbəxtlik çarşabına bürünərək kədərli halda bir küncə sıxıldığını böyük ürək yangısı ilə yazır:

Uyandım xabi qəflətdən bu dünyanı haman gördüm.
İli- ildən, ayı- aydan, günü- gündən yaman gördüm.
Gedib bir yerdə gördüm əyləşib cəmiyyəti kubra,
Çəkib zövqi səfanı bir- biri ilə mehriban gördüm.
Kimi bədbəxt olubdur əyləşib bir küncü pünhanda,
Kimi xəşbəxt olubdur söyləyir tiri- zəban gördüm [3]

Qazinin şairlik istedadı özünü məhəbbət mövzulu qəzəllərində daha qabarıq göstərmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki şair həyatından gördüyümüz kimi, bir tərəfdən Seyid Əzim Şirvani kimi qüdrətli qəzəlxanın əsərlərinin təsirini daim öz üzərində hiss etmiş, digər tərəfdən XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Şəki ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Nakamla müasir və yaxın dost olmuşdur. Əlbəttə, danılmazdır ki, Qazinin lirik yaradıcılığına təsirin ana xəttini müasirləri kimi Füzuli ədəbi irsindən aldığı qüvvət və ilham təşkil etmişdir. Şairin məhəbbət mövzulu qəzəlləri dil sadəliyi və poetik struktur və məzmununa görə oxucular tərəfindən sevilmişdir. XX əsrin 20-80-ci illərində Şəki şairlərinin əsas tribunası rolunu oynayan “Nuxa fəhləsi” qəzetinin 1957-ci ilin 17 iyun sayında Hacıbaba Mehdizadənin qəzəllərindən maraqlı nümunələr verilmişdir. Bu nümunələr Qazini oxucuya əruz vəzninin qayda-qanunlarını mükəmməl bilən qüdrətli sənətkar kimi təqdim edir. Şair qəzəllərində əruz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq sərvi-qamət, laleyi-əhmər, mücri-dil, mahi-münəvvər, taci-sər kimi ərəb-fars izafət birləşmələri ilə paralel olaraq gül yanaq, şəhla göz, mərmər sinə, ağ buxaq, gümüş gərdan, püstə dodaq və s. kimi Azərbaycan dilli sözləri də məharətlə işlətməmişdir:

Nə gözəl qaməti var, **sərvi- sənubərđi** gələn,
Aləmə şölə saçan **mahi-münəvvərđi** gələn.
Al qumaş əlbəsəni geydi **gümüş gərdəninə**,
Vuruban ətri- güləb **zülfi- müəttərđi** gələn.
Gözü şəhla, qəddi bəla çəkilibdir nə gözəl,
Baxışı ahu tək **çeşmi- pürənvərđi** gələn.
Var ümidim ki, bu gün aşıqini yada sala,
Deyəsən, **gül yanağı laleyi- əhmərđi** gələn.
Qaziya, aç gözünü, yollara bax, kəsmə nəzər,
Ağ buxaq, püstə dodaq, sinəsi mərmərđi gələn.

Nümunə kimi verdiyimiz qəzəldəki poetizmlər misraların məna yükünü artıraraq şairin sənətkarlıq qüdrətini sübut edir. Qazinin “Qaldım”, “Gəlmişəm”, “Var”, “Dağı çəkib” rədifli qəzəllərinin də mətn-struktur ölçüləri mükəmməl, mənası dərinidir. “Dağı çəkib” rədifli qəzəlində şair məhəbbət notlarından başqa etno-

qrafik lövhə də yaradaraq müasiri olan hüquqsüz, ağzı yaşmaqlı, aşiqini həsrətdə qoyan, qaşları yay, cəmalı gözəl bir Məşuqə obrazı yaratmışdır:

Nə baxırsan, gözəlim, ağzına yaşmağı çəkib.
Dağı dağ üstə qoyubsan sinəmə dağı çəkib.
Sanki nəqqəşi qələm məscidə mehrabi təki,
Deyəsən, kövsi qədəhdir qaşına tağı çəkib...
Gözlərin hökmü mənə eylədi cəlladi təki,
Kipriyin qıldı hücum üstümə beydağı çəkib.
Qaziya, canına çox od çəkilibdir bilirəm,
İçsən sönməz əgər başına ırmağı çəkib [3].

XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə ədəbi mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış **Hacıbaba Mehdizadənin (Qazinin)** ədəbi irsinin geniş monoqrafik aspektdə tədqiqinə bu gün ehtiyac böyükdür.

XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbi – mədəni mühitin formalaşmasında rol oynayan maarifçi aydınlardan biri **Məşədi Mehdi Sadıqov** olmuşdur. Bu mübariz maarifçinin fəaliyyəti ilə bağlı Şəkinin tanınmış mədəniyyət xadimlərindən olmuş Baxşəli Axundov yazır: “Qabaqcıl fikirli, dönməz mübariz M. Sadıqovun keçdiyi həyat yolu ağır və çox məzmunlu olmuşdur. Sadıqov hələ 13 yaşında olanda ailə sıxıntısı onu köhnə üsul məktəbini tərk edib sənətkar atasının yanında işləməyə məcbur etmişdir. M.Sadıqov “Molla Nəsrəddin” jurnalını, “Həqiqət”, “Tərəqqi” və bu kimi yaxşı fikirli qəzetlərin yayılmasına hər vasitə ilə kömək edirdi...”[1]. Məşədi Mehdi Sadıqov zəngin mütaliəsi sayəsində şairlik istedadını da bürüzə vermişdi. Mədəniyyətə olan sonsuz sevgisi onu şeirlə də çıxış etməyə vadar etmişdi. Onun yaradıcılığında həcvlər mühüm yer tutur. 1906-cı ildə bir varlı toyundakı dəbdəbə və yoxsulların acınacaqlı həyatı onu aşağıdakı həcvi yazmağa vadar etmişdi:

“Toy səsi ilə yanaşı, bax, ucalır nalə və zar,
Bəs olarmı tıxanmaq küt buna, ey huşyar.
Sən eşit Sabiri, allahsız olanda nə olar.
Sözü düz, məsləki haqq, tutduğu işlər nə ki var.
Sabahın carçısıdır, sizlərə meydan oxuyar” [1].

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni mühiti təmsil edən qüdrətli ziyalılardan biri Azərbaycan maarifinin korifeylərindən olan Rəşid bəy Əfəndizadənin qardaşı **Abdulla bəy Əfəndizadə** olmuşdur. Bu sətirlərin müəllifinin həmmüəllif olduğu “Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər: II kitab” adlı əsərin “Əfəndizadələr” bölümündən Abdulla bəy Əfəndizadə haqqında oxuyuruq: “O, (Abdulla bəy Əfəndizadə-K.A.) 1873-cü ilin mart ayının 3-də Şəki şəhərində dünyaya göz açıb. Abdulla bəy əvvəlcə Şəkiddə rus məktəbini bitirmiş, 1891-ci ildə Gəncə Mixaylov sənət məktəbinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə daxil olaraq orada oxuyub. Təhsilini uğurla başa vuran A.Əfəndizadə Şəkiddə müəllimliyə başlayıb. İki il burada çalışdıqdan sonra Tiflis Müəllimlər İnstitutunda ali təhsil alıb” [6, s.296]. Abdulla bəy Əfəndizadə 1890-cı illərdə Şəkiddə dərslər deyərəkən məşhur “mollanəsrəddinçi”

Ömər Faiq Nemanzadə ilə dostluq edərək onunla birlikdə xalq həyatını öyrənib, cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə aparmışdır. Ömər Faiq Nemanzadənin “Xatirələr” toplusunda Abdulla bəylə bağlı maraqlı xatirələr verilmişdir. Xalqın oyanışında teatrın rolunu yüksək qiymətləndirən Abdulla bəy Ömər Faiqlə əl-ələ verərək Mirzə Fətəlinin “Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyalarını Şəkidə tamaşaya qoymuşdu.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının zirvəsini “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə”- adlı kitabçası təşkil edir. Siyasi lirikanın dəyərli örnəklərinin toplusu olan həmin əsər 1919-cu ildə Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunmuşdur. Türkiyəyə hədsiz sevgi üstündə köklənmiş bu mənzumələr toplusunda Avropanın iri dövlətlərinin Şərqə qarşı yeritdikləri müstəmləkəçilik siyasətinin qarşısını almaq üçün Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaratdığı konsepsiya kök atıb. Məhz bu üzdən sovet hökuməti həmin kitabı pantürkizmi, panislamizmi təbliğ edən əsərlər sırasına salaraq oxunuşunu yasaqlamışdı. Bu dəyərli əsərin yeganə nüsxəsi Şəkinin tanınmış ziyalıları Sabir Əfəndiyevin şəxsi kitabxanasından tapılmışdır. Əsəri 2005-ci ildə tarix üzrə elmlər doktoru Mais Əmrahov və tarixçi Həbibulla Manaflı əsgü əlifbadan latın qrafikasına çevirərək çap etdirmişlər. “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə” əsərində müəllifin “Növhə”, “Ümid”, “Acı həqiqətlər qarşısında ümidvarlıq” və “Qafqaza dəvət” adlı mənzumələri toplanmışdır. “Növhə” adlı mənzumə Ərzurum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən zülmünə məruz qalması münasibəti ilə yazılmışdır. Klassik şerin qəzəl janrını xatırladan bu ictimai-siyasi məzmunlu əsər “yüz yerdən” rədifi ilə yazılmışdır. Əsər müəllifin dərin kədər hissləri üzərində qurulmuşdur. İslam dini daşıyıcıları arasında tarixi birliyin olmaması, hesabca üç yüz milyonu keçməsinə baxmayaraq yüz yerə parçalanması, İran, Turan taxtının xarabazarə dönməsi, Kazanın, Krımın, Mərakuşun, Əndəlisin, Buxaranın məhv olub dinara satılması böyük bir tarixi faciə kimi beylərin məzmununa hopmuşdur. Fikrini bədii suallar üzərində quran müəllif fikrin bədii ifadəliliyini artıraraq daha canlı emosiya yaratmışdır:

Xudavəndə, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
Nədənir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?.

Hesabca milləti-islam üç yüz milyonu keçib,
Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?

Hanı İran?, hanı Turan?,hanı şah Əkbərin taxtı?
Dönüb bu aləmi-islam xarabazarə yüz yerdən! [5, s. 132-133; 2].

Türk-islam dünyasının məğlubedilməz fəthlərinin adını böyük fəxrlə çəkən müəllif, Osmanlı ordusunun ruslar tərəfindən məğlubiyyəti ilə barışa bilmir, vətənin qan ağlamasını, qara geyinməsinə İslamın çərxinin dönməsi kimi səciyyələndirib böyük ürək ağrısı ilə yazır:

Səlim, Osman, Ərtoğrul Bəyazid, Fatehin nəslini,
Bu aslanzadələrdir tək verən can yarə yüz yerdən.

Pənahlı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusuna!
Həmin ordu urdu başın daşa-divara yüz yerdən!.

Aya, ey milləti ali! Dönübdür çərxi İslamın,
Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qara yüz yerdən... [5, s. 133; 2;].

Şairin “Ümid” adlandırdığı “Salıb” rədifli ictimai-siyasi məzmunlu qəzəlin-
də də, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti pislənilməmişdir. Bu tarixi ger-
çəkliyin poetik təsdiqi özünü aşağıdakı mısraların məzmununda tapmışdır:

Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
Bu dönüş hiylə oxun Bəsrəyə minayə salıb.

Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax!
Meylini imdi də Şamə bu fərumayə salıb...

Qazanı, həm Kırımı, Qafqazı, həm Turanı,
Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb... [5, s. 134; 2;].

Şeirdə verilmiş “Şimal ayısı” ifadəsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii mə-
cazının qüvvətliyini göstərən poetik gedişdir. Şeir sonunda şair türk, ərəb, fars,
tatar, bir sözlə bütün İslam aləmini ayıq olmağa çağıraraq onları intiqama, birliyə
səsləyir:

Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!
İtirib qüvvəsin ol kəs ki, əizi rayə salıb.
İntiqam almalısən, bay, gədə, müttəfik ol!
Fürsəti fəvq eləmə milləti qovğayə salıb! [5, s.135; 2;].

Abdulla bəy Əfəndizadəni “Acı həqiqətlər qarşısında böyük ümidvarlıq” ad-
landırdığı, poetik strukturuna görə müxəmməs olan şeiri türk qövminə qarşı kəs-
kin siyasi ittihamları ilə digər şeirlərindən seçilir. Həyat və fəaliyyətindən görün-
düyü kimi, Abdulla bəy vətənpərvər, türklüyü ilə fəxr edən bir insan olmuşdur.
Ona görə, türk qövmü dünyada ən qüdrətli qövmdür. Lakin yuxarıda adını çəkdi-
yimiz müxəmməsdə lirik qəhrəmanın qəlbi kədərlə, qəm-qüssə ilə doludur. Bu kə-
dərin mənəbəyi isə türklərin bir-birinə olan laqeydlik və mənəm-mənəmlik hissidir.
Tarixin ibrət güzgüsündə Əmir Teymur-Bəyazid, Şah İsmayıl-Sultan Səlim gö-
rüntüləri bu mənəmliyin acı faciələri kimi qalmaqdadır. Abdulla bəyin şair qəlbini
də küsdürən elə bu acı hisslərdir. Şair çox doğru olaraq yazır:

Yıxan türk aləmini əsgidən qalmış bənəmlikdir,
Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,

Ayrılmış milləti, dinə qılinc çalmış bənəmlikdir,
Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir [5, s.136; 2;].

Şeirin sonrakı bəndlərində şair şanlı türk tarixinə üz çevirərək mənəm-mənəmlik azarının tarixi faciələrini tarixi şəxsiyyətlərin mübarizəsi fonunda bədiiləşdirməklə sanki oxucusunu və bütün türk qövmini bu azara tutulmamağa çağırır:

Yönəl tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədən qoydu,
Teymurləngin büsatın dağıtdı, bisəmər qoydu,
Nə Baburdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir [5, s.136; 2;].

On beş bəndlilik bir şeirdə böyük bir əsər məzmununa sığacaq bir tarixin əks etdirilməsi Abdulla bəy Əfəndizadənin bir bədii sənətkar kimi mükəmməlliyini göstərir. Bu əsər məzmun və qayəsinə görə, Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” və Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməslərinə yaxınlaşır. Bu da əsər müəllifinin klassik ədəbiyyatı gözəl bilməsindən irəli gəlir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin poetik yaradıcılığında şanlı türk ordusunun Azərbaycanda yerinə yetirmiş olduğu xilaskarlıq missiyasını tərənnüm və vəsf edən “Qafqaza dəvət”, yaxud “Ya ölüm, ya Türkiyə” əsəri mühüm yer tutur. Bu şeirə bir tarixçi kimi münasibət bildirən tədqiqatçı Həbibulla Manafli müsəddəsin yazılmasının tarixi səbəbləri ilə bağlı yazır: “...Azərbaycan türkü rus işğalından sonra tarixin bütün qorxunc dövrlərində təhlükə ilə üz-üzə qaldıqda ümidlə Türkiyəyə baxmış, onun şəxsində öz xilaskarını görmüşdür. Birinci cahan cavaşının sonunda erməni-rus birliyi varlığını təhdid etdikdə xalq yenə də üzünü Türkiyəyə dikmişdi. Abdulla bəy Əfəndizadə zamanın və tarixi şəraitin tələbindən çıxış edərək xalqın arzusunu, diləyini ifadə etmişdi” [5,s.130]. Azərbaycanda rus və erməni vandalizminin hökm sürdüüyü bir şəraitdə xalqın bu taundan nicat yolunu bir sıra soydaşları kimi Türkiyədə axtaran müəllif yazmışdı:

Ey nəcib övladın ordusu, Şəki, şirvanə gəl!
Tiflisü, Baküvü , Şişə, Gəncəvü Səlyanə gəl!
Qafqazın hər guşəsində güş qıl, nalanə gəl!
Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə gəl!
Səbrimiz daha tükəndi, durmagəl, şahanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl! [5, s. 139; 2;]

Şeir nümünə gətirdiyimiz birinci bəndində müəllif ümumiləşdirmə apararaq böyük və müdhiş bir tarixi hadisələri cəmi altı misrada ümumiləşdirmişdir. Şair “Qafqazın hər guşəsinə güş qıl, nalanə gəl!” misrası ilə canlı tarix yazaraq rus-erməni vəhşiliyinin nəticəsi kimi insanların faciələrini, “Tiflisü, Baküvü, Şişə, Gəncəvü, Səlyanə gəl!” misrası bu vəhşiliyin əhatə dairəsini göstərir. Şeir üçüncü misrasında müəllif Türkiyəni millətin pənahı, dini-islamın rəhbəri adlandıraraq

tabu-təvanı qalmamış azərbaycanlıların son ümidini ona dikdiyini əks edərək yazır:

Millətin sənsən pənahlı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistanü İran...günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabu-taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl! [5, s.139-140; 2].

Şeirin beşinci bəndində lirik qəhrəman-müəllif ittihamçı kimi çıxış edir. O, adını gizlətdiyi seyimin vəkilini millətə layiq bilmir, düşmənə itaətkarlıqda günahlandırır, yurdun eməni talanına məruz qalmasında onu günahkar bilir, millət sevgisindən kənar olan bu şəxs üzərində qəzəbini quraraq şanlı türk ordusunu köməyə çağırır:

Bir baxın, seymin vəkili millətə layiqmidir?
Düşməne himmət edən kəs himmətə layiqmidir?
Yurdunu viran edən kəs qeyrətə layiqmidir?
Millətini sevməyən kəs hörmətə layiqmidir?
Gəl, özün gör, bil, can verən cananə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl! [5, s.140; 2].

Qoyulmuş suallar bədiiliyin tələbi üzrə cavabsız qalmalıdır. Lakin şairin gəldiyi ictimai nəticəyə görə, sualların heç bir müsbət cavabı ola bilməz: qeyrətsiz elə qeyrətsiz, himmətsiz elə himmətsiz, hörmətsiz elə hörmətsizdir.

Abdulla bəy Əfəndizadənin bədii xarakterli ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri üzərində aparılan qısa təhlildən bu nəticə hasil olur ki, o, klassik şeir texnikasını yaxşı bilmiş, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs kimi janrlarından yaradıcılığında məharətlə istifadə edərək sələflərinin ədəbi ənənələrini ustalıqla davam etdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Şəkinin ədəbi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayan mədəni-ədəbi fikir sahiblərindən biri **Rəcəb Əsədulla oğlu Əfəndiyev** olmuşdur. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında ona atası qədər məhəbbətli olan əmisi Əsədulla ilə yanaşı, onun Qori Seminariyasında təhsilini məsləhət bilən görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli önəmli rol oynamışdı. Rəcəb Əfəndiyev şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuşdur. Qori Seminariyasının məzunları haqqındakı məlumatlarında tədqiqatçı alim Fikrət Seyidov bildirir ki, "...İbtidai təhsilini tamamladıqdan sonra, o, (Rəcəb Əfəndiyev-K.A.) həmyerlisi, Qori seminariyasının məzunu, böyük maarif-pərvər Rəşid bəy Əfəndiyevin məsləhəti ilə 1910-cu ildə Qori Seminariyasına gəlir və dövlət hesabına seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə qəbul edilir" [7, s.188]. "Seminariyanın mühiti, biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, dünyagörüşünün zənginləşməsi, elmi-pedaqoji tərəkürünün inkişafında ona güclü təsir göstərdi" [4, s.4].

Rəcəb Əfəndiyev 1914-cü ildə seminariyanı bitirərək Göyçay qəzasına müəllim təyin edildi.

“XX əsrin ikinci onilliyində çarizm Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Şəkiddə də 1914-cü ildə ilk gimnaziyanın açılmasına icazə verdi. Rəcəb Əfəndiyev yüksək ixtisaslı kadr kimi 1915-ci ildə həmin gimnaziyanın direktoru təyin edildi” [6, s.301].

Sonralar Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin gimnaziya Pedaqoji Texnikuma çevrildi və Rəcəb Əfəndiyev 1927-ci ilədək orada orada direktor vəzifəsində çalışıb.

Rəcəb Əfəndiyev Şəki gimnaziyasında çalışdığı illərdə tədrisə daha məsuliyyətlə yanaşaraq, elmi-pedaqoji və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. O, 1910-1915-ci illər arasında “İrşad” qəzetində, “Məktəb”, “Dəbistan” və “Dirilik” jurnallarında çap etdirdiyi “İntiqam”, “Gimnazist”, “Kimdir o?”, “Vahid”, “Bədbəxt Ədhəm”, “Yaşamaq istəyirəm”, “İlin axır çərşənbəsi”, “Namus” və s. hekayə, novella, və pyeslərini yazmışdır. Onun tərbiyəvi xarakterli bədii əsərləri o zaman uşaq ədəbiyyatımızı daha da zənginləşdirmiş, lakin çox təəssüf ki, onun adı uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçılarının qələminə düşməmişdir. Rəcəb Əfəndiyevin 1918-ci ildə Şəkiddə fəaliyyət göstərən “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunan “Türk çələngi” dərslisi böyük əks-səda doğurmuşdu. Bu dərslikdən təkcə Şəkiddə deyil, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin digər məktəblərində də uzun müddət tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Rəcəb Əfəndizadənin bədii yaradıcılığının inkişafında görkəmli maarifçi və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin böyük təsiri olmuşdur. Onların arasında olan fasiləsiz məktublaşma bu dostluğun səviyyəsini və səmimiyyətini əks etdirən sənədlər kimi diqqəti cəlb edir. Çox təəssüf ki, ədəbiyyat və pedaqoji fikir tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək bu məktubların əksəriyyətini Rəcəb Əfəndiyev 1930-cu illərin repressiyasından qoruyub saxlaya bilsə də, 1950-ci ilin yayında onların bir qismini yandırmışdır.

Rəcəb Əfəndizadənin hekayələrinin mövzusu həyatiliyi və reallığı ilə diqqəti cəlb edir. “İntiqam” adlı hekayəsində müəllif cəhalətpərəstliyin və elmsizliyin doğurduğu qan düşmənçiliyinə qarşı çıxmışdır. Əsər mövzucu Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsbəti-Fəxrəddin” faciəsini xatırlatsa da, janr və quruluşca ondan fərqlənir və faciəli sonluqla bitmir. Müəllif bu kiçik bədii nümunə ilə kiçik yaşlı oxucularda vətənpərvərlik duyğuları aşılamiş, milli birlik ideyasını təbliğ etmişdir. Hekayənin sonunda verilmiş: “Ətrafına bax, bax da millətinin ayaqları altında dərin uçurumlar, ölüm quyuları qazanları tanı... Milli əməllərinə doğru yürüməyinə mane olanları bil və onları heç vaxt əhv etmə! Qəlbində daşdığı kinini, çiyində gəzdirdiyin yarağını da bu yolda işlət!” [4, s.261] cümlələri məhz bu amala xidmət edir.

Rəcəb Əfəndiyevin hələ Qori Seminariyasında oxuyarkən qələmə aldığı “İlin axır çərşənbəsi” adlı ikipərdəli uşaq pyesi uşaq dramaturgiyamızın ilk nümunələri sırasında özünəməxsus yer tutur. Əsərin əsas qəhrəmanları Cəfər, Bənövşə, Allahverdi, Sadıq, Qədir, Nəsir adlı uşaqlardır. Gənc, təcrübəsiz bir seminaristin qələmindən çıxan bu əsər, əlbəttə, dramaturji struktur baxımından mükəmməl deyil. Lakin uşaqların təlim-tərbiyəsi və xalq adət-ənənələrinin keçirilməsinin tarixini öyrənmək baxımından bu əsərin əhəmiyyəti böyükdür.

XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan çətin və dözülməz həyat tərzini və həyat şəraiti, istismar dünyasının açınacaqları ümumazərbaycan ədəbiyyatının aparıcı tərkib hissələrindən olan Şəki yazarlarının qələmində diqqətçəkici şəkildə öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov B. Mübariz maarifçi .“ Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa,1960, 10 aprel
2. Əfəndizadə A. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə. Şəki : Mədəniyyət, 1919
3. Hacıbaba Qazi. “ Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1957, 17 iyun
4. Qiyasbəyli M. Rəcəb Əfəndiyev. Bakı: Çarşıoğlu, 2001, 260 s
5. Manafli H.Öyünc və güvənc qaynağı. Bakı: Nuran, 2007, 224s.
6. Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər (II kitab)/ tərtib edənlər: Z.Mabudoğlu, U. Bəşirqızı, K. Adışirinov. Bakı: “ Nafta-Press” nəşriyyatı, 2009,605 s.
7. Seyidov F.Ə. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı: Maarif, 1988, 298 s.

Summary

Literary-Cultural Environment in Sheki at the Beginning of the XX century

In this article the tempo of literary cultural environment of XXth century is following. The author involves to analysis the tendency of cultural improving in Khajibaba Mehdizada (Khazi), Mashadi Mehdi Sadıkov, Abdulla Afandizada and Racab Afandizada's creative works. The analyzed artistic materials are also evaluated by subject and idea in terms, genres and styles. The researcher includes in his notes theatre matters that characterize the cultural environment during literature development.

Резюме

Литературно-культурная среда города Шеки в начале XX века

В статье прослеживается развитие темпа литературно-культурной жизни начале XX века г. Шеки. Автор старается заострить внимание критиков в области литературно-культурного развития творчества Гаджибаба Мехтизаде (Гази), Мешади Мехти Садыгова, Абдуллы бек Эфендизаде и Раджаба Эфендизаде. Дается высокая оценка обсуждаемым художественным образцам, темам, идеям, жанрам и стилистическим особенностям. В момент критики аналитик уделяет внимание вопросам театра в период литературного развития.

Rəyçi: ped.e.d., prof.F.İbrahimov

Esmira İsmayılova
Lənkəran Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRIYARIN ANADILLI ŞEİRLƏRİNİN ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ

Açar sözlər: *Şəhriyar, ustad, ana dilli, mövzu, şeir*

Key words: *Shahriyar, master, mother language, topic, poem*

Ключевые слова: *Шахрияр, мастер, родной язык, тема, стихотворение*

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, müasir poeziyamızın ən oxunaqlı şairi, yaratdığı sənət inciləri ilə mənsub olduğu xalqın yaddaşında əbədi yaşayan ustad sənətkarlardan biridir. Şairin fars, türk, qismən də ərəb dilində yazdığı əsərləri yaşadığı İran dövlətinin sərhədlərini aşaraq hələ sağlığında ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Ustad sənətkarın yaradıcılığı çoxşaxəli olduğundan, məqalədə əsasən, şairin ana dilində yazdığı şeirlərinin mövzu dairəsindən söz açmağa çalışacağıq.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında M. Şəhriyar irsini hələ sağlığında araşdıran, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini tədqiq edən yüzlərlə ədəbiyyatşünas olub, tədqiqatlar aparılıb və bu proses bu gün də davam edir. Ustad sənətkarın əsərlərinin tədqiqatçılarda belə maraq oyatmasının əsas səbəblərindən biri də M.Şəhriyar yaradıcılığına xalq marağının tükənməz olması, əsərlərinin nəgmə kimi dillərdə dolaşması, tərcümə olunduğu xarici ölkələrdə oxucuların rəğbətini qazanaraq geniş yayılmasıdır.

Ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Beqdeli məzmun və forma etibarını ilə zəngin olan Şəhriyar yaradıcılığını belə dəyərləndirir: “Şairin poeziyası bir çox üstünlüklərinə görə müasir Şərq ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. Bəzi ədəbiyyatşünasların fikrincə son 600 ildə Şəhriyar lirikası Hafizdən sonra bütün sələflərdən üstün mövqə tutmaqdadır” [2, s.10]. Nəzərə alanda ki, mərhum tədqiqatçı bu fikri ötən əsrin 60-cı illərində bildirib, deməli, bu tarixin üzərinə daha iki qərinə əlavə etmək lazım gəlir. Dünya şöhrətli siyasətçi, siyasi xadim, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ondan müsahibə alan jurnalistin “Ən çox sevdiyiniz şair?” sualına “Şəhriyar” cavabını verməsi də ulu öndərin ustad sənətkara tükənməz sevgisinin təzahürüdür.

Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığını araşdıran ədəbiyyatçı alimlər şairin əsərlərini mövzu dairəsinə görə müxtəlif qruplara ayırıblar. Bu irsin ilk tədqiqatçılarından olan ədəbiyyatşünas alim Q.Beqdeli Şəhriyarın əsərlərini əhatə etdiyi mövzu müxtəlifliyinə görə üç hissəyə bölüb:

1. Məhəbbət lirikası
2. İctimai-siyasi şeirlər
3. İthaf, dostlarına və sairəyə həsr etdiyi şeir və xatirələr [2, s.11]

Şəhriyar lirikasını mövzu, məzmun və formaca çoxcəhətli, rəngarəng adlandıran şair, tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas alim Hökümə xanım Billuri şairin şeirlərini mövzu baxımından təhlil edərək şərti olaraq iki yerə bölüb:

1. Siyasi lirika

2. Məhəbbət lirikası [3, s.114]

Şəhriyarın əsərlərinin təhlilini aparan H.Billuri bu qənaətə gəlir ki: “Oxucu-ya əmək və zəhmət, xeyrxahlıq hissləri aşılamaq, Şəhriyarın siyasi-ictimai lirikasının başlıca keyfiyyətidir. Vətənpərvər, fədakar insanlar tərbiyə etmək cəhdi, düz dolanmayanları düzlüyə, yaxşı olmayanları yaxşılığa, laqeydləri həssaslığa, fədakarlığa çağırmaq Şəhriyarın siyasi-ictimai lirikasındakı bədii çağırışının qayəsini təşkil edir” [3, s.116].

Tədqiqatçı alim, professor Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında Şəhriyar irsini tədqiq edərkən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mövzu dairəsi baxımından şairin şeirlərini beş qrupa ayırır:

1. İctimai-siyasi şeirlər

2. Məhəbbət lirikası

3. Təbiət təsvirli şeirlər

4. Tərcümeyi-hal xarakterli şeirlər

5. Dini mövzulu şeirlər [5, s.98].

Bütün təsnifatları gözdən keçirdikdən sonra, professor Elman Quliyevin bölgüsünü daha sanballı və əhatəli hesab etdiyimizdən, araşdırmalarımızda bu təsnifatı əsas götürəcəyik.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığında ictimai-siyasi mövzuda yazdığı şeirlərə diqqət etsək, görürük ki, şair vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, doğma yurda sədaqət, ana dilinin təbliği, milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişimizə hörmət hissinin tərənnümünə daha geniş yer ayırır. Fikrimizi konkret nümunələr əsasında şərh etməyə çalışaq.

Şəhriyar əslən Cənubi Azərbaycandan olan görkəmli ədəbiyyatşünas alim, professor Qulamhüseyn Beqdeliyə həsr etdiyi “O taydan gələnə” şeirində vətənpərvərlik hisslərini belə ifadə edir:

Vətəndən ayrı düşən övladım! Qayıt vətənə!

Qayıt ki, göz yola dikmiş anan qayıtdı sənə [6, s.68].

Eyni hissləri biz şairin Cənubi Azərbaycanda doğulan, İranda baş verən siyasi repressiyalar vaxtı ailəsi ilə Bakıya köç etməyə məcbur olan tədqiqatçı alim Hökümə xanım Billuriyə ithaf etdiyi şeirdə də görürük:

Sən Vətəndən sarı qəlbin döyünürsə, maralım,

Vətənin də maralından sarı qəlbi döyünür.

Vətəni bağruva bassan sevinərsən yenə sən,

Ki, Vətən də balasın bağrına bassa sevinir [6, s.119].

Professor Elman Quliyev Şəhriyar şeirlərini tədqiq edərkən ustad sənətkarı hər şeydən əvvəl, vətənpərvər şair kimi səciyyələndirir: “Şəhriyar vətənpərvər bir şairdir. Onun yaradıcılığında vətən sevgisi, vətənə bağlılıq, qeyrətli vətəndaş mövqeyi və istəyi kimi sənətinin ən aparıcı xəttinə çevrilir, yaradıcılığı ilə yaxından

tanışlıq bir daha onu göstərir ki, vətəninin hər şeyi şair üçün qiymətli və əzizdir” [5, s.99].

Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığı ilə tanışlıq subut edir ki, bu deyilənlər heç də gəlişi gözəl söz deyil. Vətən, doğma yurd, mənsub olduğu xalq ustad sənətkar üçün həyatının mənasıdır. Humanist şair haqqa çatmaq yolunu xalqla yaxınlıqda, məzlumun əlindən tutmaqda görür:

Haqqa çatmaq yolu çox varsa, uzaqdır, amma,
Hamısından yaxını xalqın əlindən tutmaq [6, s.135].

Millətinin ikiyə bölünməsi, parçalanmış vətən dərdi Şəhriyarı bütün yaradıcılığı boyu ciddi narahat edib. Bu yangı şairin müasiri olan şairlərlə yazışmalarında, şeirləşmələrində öz əksini tapıb. “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində ayrılıq yangısını şair belə nəzmə çəkir:

O taydadı Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Məşgin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birini Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb [6, s.141].

Şəhriyar üçün vətən bütöv anlayışdır, onun o tayı, bu tayı yoxdur. Şair Süleyman Rüstəmə yazdığı şeirlərinin birində vətəni Azərbaycanı ikiyə bölən Arazı iki göz arasında çıxan çibana bənzədir:

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş arasında!
Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında [6, s.53].

Şəhriyar irsinin araşdırmaçılarından olan professor Yavuz Axundlu şairin yaradıcılığına nikbin ruhun hakim olduğunu yazır: “Şəhriyar başdan-başa qəmdir, kəddərdir, həsrətdir. Bu kəddər daha çox ictimai məzmun daşıyır. Lakin o, bədbin şair deyil, xalqının gələcəyinə ümidlə baxan nikbin şairdir. Azadlıq və doğma xalqının xoşbəxtliyi ideyası isə onun bütün yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir” [1, s.361].

Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay-bu tay-fərqi yoxdu, vətəndi [6, s.150]

deyə Şəhriyar üçün Bakı Kəbə kimi müqəddəsdir. Şairin fikrincə, bu müqəddəs şəhərdə ədəbiyyat və incəsənət inkişaf yolundadır, sənət adamı hünərli sayılır:

Ora bizim qızıl Kəbə Bakıdı,
Şanlı bakıçılar xaki-pakıdı,

İncəsənətlərin abu-xakıdı,
Orda hünər mədənlərtək qazılıb,
“Məşədi İbad”, “Arşın malçı” yazılıb [6, s.150].

Şəhriyar həm də mübariz şairdir və bu mübarizlik onun şeirlərində sənətkarlıqla əksini tapır. Şair vətəninə ikiye bölünlən, qardaşı qardaşdan, ananı baladan ayıranlarla heç cür barışa bilmir, ayrılığa bais olan günahkarları yaşadığı dövrdə təhlükəli olsa da, lənətləməkdən çəkinmir:

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı? [7, s.165].

“Neftimizi basdırırlar, millətə qan qusdururlar “ deyən şair millətinin mərd oğullarına güvənir, xalqın şanlı keşmişi ilə öyünür:

Biz bir dərya qan vermişik,
Zindanlarda can vermişik,
Qırx nəsil qurban vermişik... [6, s.156].

M.Şəhriyarın ictimai-siyasi şeirləri arasında “El bülbülü”, “O taydan gələ-nə”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözün aydın”, “Türkiyəyə xəyali səfər”, “Dö-yünmə-söyünmə”, “Sənəti məmləkət”. “Türk övladı, qeyrət vaxtıdır”, “Türkün dili”, “Yalan dünya”, “Dünya yaman tapmacadır”, “Çalağan quşu”, “Ağız yemi-şi”, “Səreynli şairə”, “Qaçaq Nəbi” və s. daha böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edir.

Ustad şair ana dilinə olan məhəbbətini şeirlərində sevə-sevə tərənnüm etmişdir. “Türkün dili” şeirini fars şovinistlərinin “Niyə türk dilində şeir yazırsınız, türk dili nə dil, nə də ləhcədir “ deməklərinə görə yazdığı əsəri oxuyanda aydın hiss olunur:

Türkün dilinə sevgili, istəklilə dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz [6, s.24].

“Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri” kitabında tədqiqatçı alim Yusuf Gədikli ustad şairin türkcə yazdığı şeirlərini tədqiq edərkən ədibin doğma dilinə olan məhəbbətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Türk dili (türki) o qədər gözəldir ki, Şəhriyar onun anaların oxşağı (analar sevgilisi) laylay dili olduğunu söyləməklə qalmır, hətta and da içir:

Türki vallah, analar oxşağı , laylay dilidir,
Dərdimi mən bu dəva ilə müdəva elədim

misrası artıq türkcəmiz haqqında başqa bir söz deyilməsinə ehtiyac yaratmır [4, s.87].

Şəhriyarın ictimai-siyasi şeirləri arasında diqqəti çəkən, şəhid anasının dilindən qələmə aldığı “Analar oxşaması” torpağının 20% düşmənin tapdağında qalan, minlərlə övladı şəhid olan Azərbaycan anasının da ürəkparçalayan haray səsidir. Bu harayda ana qəlbinin yanğısı, kədəri ilə yanaşı, həm də bir məğrurluq, qurur var. Şəhid anası oğlunun vətən yolunda həlak olmasını ağrı kimi yox, fəxarət kimi qəbul edir:

Şir balası, şəhidlərin yeri boşdur, boş qalmasın,
Allah bizdən xoşnud olsun, şeytan qoy heç xoş olmasın,
Sizlər kimi igidlərlə dünya dolsun, boşalmasın,
Cihad bizi cəhənnəmdən qurtardı verdi cənnətə,
Şəhid balam, bayram sən, görüş qalsın qiyamətə [6, s.218].

M.Şəhriyarı oxucularına sevdiren həm də məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı lirik şeirləridir. Şəhriyar da sələfləri N. Gəncəvi, M. Füzuli, Hafiz, S.Təbrizi kimi bu ilahi mövzuya dönə-dönə müraciət edir, nakam eşqini səmimi, təsirli dillə oxucuya bəyan edir. Şair həyatının ilk gənclik dövründə yaşadığı uğursuz sevgi tarixçəsini sənətkarlıqla poeziyasına köçürür, həssas oxucusu ilə dərdləşir, ürəyini boşaldır. Şəhriyarın avtobioqrafik səciyyə daşıyan “Behcətabad xatirəsi” şeiri məhəbbət lirikasının ən gözəl nümunəsi sayıla bilər. Şeir o dərəcədə təsirli və səmimidir ki, onu həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Bu əsər məhəbbət mövzusunda bu günə kimi yazılmış ən dolğun, mükəmməl, güclü şeiriyyətə və bədii təsvir imkanlarına malik əsl poeziya nümunəsidir. Şeirdə bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə, güclü şeiriyyət, səmimi deyim tərzii o dərəcədə mükəmməldir ki, oxucu sanki daxilən şairin həmdərdinə çevrilir, bu ağrıları şairlə bölüşür:

Gözlər asılı, yox nə qaraltı, nə də bir səs,
Batmış qulağım, gör nə düşürməkdədi darı.
Bir quş: “Ayığam!” - söyləyərək, gahdan inildər,
Gahdan onu da yel deyə laylay, huş aparı.
Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən,
Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı... [6, s.10].

Şair təbiətlə insan hisslərini vəhdətdə verir, çəkdiyi ağrıları, intizarı müqayisəli dillə təsvir edir:

Dan ulduzu istər çıxa, göz yalvarı çıxma!...
O çıxmasa da, ulduzumun yoxdu çıxarı.
Gəlməz, tanıram bəxtimi, indi ağarar sübh,
Qaş böylə ağardıqca, daha baş da ağarı [6, s.10].

M.Şəhriyarın ana dillində yazdığı məhəbbət şeirlərinin içərisində “Getmə, tərsa balası” özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şeirin yazılma tarixi də maraqlıdır. Şəhriyarın dostu bu şeir haqqında belə rəvayət edir: “Bu qəzəli anam şikəstə-bəstə halda oxuyardı. Yadımda qalan beytlər bunlar idi:

Getmə tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,
Yarışib damənüvə sənle kəlisaya gəlim.
Öyrədib ya ki, sən et dini-müsəlmanı qəbul,
Ya ki təlim elə mən məzhəbi –İsayə gəlim.

Günlərin birində beytləri ahənglə Şəhriyara oxudum. Ehsası təhrik olunmuş ustad şeirin kimdən olduğunu soruşdu. Lakin müəllif mənə məlum deyildi. Şəhriyar bu şeiri çox sevərdi və nəhayət onu istiqbal etdi və ona “Getmə tərsa balası” ünvanı verdi” [6, s.15].

Şəhriyar bu şeirində aşıqın hisslərinin təsvirində bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla, böyük sənətkarlıqla istifadə edib:

Mənə də baxdın o şəhla göz ilə, mən qaragün
Cürətim olmadı bir kəlmə təmannayə gəlim.
Mən cəhənnəmdə də baş yastığa qoysam sən ilə,
Heç ayılmam ki, durub cənnəti – məvayə gəlim.
Nənə qarnında da sənle əkiz olsaydım əgər,
İstəməzdim doğulub bir də bu dünyaya gəlim.
Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihayə gəlim [6,s.15-16].

Şəhriyarın ana dilində yazdığı məhəbbət şeirlərinə misal olaraq “Naz eylə-misən”, “Yar qasidi”, “Pərvanə və şam”, “Fasilə düşdü” və s. göstərmək olar. Təhlil etdiyimiz şeirlər M.Şəhriyarı məhəbbət şairi adlandırmağa kifayət edir.

Ustad şair poeziyasında təbiət təsvirlərindən əsasən iri həcmli əsərlərində, “Heydərbabaya salam”, “Səhəndiyyə” poemalarında geniş istifadə etmişdir.

Şəhriyarın həyatının öyrənilməsində onun tərcümeyi hal-xarakteri daşıyan şeirləri də mühüm rol oynayır. “Behcətabad xatirəsi”, “Şatır oğlan”, “Qəm basdı qəlyanımı”, “Ağız yemişi”, “Alnımın yazısı”, “Əsli-Kərəm” şeirinə bir-bir haşiyə”, “Dərya elədi”, “Qəmlə atış-barış”, “Ağa Mir Sadığın xeyratı”, “Eyvay, anam”, “Atamın matəmində”, “Əzizə”, “Əzizə can”, “Əzizəyə”, “Fəxriyyə ölmü”, “Necə keçdi ömrün?”, “Qardaşımın məzarı” və sair şeirlərində Şəhriyar həyatının müxtəlif anlarını, sevincli, kədərli günlərinin xatirələrini oxucusu ilə paylaşır, həyatının qaranlıq məqamları barədə bizə məlumat ötürür. Tərcümeyi-hal xarakteri daşıyan şeirlərindən biri də “Xan nənə” şeiridir. Şəhriyarın öz ifasında çox sevdiyi nənəsinə həsr etdiyi bu şeiri dinləmək çox təsirlidir:

Xan nənə, canım, nolaydı,
Səni bir də mən tapaydım,
O ayaqlar üstə bir də,
Döşənib bir ağlayaydım [6, s. 160].

Şəhriyarın yaradıcılığında söz açarkən dini mövzuda yazdığı şeirlərini də qeyd etməyə bilmərik. Şair müqəddəs imam Rzanın nəslindən olması ilə daim fəxr etmiş, “Hilali-Məhərrəm”, “Təzmin”, “Rehləti-xətmi-Rəsul”, “Taci-səadət”,

və s. şeirlərində Kərbəla faciəsinin qurbanlarını ehtiramla xatırlamış, müsibətlərinə göz yaş tökmüşdür:

Kor olmuş gözlərin qan tutdu Şümrün,
Ki, görsün öz əlində xəncər ağlar.
Hüseynin köynəyi Zəhra əlində,
Çəkər qıyha qiyamət, məhşər ağlar [6, s.127].

Şəhriyarın yaradıcılığında mərsiyə janrını səciyyələndirən əsas xüsusiyyət şairin fəlsəfi fikirlərə də önəm verməsi, keçmişdə baş verənlərə müasirlik baxımından yanaşmasıdır.

M. Şəhriyarın yaşadığı dövrdə millətində ən böyük xidməti yazdığı ana dilli əsərləri ilə doğma dilinə yenidən həyat verməsidir. Şəhriyar ana dilində xalqının dərd-sərini, ağrı-acısını, millətinin ikiyə bölünmək kimi ağırlı faciəsini şeirə çevirib, dünyaya bəyan etmiş qüdrətli söz sərrafıdır. Sadə xalq həyatını poeziyaya gətirməsi, xəlqilik, millilik, dünyəvilik kimi bəşəri ideallara sadıq qalması,

Azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ və tərənnüm etməsi Şəhriyara ədəbiyyatın əbədiyyət zirvəsini qazandıraraq, söz mülkünün “Şəhriyar”ı edib.

Ədəbiyyat

1. Axundlu Y. Ədəbi portretlər. Bakı: Elm, 2009.
2. Beqdeli Q. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963.
3. Billuri H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: Elm, 1984.
4. Gedikli Y. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri. Bakı: YOM, 2007.
5. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: Elm, 2004.
6. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: “Əbədiyyət gülüyəm mən”. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
7. Şəhriyar. Yalan dünya. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993.

Summary

The Key Topics of Mohammadhussein Shahriyar's Poems in Mother Tongue

Regardless of what language, style and theme he wrote, Seyyid Mohammadhussein Shahriyar had highly valued poetry, word, art and craftsmanship and tried to be the voice of justice of his people. The article deals with the key topics of Shahriyar's Poems in his Mother Tongue. It is possible to make use of and learn more from this great poet's creativity – love for motherland, loyalty in the homeland, love for parents, and respect for national and mental values, humanity. The course of history proves that not only the power of the word is enough to conquer the heart of the people, but also it is important to gain their love. The poet's personality must play an important role in reaching the peak of eternity in literature. Shahriyar is one of the rare artists whose personality coincides with his creativity. He did not bow down to anyone in the time of the Shah regime, and he lived all his life proudly. His heroism was to oppose shah's policy, to condemn oppression and tyranny and to write in a forbidden mother tongue when the Shah regime was ruling. Because of these features, Shahriyar's poetry is eternal. As long as the Azerbaijani people live, Shahriyar and his rich literary heritage will also live!

Резюме

Основная тема стихотворений на родном языке Мухаммед Хусейн Шахрияра

Независимо от того, на каком языке, в каком стиле творил Сеид Мухаммед Хусейн Шахрияр на протяжении всей своей творческой деятельности высоко ценил поэзию, слова, искусство, мастерство и старался быть справедливым голосом своего народа и своей Родины. Данная статья посвящена основной теме стихотворений на родном языке Мухаммед Хусейн Шахрияр. Благодаря творчеству поэта, можно научиться любви к родине, к родителям, уважению к национально-нравственным ценностям и гуманности. Ход истории доказывает, что невозможно покорять сердца людей и завоевать их любовь только силой слов. Личность поэта должна сыграть важную роль в достижении пика вечности в литературе. Шахрияр – один из самых редких поэтов, личность которого совпадает с его творчеством. Он не поклонялся никому во времена правления царского режима и гордо прожил всю свою жизнь. Его героизм заключался в противостоянии политике Шаха, осуждению гнета и притеснения во времена правления шахского режима и создании произведений на запрещенном родном языке. Поэзия Шахрияра вечна, именно благодаря этим его особенностям. Пока жив азербайджанский народ, будет жить и Шахрияр и его богатое литературное наследие!

Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Qəribli

METODİKA

Əsgər Zeynalov
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏDRİSDƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN VƏHDƏTİ

Açar sözlər: *qrammatik material, bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə*

Key words: *grammar material, fiction, literary translation*

Ключевые слова: *грамматический материал, художественная литература, художественный перевод*

Dil və ədəbiyyat həmişə vəhdət təşkil etmişdir. Dillə bağlı məqalələr yaxud tədqiqat əsərləri yazıldıqda qrammatik qaydaların izahından sonra bədii ədəbiyyatdan nümunələrin gətirilməsi araşdırılmış işin daha dolğun ərsəyə gəlməsinə səbəb olur. Bu fikri eynilə qrammatik materialın tədrisinə də aid etmək olar. Əgər tədris zamanı qrammatik materialın izahından sonra primitiv nümunələr təqdim olunursa bu, dərsin sönük keçməsinə səbəb olur. Fikri ifadə etmək üçün faktlara müraciət etmək lazım gəlir.

Fransız dilində hal kateqoriyası olmadığı üçün onları sözlülər əvəz edir. Məsələn: “à” sözlünü Azərbaycan dilindəki yönlük və yerlik hal şəkilçilərinə uyğun gəlir. Ancaq bundan əlavə “à” sözlünü zaman və mənsubiyyət bildirir.

a) Zaman bildirir.

Məsələn: Demain dès l'aube, à l'heure où blanchir la campagne.

Səhər tezdən sübh çağı kənddə ağaranda dan. [2, s.96]

b) “à” sözlünün mənsubiyyət bildirməsi

Le monde est à toi, le monde est à toi, le monde est à la personne.

Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin. [4,s.166]

c) İstiqamət bildirməsi

Lessez- moi me pencher sur cette froide pierre

Qoyun mən əyilim bu soyuq daşın üstə [2, s.96]

Et dire à mon enfant: sans-tu que je suis-la?

Uşağıma deməyə: “Hiss edirsən burdayam?” [2, s.96]

d) “à” sözlünü “le” artıqlı ilə birləşir “ au ”-nu verir.

La garde me dit: “Il mourra au point du jour”

Gözetçi mənə dedi: “Günün sonunda o öləcək” [2, s.249]

Fransız dilində “de” sözlünü isə Azərbaycan dilində yiyəlik və çıxışlıq hal kateqoriyalarına uyğun gəlir. Məsələn:

Cette jeune fille m'intéresse depuis longtemps. Les yeux et les sourcils étaient noirs de cette jeune fille.

Bu gənc qız məni çoxdan maraqlandırır. Bu gənc qızın qara qaşları və qara gözləri vardı.

Çıxışlıq hala dair nümunə - Je ne puis demeurer loin de toi plus longtemps.
Ta yaşaya bilmirəm səndən ayrılıqda mən [2, s.96]

Fransız dilində bəzi sözlərdən sonra “de” sözünü işləyir. Məsələn: “avoir besoin de”

J’ai besoin de vos yeux- hərfi tərcüməsi: Mənim sənin gözlərinə ehtiyacım var. [2, s.277]

Bədii tərcümə: O qara gözlərinin qəmzəsi yandırdı məni.

J’ai besoin de vos lèvres - hərfi tərcüməsi: Sənin dodaqlarına ehtiyacım var. [2, s.297]

Bədii tərcümə: O gül dodaqlarının işvəsi yandırdı məni.

Bəzən kiçik bir şeir parçasında bir neçə qrammatik qayda öz əksini tapır.

Fikri əsaslandırmaq üçün fakta müraciət etmək lazım gəlir:

Qu’est qui j’ai dans cette ville.

Je ne peux pas frapper à chaque porte

Je me jete sur le destin

Et le destin ne rit pas toujours pour moi

Qu’est qui j’ai dans cette ville.

Mənim bu şəhərdə kimim var axı

Hər qapı döyməyə əlim gəlməyir

Özümü atıram taleyin üstə

Tale də hər zaman üzə gülməyir

Mənim bu şəhərdə kimim var axı [6, s.17-18]

Bu şeir parçasında həm sözlülərin, həm də tamamlığın misrada yeri, inkar forma, frapper feilindən sonra həmişə “à” sözünün işlənməsi və digər qrammatik qaydalar öz əksini tapmışdır.

Là – “orada” yer zərfi izah olunduqda aşağıdakı misralar nümunə gətirilir

Là, il ya un village au loin.

Ce village, c’est notre village.

Orada bir kənd var, uzaqda

O kənd, bizim kəndimizdir.

Fransız dilində “soir” sözü axşam, le soir axşamlar, un soir – bir axşam.

Un soir nous sommes descendu du taxi

Et nous n’avons pas su ou devons aller. [8, s.38]

Əlbəttə, belə misraların sayını çox artırmaq olar. Qrammatika ədəbi nümunələr ilə izah olunduqda daha maraqlı olur.

Feillərin təsrifi zamanı müqayisələr aparıb, Azərbaycan dilinin gözəlliyini əyani şəkildə təqdim etmək üçün poetik ifadələrə müraciət etmək lazım gəlir. Məsələn, fransız dilində I qrup feilləri təsrif olunarkən qadın cinsi ilə yanaşı bu nitq hissəsi 8 şəxsə eyni şəkildə tələffüz olunur.

Je regarde Nous regardons

tu regardes Vous regardez

il regarde Ils regardent

elle regarde Elles regardent [3, s.79]

Ancaq Azərbaycan dilində bundan fərqli olaraq şəxs əvəzlilikləri işlənməsə də feilin təsrifi zamanı şəkildərdən bunun hansı şəxsə mənsubluğu aydın olur.

Baxıram baxırıq
baxırsan baxırsınız
baxır baxırlar

Buna görə də fransız dilində bir hərəkəti ifadə edərkən məcburi surətdə şəxs əvəzlilikləri işlənməli olur.

Je suis aller an marcher des fleurs
Jai achete des fleurs
Pour toi, mon amour.
Je suis alle au marcher aux oiseaux
Jai achete dun oiseuanx
Pour toi mon amour.
Hər bənddə dönə-dönə “je” “mən” sözü işlənir.
Mən getdim gül bazarına
Mən gül aldım
Sənin üçün məhəbbətim.
Mən getdim quş bazarına
Mən bir quş aldım
Sənin üçün məhəbbətim.

Ancaq Azərbaycan dilində şəxslərin dönə-dönə işlənməməsi bizcə, dili bir az da şirinləşdirir:

Yanına gəlmişəm, yenidən küsək
Yenidən barışaq görək olurmu?
Saat gör neçədir, bir az tələsək
Gedək, yaşıl söyüd yenə dururmu. [5, s.207]

yaxud:
Bir taleyin oyunda cütlənmiş zərik
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik. [4, s.166]

Hər iki şeirdə “kim?” sualının bir cavabı var “biz”.
Və ya dahi Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri:
Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan
Eşitmişəm uzaqlardan [7, s.5]
Kim? – “Mən”.

Müqayisə üçün bir məsələnin üzərində bir az ətraflı dayanmaq istərdik.

Fransız, ingilis dillərinin indiki zamanında, rus dilinin keçmiş zamanında feilin hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün cümlələrdə, poeziyada mütləq şəxs əvəzliyini işlətmək lazım gəlirdi halda, ancaq Azərbaycan dilində olduğu kimi erməni dilində də şəxs əvəzlilikləri işlənmədən feilin hansı şəxsə mənsubluğu bəlli olur.

Շատ եմ անցել այս սարերով
Կռունկաչա աղբյուրներով
Ունկ եմ դրել հեռուներով
Խաղաղ հոսող Արազներին
Փարվել յարին ու ընկերին [7, s.29]

Aparılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, erməni dilindəki bu oxşarlıq Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır. Nə üçün? Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, əməkdar elm xadimi professor Mirəli Seyidov yazır ki, akademik Hraçiya Acaryanı təxminən yarım əsr -50 il müddətində bir məsələ düşündürür. Necə olur ki, erməni dili müasir fransız dilinin quruluşuna uyğun olduğu halda, birdən-birə qrammatik quruluşunu dəyişib türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğunlaşır? Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, M.Seyidov həm 1941-45-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetində təhsil alarkən bunun canlı şahidi olmuş, həm də H.Acaryanın əsərlərini oxumuşdu.

Azərbaycanlı alim yazır ki, H.Acaryan bu qrammatik dəyişikliyi VII əsr tarixçisi Mamikonyanın və XI əsr şairi Nareyasinin yaradıcılığında müşahidə etmişdi. Dilçi alim 50 il fikirləşsə də həmin sualın cavabını tapa bilmir. Yəni əvvəl erməni dilinin quruluşu “Mübtəda+xəbər+ikinci dərəcəli üzvlər” idisə, sonralar türk dilində olduğu kimi “Mübtəda+ikinci dərəcəli üzvlər+xəbər”ə çevrilib qrammatik quruluşunu dəyişir.

H.Acaryanın bu sualın cavabını tapa bilməməsinin əsas səbəbi onun beyninə həkk olunmuş bir səhv fikir idi. Guya türklər Qafqaza ilk dəfə 1021-ci ildə gəlmişlər. Ancaq onun keçmiş tələbəsi, dərs dediyi qrupda yeganə azərbaycanlı, gələcəyin böyük alimi Mirəli Seyidov bu sualın cavabını aydınlaşdıracaqdır.

M.Seyidov faktlarla göstərdi ki, hələ eradan əvvəl Qafqazda buntürklər, savirlər, qaşqaylar, haylantürklər, xəzərlər yaşamış, onlar çevrəsində olan xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, eyni zamanda dilinə də təsir etmişdir.

M.Seyidov da göstərir ki, erməni dili də bu cür dəyişikliyə məruz qalıb, qrammatik quruluşunu dəyişmişdir. M.Nalbandyan xüsusi vurğulayırdı ki, erməni dili ədəbiyyatları tək türk (Azərbaycan dilinin) təsirinə qapanıbdir. Əlbəttə, bu barədə daha geniş danışmaq olar.

Bir daha təkrar etmək istərdik. Bizcə, erməni dilində feillərin sonunda şəkilçilərin şəxsləri müəyyən etməsi Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır.

məsələn:

Ազիզու էլ ծիծաղվիր
Մի դիրքիր էլ ծիծաղվիր
Լավ օրուս ծիծաղի սիրսու
Վշտի մեջ էլ ծիծաղվիր [1, s.51]

Əziziyəm qəmdə gül
Qəmdə danış, qəmdə gül

Ağ gündə gülən könül
Hünərin var, qəmdə gül
Kim?- Sən!

Qrammatik qaydaları ədəbi nümunələrlə birlikdə tədris etdikdə bəzən problemlər də ortaya çıxır. Əlbəttə, bu söhbət fransız dilinin qrammatikasıdır. Məs: Fransız dilinin qrammatikası kitablarında və ya dərsliklərdə yazılır ki, peşə, sənət, ixtisas bildirən isimlər etre feili ilə işləndikdə onların qarşısında artikl işlənir.

Məs: Je suis professeur – Mən müəlliməm

Il est écrivain – Sən yazıçısan.

Ancaq Viktor Hüqo “Paris Notr-Dom kilsəsi” romanında yazır: “Le temps est l’architecte, le peuple est le maçon ». Zaman arxitektordur, xalq bənna.

Fransız dilinin tədrisində öyrədilir ki, şəxs adlarının qarşısında artikl işlənir: «Voltaire a fuit la guerre rayounante» (V.Hüqo). – Volter hakimiyyətə qarşı müharibə elan etdi. Monsieur de Balzac était un des premiers parmi les grands, un des plus hauts parmi les meillurs (V.Hüqo) Cənab Balzak dahilər arasında ən dahi, yaxşılar arasında ən yaxşı idi.»

Hüqo yenə də « Paris Notr-Dam kilsəsi » romanında şəxs adının qarşısında artikl işlədir : « Tout à coup on a entendu un cri : La Esmeralda». - « Birdən bir qışqırıq eşidildi : La Esmeralda». Bəli, Hüqo fransız dilinin qrammatikasına zidd olaraq romanında şəxs adının qarşısında artikl işlətmişdir.

Fransız dilində « Ora get ! » - « Vas-y ! » « Vas-en ! » - « Ordan get ». Ancaq Hüqo « Gülən adam » romanında tamamilə başqa bir ifadə işlədir: “Va-t-en! Tout le monde ne peut pas être neureux” – “Çıx get burdan! Hamı xoşbəxt olmağı bacarmır.”

Maraqlı və təəccüblü haldır ki, dəfələrlə Fransa universitetlərində olarkən, bu suallarla alimlərinə, müəllimlərinə, qrammatistlərinə müraciət olunsada, onlar da həmin sualların cavablarını verməkdə çətinlik çəkmişlər. Daha doğrusu, ümumiyyətlə cavab verə bilməyib, fikrə getmişlər.

Bu müşahidələri apararkən az qala, adama elə gəlir ki, fransız dilində iki cür qrammatik qayda mövcuddur: “Hamının qəbul etdiyi fransız dilinin qrammatikası və Hüqonun düşündüğü fransız dilinin qrammatikası”.

Mövzu yaxınlığı ilə əlaqədar bir məsələyə də münasibəti bildirmək istərdik. Ədəbiyyat fənnini tədris edərkən bəzən müəllim yalnız şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir. Şairin şeirlərini yaddaşın zəifliyindənmi, nədənsə əzbər bilmədiyi üçün əsərlərdən heç bir əzbər söyləmir – xüsusilə ərəb-fars tərkibli söz və ifadələrini işlətmiş sənətkarların yaradıcılığından. Müəllim bu şairə, onun yaradıcılığına qarşı rəğbət oyada bilmir. Hətta, şagird bu şairi dərsliyə niyə salıblar?” deyər şikayət edir. Əlbəttə, biz bu hadisələrin canlı şahidi olduğumuz belə bir məsələnin qaldırılmasını məsləhət bildik. Buna görə də Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, eləcə də Səməd Vurğun yaradıcılığını tədris edən müəllimlər bu şairlərin şeirlərindən əzbər bilməlidirlər.

Qafqaz xalqları ədəbiyyatı tədris olunur. Onların bir parçası olan Dağıstan ədəbiyyatı. R.Həmzətovun “Ana dili” adlı bir şeiri var. Şeirdə deyilir ki, yuxuda

gördüm ölmüşəm. İki müsafirin yol gəldiyini, avara dilində hansı Əlininsə dəliliyindən, hansı Həsəninə tülkülülüyündən danışdırlar.

Qulaq kəsilmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim
Nə təbib gərəkdir, nə türkəçarə
Yalnız avar dili sağaldar məni.

Başqa dil kimisə sağalda bilər
Fəqət mən o dildə nəğmə yazmaram.
Bilsəm ana dilim sabahdan ölər
Bu gündən ölməyə özüm hazırım.

Ana dilində eşidilən səs, söz, el arasında deyildi kimi “ölünü sağaldır”. Bu nümünə təsadüfən çəkilmədi.

1972-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində Yay olimpiya oyunları gedirdi. Dağıstandan olan güləşçi Zaqalav Abdolbekov xalça üzərinə çağırırlar. O bu anda oxuduğu R.Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” əsərini xalçanın kənarına qoyub, güləşməyə başlayır. Həmin il o Münhen olimpiadasının çempionu oldu. Kim bilir, bəlkə də o xalçaya çıxarkən “Ana dili” şeirini oxuyurdu.

Qulaq kəsilmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim.

Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq deyilən fikirləri tövsiyə şəklində aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq istərdik:

1. Qrammatik materialın daha tez, aydın şəkildə mənimsənilməsi üçün bədii ədəbiyyatdan istifadə lazımdır.

2. Şairlərin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən onların poeziyasından əzbər şəkildə söylənilib təhlil edilməsi dərslərin daha maraqlı keçməsinə, ədibin əsərlərinin daha yaxşı öyrənilməsinə zəmin yaradır.

3. Əlbəttə bu, daha geniş bir tədqiqatın mövzudur. Şübhəsiz ki, gələcəkdə bu mövzuya dönə-dönə qayıdılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1979 (erməni dilində)
2. Əsgər Zeynalov. “Hüqo”, Bakı: Mütərcim, 2014
3. Manuel de français. İ.N.Popova, J.A.Kazakova, İ.V.Kovalçuk. Moskva Prosveşeniya 1987
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004
5. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 207 səh.
6. Nüsrət Kəsəmənli. Qapamayın gözlərimi. Bakı: Maarif. 2009. 146 səh.
7. Səməd Vurğun. Bakı: Yazıçı, 1986 (erməni dilində)
8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
9. Vaqif Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. Şərq - Qərb. 2004. 251 səh.

Summary
The Combination Between Language and Literature in Education

The article states that the usage of fiction plays an important role in making lesson interesting and for the better understanding of the grammar material. Besides the explanation of the grammar material to clarify the idea, examples were given from Hugo's, Samad Vurgun's, Mammad Araz's, Nariman Hasanzadeh's, Nusrat Kasamanli's poems and bayatis.

Резюме
Единство языка и литературы в обучении

В данной статье автор рассматривает важность пользования художественной литературой в осваивании пройденного материала а также во время объяснения грамматики в учебном процессе. Для обоснования этой идеи помимо подробного анализа материала, приведены примеры из творчества С.Вургуна, М.Араза, Н.Гасанзаде, Н.Кесеменли.

Rəyçi: ped.e.d., prof. D.İsmayılova

Əmrəli Şirəliyev
Püstəxanım Musayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *təlim metodu, interaktiv təlim, əks-əlaqə*

Key words: *teaching method, interactive teaching, feedback*

Ключевые слова: *метод обучения, интерактивное обучение, обратная связь*

Dövrümüzdə tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və təhsilin uğurla informasiyalaşdırılması xarici dil dərslərində xüsusi metod və üsulların səmərəli tətbiqi ilə bağlıdır. Hazırkı təhsil sistemi yeni məqsədlərə yönəlik akademik fəaliyyətdə, tədris prosesində innovativ metod və üsulların tətbiq edilməsini tələb edir. Xarici dilin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin səmərəliliyinin artırılması müəllimlərin qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. İnteraktiv təlim təhsil müəssisələrində tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq müstəqil fəaliyyətə əsaslanan təlim mühitinin təşkil olunması tədris prosesinin səmərəli nəticələnməsini şərtləndirən başlıca amillərdən hesab olunur. Gələcək mütəxəssislərin hazırlanmasına verilən tələblər təlim zamanı interaktiv metodlardan istifadə edilməsini zəruri edir. Bütün səviyyələrdə təhsil prosesi tələbələrin özləri tərəfindən fəal hərəkətlərin müstəqil həyata keçirilməsinə əsaslanır.

İngilis dili dərslərinin keyfiyyətinin artırılmasında interaktiv təlim güclü vasitə hesab edilir. Tədris prosesində fəal təlimin tətbiqi tələbələrdə dərk etmə fəaliyyətinin fəallaşmasına və dərslərin səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir. Eyni zamanda interaktiv təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbənin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təlim materiallarının mənimsənməsi, tələbə fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə və motivasiyaedici təlim formalarından istifadə edilməsinə əsaslanır və təfəkkürün növlərinin inkişaf etdirilməsinə, yaradıcılığının formalaşdırılmasına və təlim keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Təlimdə interaktiv yanaşma təhsilin təkmilləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. İnteraktiv yanaşmanın məqsədi təlim prosesində təhsilənlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması üçün lazımı şəraitin yaradılmasıdır. Tədris prosesində interaktiv yanaşmanın istifadə edilməsi müəllimlərin innovativ fəaliyyətlərindən asılıdır. Bu yanaşma təhsilənlərin ünsiyyət prosesinə cəlb olunmaları ilə şərtlənir və onların hərtərəfli inkişafına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına, müstəqil əqli fəaliyyətlərinə zəmin yaradır.

Metodiki ədəbiyyatda xarici dillərin tədrisi prosesində interaktiv təlim üsullarından istifadəyə dair fikir və mülahizələr müxtəlifdir. Ümumi fikir belədir ki, interaktiv qarşılıqlı fəaliyyət təlim prosesində xüsusi rol oynayır. Birincisi, tədris prosesinin subyektlərinin intellektual fəallığı artır. İkincisi, təhsilənlər arasında

rəqabət üçün şərait yaradılır və onların ümumi səyi sayəsində konkret məsələlər öz həllini tapır.

Tanınmış pedaqoq S.S.Kaşlev interaktiv təlimin texnologiyalarına dair tədqiqat aparmış və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “interaktiv proses pedaqoji prosesin iştirakçılarının məqsədyönlü qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir. Bu fəaliyyətin əsasını hər bir təhsilalanın şəxsi təcrübəsi təşkil edir. İnteraktiv proses yüksək kommunikasiya intensivliyi, ünsiyyət, qarşılıqlı fəaliyyət mübadiləsi, fəaliyyət növlərinin müxtəlifliyi, iştirakçıların vaxtında və səmərəli müdaxiləsi kimi xarakterizə olunur” [5, s.15].

M.V.Klarin isə interaktiv təlimi “müasir tədris sisteminin əsas problemi kimi qiymətləndirir və belə bir təlimin yeni təcrübə qazanmaq üçün əhəmiyyətini” qeyd edir [6, s.22].

V.K.Dyaçenko yazır ki, “interaktiv təlim tədris prosesinin iştirakçılarının dialoji fəaliyyətlərinə əsaslanan qarşılıqlı iş növüdür və bu prosesdə birgə fəaliyyət bacarıqları formalaşır. Dərs prosesində bir kəs hamını öyrədir, hamı da ayrı-ayrı fərdləri öyrədir” [4, s.16].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələr xeyli vaxtdır ki, bu təlim yolunu seçmişlər. İndi innovativ əsaslı modul tədris planları və işçi proqramlar hazırlanır. Tədris kreditlərinin toplanması da həmin modulların mənimsənməsi üzrə həyata keçirilir. Bu mənada innovasiya proseslərinin məzmunu və mexanizmi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki prosesin birləşdiyi müstəvi üzərində durur, yəni həm nəzəri, həm də praktiki yeniliklərin istifadə olunması innovasiya proseslərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir [2].

Təhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə özünü bu təlim-tərbiyənin mərkəzində hiss edə bilsin. O, öz interaktiv fəaliyyəti ilə həmişə diqqəti cəlb etməklə ön planda görünsün. Bunun üçün, ilk olaraq müəllim-tələbə münasibətləri dəyişilməlidir. Auditoriyada müəllimlə tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyət əlaqələri formalaşmalıdır. Müəllim mövzu və problemlə bağlı dərsin hər hansı bir mərhələsində tələbələrin fəallığına, kollektiv şəkildə işləmələrinə istiqamət verməlidir [1]. Tədqiqatçı mövqeyində çıxış edən tələbə tədris prosesində qarşıya qoyulan problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll etməyi bacarmalıdır [11].

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbələrdə yeni biliklərin müstəqil mənimsənməsinə, yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılmasını təmin edir. Məhz bu baxımdan ingilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi dərsin səmərəli təşkil edilməsinə və lazımı nəticələrin əldə edilməsinə kömək ola bilər. İnteraktivlik qarşılıqlı təsiri özündə əks etdirir. İnteraktiv metod tədris prosesinin iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində dilöyrənənlərin idrak fəallığını təmin etmək imkanları ilə səciyyəlidir.

İnteraktiv təlim müəllim tərəfindən idraki problemləli situasiyanın yaradılması, problemin həlli prosesində tələbələrin fəal tədqiqatçılıq mövqeyinin stimullaşdırılması, müstəqil fəaliyyət və dilöyrənənlər üçün yeni olan biliklərin mənimsənməsi şəraitinin yaradılmasını təmin edir. İngilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi dərsdə dilöyrənənlərin öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa imkan yaradır, dialoqa və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlığa əsaslanır. Bu za-

man təlimdə yaradılan əməkdaşlıq mühiti və işgüzar müzakirələr alınmış informasiyanı sintez etməyə kömək edir, dilöyrənənlərdə dərkətməni stimullaşdırır və təlimin nəticəyönümlüyünə etibarlı təminat yaradır.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin tədrisi prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, diskusiyalarının təşkili, səmərəli istiqamətləndirici, təhrikedici suallar dilöyrənənləri yeni bilikləri müstəqil fəaliyyət əsasında əldə etməyə yönəldir.

Bu gün səriştəli müəllim planlı və məqsədyönlü şəkildə auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqə qurmağı bacarmalı, tələbələrə əməkdaşlıq edərək problemlə situasiyalar təşkil etməli, onların qarşısında tədqiqat xarakterli məsələlər qoymaqla məsələlərin həllində metodik köməklik göstərməli, dilöyrənənləri biliklərin müstəqil əldə edilməsində istiqamətləndirməlidir. İnteraktiv metodlar dilöyrənənlərin müstəqilliyini və onların idrak fəallığını stimullaşdırmağa imkan yaradır. Bu təlim metodu tələbə-müəllim münasibətində ünsiyyətin zəruriliyinin təmin olunması ilə şərtlənir.

Müəllimlərin dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə etməsi təlimə innovativ məzmun gətirir. Tədris prosesində interaktiv təlimin təşkili həyat situasiyalarının modelləşdirmək, rollu oyunlardan istifadə, stuasiyanın təhlili əsasında problemin birgə, əməkdaşlıq şəraitində həllinin üstünlüyü ilə seçilir, informasiya axınının şüura təsiri nəticəsində onun fəallığının artırılmasına təkan verir.

İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemlə situasiya rejimində mənimsənməsini təmin edir, bu da dilöyrənənlərdə interaktiv dioloji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır.

Fəal təlim metodlarının tətbiqinə dair tədqiqat aparmış Z.Veysova hesab edir ki, ingilis dili dərslərində interaktiv təlimin tətbiqi aşağıdakı qabiliyyətlərə malik şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradır:

- biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək;
- əldə etdikləri biliklərdən real həyatda məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək;
- öz yoldaşları ilə problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək;
- öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirmək üçün yollar axtarmaq və s. [3].

Dil dərslərində tətbiq olunan innovativ metodlar, eyni zamanda tələblərin sosial bacarıqlarını (müzakirələr aparmaq qabiliyyəti, münəqişələrin həlli, başqalarını dinləmək və s.) inkişaf etdirməyə kömək edir [8].

Ümumiyyətlə, interaktiv təlim ardıcıl fəaliyyəti və ya rollu oyunları həyata keçirməklə hər hansı bir sahədə bacarıq və bilikləri inkişaf etdirməyi hədəfləyən təlim metodudur. Bu metodun əsas üstünlüyü tədris prosesində bütün tələbələrin fəal iştirakını təmin etməkdən ibarətdir.

A.Obkova görə, interaktiv təlim ünsiyyət, əməkdaşlığın və təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin yerinə yetirilməsini təmin edə bilər. O, interaktiv təlimin bir neçə mərhələdə aparıla bildiyini qeyd edir:

- ilkin mərhələdə gələcək iş üçün rahat bir atmosfer yaradılır və hər hansı bir şəkildə həyata keçirilir və təşkil olunur;
- aşkara çıxartmaq mərhələsi zəruri bir prosedurdur. O, qrupu qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün fəallaşdırır;
- dilöyrənənlərin maraqlarının nəzərə alınması prinsipinə əsasən innovativ təlim metodlarını tətbiq etməklə müəllim və tələbələrin birgə fəaliyyətinə əsasla-

nır. Tələbənin ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların maraqlarını yönəltmək həm müəllimin fəaliyyəti üçün mühüm məsələdir, həm də müəllimin qarşısına qoyduğu məqsədin reallaşması üçün əsas şərtidir;

- qrupun informasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi müəllim üçün əsas vəzifələrdən biridir. Sorğunun nəticələri tələbələrin hazırlıq səviyyəsini göstərir. Bu zaman müəllim təkrar sorğu aparır və nəticələri müqayisə etməklə müəllim tələbələrin hazırlıq səviyyəsinin necə artdığını qiymətləndirir;

- problemin aktuallaşması mərhələsində professional davranışın və fəaliyyətin dəyişdirilməsinə dair motivasiya inkişaf etdirilir. Öyrənənlərdə maraq doğurmaq üçün müəllim müxtəlif məsələləri müzakirə etməli və onlar üçün həmin məsələləri aydınlaşdırmalıdır;

- dilöyrənənlərin düşüncə və təəssüratlarının yazılı ifadəsi üçün növbəti mərhələ anket və sorğu vərəqələrinin doldurulmasını ehtiva edə bilər. Burada təlimin mühüm tərkib hissəsi tələbənin inkişaf etdirilməsinə aiddir. Müəllim tədris prosesində tələbələr üçün rahat bir mühit yaratmaqla onlarda xarici dil üzrə bilik, bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir [10].

Tədris prosesində fəal təlimin tətbiqi zamanı həm müəllim, həm də dilöyrənənlər üçün qrupla iş vacib məsələdir. Qrupla işin təşkili formaları dedikdə qrupların formalaşdırılması, mövzunun seçilməsi, dilöyrənənlərin seçilmiş problemləri araşdırması, müəllimin məsləhəti və vaxtı elan etməsi, tələbələrin fəaliyyətinə nəzarət etmək, lazım olduqda onlara kömək etmək və stimullaşdırmaq, müzakirənin sonunda prezentasiyanın təqdim edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədris prosesində interaktiv təlimin əsas fəaliyyətlərindən biri də əks-əlaqədir. Əks-əlaqə bir tələbənin digər tələbəyə onun düşüncə, hərəkət və qərarı ilə əlaqədar davam edən əsas fəaliyyət növü hesab edilir. Bu zaman tərəflərdən biri məlumatı dinləyən, digəri isə başa düşən və qavrayan tərəf olur. Dərsin interaktiv təşkili üçün müəllimin ünsiyyət prosesində əks-əlaqəni təmin etməsi mütləq hesab edilir.

Belə ki, xarici dil dərslərinin günün tələblərinə uyğun təşkil etmək və dilöyrənənlərlə əks-əlaqəni düzgün istiqamətdə qurmaq bu gün müəllimin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Tanınmış metodist C. Harmer dilöyrədəninin iki funksiyasını eyni zamanda icra etdiyini qeyd edir. O, vurğulayır ki, dilöyrədən səhvlərin düzəldilməsi üçün dilöyrənənlərə lazımi şərait yaradır və eyni zamanda onlara istiqamətverici tərzdə münasibət bildirir [9].

Müəllim tədris prosesi zamanı dilöyrənənlərin maraq və istəklərini də nəzərə almalıdır. Fəal təlim metodunun bir hissəsi kimi dilöyrənənlərin fəaliyyəti ilkin olaraq vəziyyətlə tanışlıq, onun məzmun və xüsusiyyətlərini öyrənməsi, əsas problemin həllinə təsir edə biləcək amillərin araşdırılması, həll konsepsiyalarını və nəticələrin təhlil edilməsi, optimal variantın seçilməsi, nəticələrin proqnozlaşdırılması, potensial problemlərin göstərilməsi, mexanizmlər və onların həlli yolları ardıcılığı ilə təşkil edilməsi tədrisin səmərəli nəticələnməsinə təsir göstərən amillərdəndir.

Beləliklə, interaktiv metodların tətbiqi tələbələrdə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək etməlidir. Bu metodlardan istifadə tələbələrin tədris prosesində fəallığını artırır. Müəllim interaktiv təlim metodları əsasında dərs planı hazırlayarkən tələbələrə yeni mövzunu öyrətmək üçün səmərəli təlim üsulunu seç-

məlidir. Bu zaman xarici dil dərində qarşıya qoyulan problemi həll etmək üçün bir neçə təlim metodunu birləşdirməyə imkan yaranır və bu, tələbələrin materialları daha yaxşı başa düşməyinə kömək edir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi tələbə nailiyyətlərinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xarici dil müəllimi də tədris prosesində interaktiv metod və yanaşmalardan, müasir texnologiyalardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: Ozan, 2000
2. Şirəliyev Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi / Mədəniyyət-lərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 132-135
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF). Bakı, 2007
4. Дьяченко В.К. Сотручество в обучении: о коллективном способе учебной работы. М.: Просвещение, 1991, 192 с.
5. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. –Мн. Белорусский варасепь, 2005. 176с
6. Клэрин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. Педагогика. 2000. № 7. с. 21-28
7. Brown H.D. Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice-Hall, 1994, 132 p.
8. Grigalchik E.K. and Hubarevich D.I. Trained differently. Active learning strategy. Minsk, 2003
9. Harmer J. The practice of English language teaching. Fourth edition, England: Longman, 2007
10. Obskov A.V. The problem of interactive study of teaching foreign language at Higher School // Vestnik. Tomsk State Pedagogical University (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2012
11. <http://aztehsil.com/news/6687-nnvi-v-interaktiv-tlim-metodlarnn-mqayisli-thlili.html>

Summary

Implementing of Interactive Training Methods in Teaching Foreign Languages

The article discusses the use of interactive methods in the process of teaching English. The use of interactive methods also creates the opportunity to freely express ideas among students, work with a group, work independently and creatively. The use of interactive methods has a positive effect on the study and motivation of students. The use of interactive teaching methods in the teaching of foreign languages, especially in English, should be preferred.

Резюме
**Применение интерактивных методов обучения в обучении
иностранному языку**

В статье рассматривается применение интерактивных методов в процессе обучения английскому языку. Применение интерактивных методов также создает возможность свободно выражать идеи у студентов, работать с группой, самостоятельно и творчески. Использование интерактивных методов положительно влияет на учебу и мотивацию студентов. Особо следует подчеркнуть, что применение интерактивных методов обучения в преподавании иностранных языков, особенно на английском языке, должно быть предпочтительным.

Rəyçi: ped.ü.f.d. Q.Axundova

Nobahar Əzizova
Azərbaycan Dillər Universiteti

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *kommunikasiya, kompetensiya, bacarıq və vərdişlər, nitq*

Key words: *communication, competence, skills and habits, speech*

Ключевые слова: *коммуникация, компетенция, умение и навыки, речь*

Hər hansı bir xarici dili öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Nitq ünsiyyəti müxtəlif funksiyalı, məqsədli və dil öyrənənlərin (danışanın və dinləyənlərin) həmin dilə yiyələnmələrinə müəyyən təsir göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş verbal bir nitq prosesidir. Dil öyrənənlər adətən sintaksisi, cümlədə söz sırasını və leksik vahidləri öyrənirlər, amma nitq ünsiyyətinin necə qurulmasını bilmirlər. Nitq ünsiyyətinin öyrədilməsi problemi birbaşa dil öyrənməyə kommunikativ yanaşma problemi ilə əlaqədardır və kommunikativlik prinsipinin əsas metodik bir prinsip kimi işlədilməsinə üstünlük verir [1, s.8].

Nitq ünsiyyəti dil fəaliyyətinin çətin, mürəkkəb bir prosesidir. Bu da xüsusi bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyi tələb edir. Məlumdur ki, ünsiyyət bacarıq və vərdişləri öz-özünə formalaşmır. Elə buna görə də, xarici dil təliminin əsas vəzifələrindən biri nitq ünsiyyətinə mükəmməl şəkildə yiyələnməkdir. İngilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Hər bir xarici dilin, eləcə də, ingilis dilinin tədrisi zamanı aparılan işlərdən ən önəmlisi tələbələrdə nitq ünsiyyətinin aşılmasıdır. Lakin, təcrübə göstərir ki, tələbələrdə nitq ünsiyyəti, nitq bacarıq və vərdişləri heç də qənaətbəxş deyil. Müvafiq biliklərə yiyələnmədən ünsiyyət sahəsində istifadə edilməli olan leksik vahidləri, qrammatika və intonasiya strukturlarını, səs və səs birləşmələrini mənimsəmədən nitq ünsiyyəti vərdişlərinə lazımi səviyyədə yiyələnmək qeyri-mümkündür. Bütün nitq fəaliyyəti növləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Oxu, danışma, dinləyib-anlama və yazıya təsir etdiyi kimi, onlar da nitq ünsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir [5, s.91].

Dil fakültələrində xarici dillərin tədrisi prosesində qarşıda duran əsas məqsədlərdən biri də həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir, ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir [1, s.9]. Bu da, öz növbəsində, öyrədilən dildə ünsiyyət bacarığının formalaşdırılmasının vacibliyini ön plana çəkir. Nitq ünsiyyətinin əsas məqsədi tələbələri öyrəndikləri qaydaları ünsiyyət zamanı savadlı şəkildə tətbiq etməyə yönəltməkdir. Bu zaman dil öyrənənlərin qarşısına çıxan problemlərdən biri də ünsiyyət (kontakt) dilləri arasındakı müxtəliflik, fərqlilikdir. Məhz bu səbəbdən həmin dili bir sistem halında öyrənmək, müəyyən bilik və bacarıqlara sahib olmaq, dil daşıyıcıları ilə eyni mühitdə olmaq və onlarla ünsiyyət yaratmaqdır. Müəyyən (elementar) biliklərə yiyələnmədən tədris edilən dildə nitq ünsiyyəti qeyri-mümkündür.

Tədris prosesində kommunikativ yönümlü yanaşmanın əsas məqsədi müəlim-tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin və ünsiyyətin yaradılmasıdır. Təhsildə nitq ünsiy-

yətinin tədrisini aktual edən problemlərdən biri müasir tələblərə cavab verən metodların dil dərslərində tətbiqinə yer verməkdir. Kommunikativ- yönümlü tədris prosesində tələbə dil bilikləri ilə yanaşı müxtəlif məzmunlu informasiyanı mənimsəməlidir, xarici dil üzrə bilik, bacarıq və vərdişləri əldə etməli, nitq vərdişləri (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) formalaşmalı, dili öyrənilən ölkənin mədəniyyətini bilməli (anlamalı), qiymətləndirməli və hörmətlə yanaşmalıdır [2, s.152].

Bütün əks dil daşıyıcıları dilin tədrisinin nəzəriyyəsini öyrənməli və bu yolla onlar dilin ünsiyyət modelini, tədris materiallarını, müəllim və tələbə münasibətlərini lazımı səviyyədə öyrənə bilirlər. İlk mərhələdə tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasının əsas məqsədi öyrəndikləri xarici dili öz dilləri ilə müqayisə edərək marağın oyadılması, (sensitization-ı), ikinci mərhələdə isə tələbələrdə yeni dili öz dilləri ilə müqayisə etmək qabiliyyətini formalaşdırmaq və öz həyat təcrübələrini zənginləşdirmək üçün ana dilinin və başqa dillərin inteqrasiyası yollarını öyrənməkdir [3, s.3].

Xarici dilin öyrənilməsində, bu dildə ünsiyyət bacarığının inkişafında tələbələrin dilə olan marağı son dərəcə böyük rol oynayır. Əlbəttə ki, bu marağın oyadılması daha çox müəllimlərin payına düşür. “Məlum olduğu kimi maraqlı tələbələr fəallaşdırır, onun dərs fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsini təmin edən ən təsirli, ən qüvvətli vasitələrdən biridir” [4, s.6]. Müəllim qarşısında duran əsas vəzifə dərsi daha maraqlı, daha asan etməklə tələbələrdə dərsə maraqlı, həvəs, motivasiya yaratmaq, təlim prosesinin daha səmərəli, daha uğurlu təşkilinə nail olmaqdır. Müəllim təlim prosesini tələbə-yönümlü şəkildə təşkil etməli, tələbələrə aktivləşdirməli, fəal iştirakını təmin etməlidir. O, təlim prosesini böyük ustalıqla idarə etməyi bacarmalıdır. Tələbələrlə dostluq mühitində işləməyə cəhd edən müəllim dərslə onların idraki fəallığını daha da sürətləndirir, onların müstəqil fikirlər yürütməyinə şərait yaradır, yeni materialı daha yaxşı öyrənməyə həvəsləndirir. Mən də bir müəllim kimi təlim prosesində bu prinsiplərə üstünlük verirəm və əldə etdiyim nəticələr də hər zaman qənaətbəxş olur. Dərslə tələbələrə daha çox autentik-real həyatdan götürülmüş materialların təqdim olunması onların sərbəst şəkildə idraki fəallıqları ilə mövzunun şüurlu formada mənimsənilməsinə və təlimin tələbə-yönümlü təşkilinə şərait yaradır.

Nitq ünsiyyətinin qurulması üçün ilk növbədə müəllim dərslə dil mühiti yaratmalı, real ünsiyyət qurmalı, qrup halında və cütlərlə iş apara bilməli, tələbələrə motivasiya etməli, müasir təlim üsullarından və təlim texnologiyalarından istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətini yüksəldilməsinə nail olmalıdır. Müasir dərslə dərsin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə yeni təlim metodlarından dillərin tədrisində tətbiq edilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Təlimdə yeni yanaşmalar dil öyrənən tələbələrin müxtəlif problemlə situasiyalarda fəaliyyət göstərmək bacarığını artırır və istənilən nəticə əldə etmələrinə kömək edir.

Metodistlərin fikrincə, təlim zamanı yeniliklərin tətbiq edilməsi sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir və həmin yeniliklərin tələbələrin biliklərinin və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərərsə davam etdirmək məqsədəuyğundur [1, s.3]. Fənni tədris edən müəllim də dərsin səmərəliliyini artırmaq və dilin mənimsənilməsi prosesini daha da uğurlu etmək məqsədi ilə yeni ideya və üsulları təlim prosesinə tətbiq etməlidir. Dili müxtəlif yollarla və

üşullarla tədris etmək olar, çünki, dil öyrənən tələbələrin təlabat və ehtiyacları da müxtəlifdir, dili eyni dərəcədə mənimsəyə bilmirlər. Məhz bu səbəbdən müəllim tələbələrə fərdi qaydada yanaşmalı, onların ehtiyac və təlabatlarını nəzərə almalıdır. Bəzən də tələbələr auditoriya şəraitində səhv etməkdən qorxur və bu səbəbdən danışmaqdan çəkinirlər, digərləri isə qrammatikanın öyrənilməsinə üstünlük verirlər. Elə tələbələr də vardır ki, düzgün olub olmamasından asılı olmayaraq, həm dərsdə, həm də dərsdən kənarında danışmağa cəhd edirlər.

Təlim kontekstindən asılı olmayaraq, tələbələrdə oxu, dinləmə, yazı və danışmaq dil qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi önəm verilir. Müasir təhsilin tələblərini nəzərə alaraq, yuxarıda sadalanan nitq fəaliyyəti növlərinin tələbələrə aşılması kommunikativ-yönlü şəkildə həyata keçirilməlidir. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ-yönlü fəaliyyət növünün təcrid edilmiş şəkildə tələbələrə aşılması ilə kifayətlənmək olmaz.

Dil öyrənənlərin xarici dildə nitq sahəsində kompetensiyasının maksimal səviyyədə linqvistik təhsilli dil daşıyıcısı kimi formalaşması üçün, dili bilməsi üçün adekvat, kifayət qədər linqvistik kompetensiyaya sahib olmalıdır [1, s.275]. Kompetensiya qeyri-müəyyən situasiyalarda fəalliyət göstərməyə hazırlıqdır [2, s.153].

Aşağı kurs tələbələrində nitq ünsiyyətini formalaşdırmaq daha asandır. Bunun üçün müəllim tələbələrin dərsə fəal cəlb olunmasına nail olmalıdır. Tələbələr sürətlə oxumalı, oxuduğunu başa düşməli, təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Tələbələrə fərdi qaydada işlər də təklif oluna bilər ki, bu da onlara nəzəri materialların başa düşülməsinə, yadda saxlanılmasına kömək edir. Müəllimlə birgə layihə dərslərinin təşkil edilməsi də ünsiyyətin inkişafına kömək edir. Nitq ünsiyyəti müxtəlif yeni dil materiallarının köməyi ilə təşkil edildikdə dilin mənimsənilməsinə daha çox kömək edir. Dilin tədrisi zamanı tələbələrə sərbəstlik verilməli, tədris prosesində real həyatdan götürülmüş situasiyalardan, materiallardan istifadə çox mühümdür.

Dialogun qurulmasına aid tapşırıq nümunəsi:

Müəllim tələbələri qruplara bölüb, onlara saylardan istifadə etməklə dialog qurmağı tapşırır. (təklif olunan mövzular: talking about weather and temperature, talking about traditions and customs, talking about football match and its results, telephone conversation and asking somebody's phone number, acting like at a maths lesson və s.) Müəllim tələbələrin nitqlərində işlətdikləri sayları lövhədə yazır və onların düzgün tələffüz edilməsinə nəzarət edir.

Nitq ünsiyyəti tapşırıq nümunəsi:

Tələbələr mahnını dinləyir və orada işlənən şərt budaq cümlələrini qeyd edirlər. Bu məqsədlə şərt budaq cümlələri ilə dolu olan "You can get it if you really want"(Jamaican Reggae, singer Jimmy Cliff) mahnısını seçmək olar. Nümunədən istifadə edərək tələbələr mahnı qoşa və oxuya bilərlər.

Hər tələbə qrupdan bir nəfəri seçir və özünü onun yerinə qoyaraq şərt budaq cümlələrindən istifadə etməklə onu təsvir edir. Tələbələr isə onun kim olduğunu tapırlar.

Müəllim lövhədə bir neçə söz yazır. Tələbələr həmin sözləri şərt budaq cümləsində işlədirlər. Müəllim cümlələri toplayır, baş və budaq cümlələrə ayırır, onlardan istifadə edərək yeni cümlələr qurmağı tapşırır.

Dilin tədrisində vizual vasitələr, qrafiklər, interaktiv materiallardan istifadə etmək zəruridir. Kompüter texnologiyasının inkişaf etdiyi dövrdə kompüter vasitəsi ilə slaydlar, müxtəlif səs yazıları və filmlər izlənilə bilər. Məsələn, müəllim tələbələrə qısa bir video film təqdim edir. (TV proqramı, sənədli bir film də ola bilər). Həmin izlənilən materialın məzmunu yazılmış vərəqləri tələbələrə paylayır və mümkün olan yerlərdə sözləri əvəzliliklərlə, ya da isimlərlə əvəz edərək tələbələr video materialı danışırlar.

Dərs zamanı istifadə olunan tapşırıqların düzgün seçilməsi vacibdir. Çalışmalar kommunikasiya xarakterli olmalı, tələbələrin təxəyülünün inkişafına, yaradıcılığına kömək göstərməlidir. Tapşırıqların oyun, müzakirə, kiçik səhnəciklər və interaktiv tipli olması tələbələrdə ünsiyyət qurmağa həvəs oyadır. Belə müzakirələr, fikir mübadiləsi zamanı tələbələr öyrəndikləri qaydaları nitqlərində işlədir, ünsiyyət vərdisləri inkişaf etdirilir.

Ünsiyyətin inkişaf etdirilməsində istifadə olunan vasaitlərdən biri də bədii ədəbiyyat, ev oxusudur. Tələbələr bədii ədəbiyyatdan keçdikləri dərslərə, materiala uyğun olaraq cümlələr, parçalar seçməli və öz sözləri ilə nəql etməlidirlər. Hər bir xarici dil müəllimi dərs zamanı rəngarəng çalışma növlərindən istifadə etməyə səy göstərməlidir. Müəllimin rəngarəng çalışma növlərindən istifadə etməsi tələbələrdə maraq hissi oyadır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fəal dərslərin əsas mərhələsi olan kommunikasiya dərslərin əsas komponentidir, tələbələrin uğur qazanmasında ünsiyyətin rolu çoxdur, dərslərin nəticəsi ünsiyyət ilə birbaşa əlaqədardır. Aktiv nitq fəaliyyəti hesab edilən ünsiyyətin təkmilləşdirilməsi prosesi davam etdirilməlidir. Çünki bu yolla onlar leksik bacarıqlarını zənginləşdirir, dil vərdisləri formalaşır və kommunikativ bacarığın inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin edir, dili öyrənilən ölkə mədəniyyəti, ölkəşünaslıq materialları, siyasi aləmi haqqında daha geniş məlumat başqalarına ötürə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Гусейнзаде Г. Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001.
2. Rəhimova A. A. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yönümlü yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri//Azərbaycanda xarici dillər, 2018, №1, s.152-155.
3. Паршикова О.О., Формирование основ межкультурной коммуникативной компетентности у студентов в процессе обучения английскому языку//Киев: Иностранные языки, 2018, №1, с3-8.
4. Seyidov F. Texniki vasaitlərin köməyi ilə şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: Maarif, 1969.
5. Əzizova N.M. İngilis dili dərslərində tədrisin aşağı mərhələsində oxunun rolu//Elmi xəbərlər, 2018, №1, s.91-96.

Summary

The Formation of Students` Communicative Skills at the Language Faculty

The article deals with the ways of formation of the students` communicative skills in the teaching process at the language faculty. The article is devoted to the importance of

communicative process. It has a great educational importance. The essential purpose of communicative approach to the foreign language is to make a real communication at the lesson. Thus, the major function of the communicative approach to the foreign language teaching is to create a mutual communication and relation. There is also given a content of teaching communicative process. The communication is a means and an aim of teaching process. It helps the formation of students` personality.

Резюме

Пути формирования навыков речевой коммуникации у студентов языкового факультета

Статья посвящена формированию навыков речевой коммуникации у студентов языкового факультета. В статье говорится о важности роли преподавания коммуникации. Основная задача коммуникативного способа обучения в процессе изучения иностранных языков состоит в создании реального общения. Следует отметить, что основной целью коммуникативного способа обучения является обеспечение студентов благоприятной средой для общения и связи. Здесь преподносятся навыки изучения коммуникации. Коммуникация является средством и целью процесса обучения. Она также помогает формированию личности у студентов.

Rəyçi: dos. T.Quliyev

PEDAQOQİKA

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti
Nuridə Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filiali

GƏNCLƏRİN İNKİŞAFINDA QADIN ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU

Açar sözlər: *şəxsiyyət, Azərbaycan qadını, Azərbaycan xalqının dəyərləri, bəşəri dəyərlər, milli təhsil strategiyaları*

Key words: *personality, Azerbaijani woman, values of Azerbaijan nation, human values, national education strategies*

Ключевые слова: *личность, азербайджанская женщина, ценности азербайджанского народа, общечеловеческие ценности, национальная стратегия образования*

Məqalədə milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşan insan şəxsiyyətinin mənəvi və müasir paradıqmaları, o cümlədən qadın şəxsiyyəti əsasında gənclərin tərbiyələnmə məsələləri təhlil olunur.

Qeyd edilir ki, gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasında qadın şəxsiyyətinin, onun şəxsi nümunəsinin təsir imkanları böyükdür.

Bu gün yeniləşən cəmiyyətin bütün sferalarında Azərbaycan qadınlarının rolunu, onun nüfuz imkanlarını bu yönümdən gənclərə aşılamaq işi aktual problem olaraq yeni əqidə və şüurlu münasibət əsasında tənzimlənməlidir.

Məqalədə məhz, bu cəhətdən qadın şəxsiyyətinə verilən yeni, innovativ tələblər sistemindən gəncləri faydalanmasına aid əhatəli bilikləri təlqin edən didaktik material kimi təqdirli sayıla bilər.

Müasir gənclərin milli ruhda tərbiyələnməsində qadın şəxsiyyətinin rolu barədə müdriklərimiz, mütəfəkkirlərimiz, görkəmli elm və sənət mücahidlərimiz çox aqılana söz demiş, qadın şəxsiyyətinə verilən tələblər haqqında sərrast fikir söyləmişlər.

Ümummillilə lider Heydər Əliyev gənc nəslin formalaşmasında qadın şəxsiyyətinin roluna müstəsna əhəmiyyətli bir vəzifə kimi baxaraq bu barədə söyləyirdi: “Cəmiyyətdə qadınların üzərinə daim çox böyük vəzifələr düşür, onların işi həmişə ağırdır. Ancaq onlar bu vəzifələri şərəflə yerinə yetirir və həmişə olduğu kimi indi də cəmiyyətdə aparıcı rol oynayırlar” [2, s.5]

Ölkəmizdə dövlət qadın siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsinin və dövlət səviyyəsinə qaldırılmasının məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz bir tarixi faktdır. O, qadınların idarəetmə, qərarqəbuletmə və sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi şəxsiyyətin inkişafında, formalaşmasında, mütəşəkkil təlim-tərbiyə prosesində qadın əməyinin, işgüzarlığının və müqəddəsliyi-

nin müstəsna əhəmiyyətinə də toxunmuş, bu yöndə aparılan mühüm davranış normalarından bəhs edərək belə bir münasibət də açıqlamışdır:

“Azərbaycan qadını tarix boyu öz ağılı, zəkası, namusu, qeyrəti, isməti ilə, fədakarlığı, çalışqanlığı, mərdliyi, vətənpərvərliyi ilə, millətinə, torpağına olan hədsiz məhəbbəti ilə və gözəlliyi, Azərbaycan xalqının xüsusiyyətləri ilə tanınmışdır. Ancaq bununla bərabər, əsrlər boyu Azərbaycan qadınının üzərinə böyük zəhmətlər düşmüşdür. O, zəhməti də qadın həmişə mərdliklə, cəsarətlə çəkmişdir və heç vaxt bu zəhmətdən inciməmişdir.” [2, s.5].

Təlqin olunan fikirlərdən də tam yəqinliklə aydın olur ki, gənclərin milli-mənəvi, əxlaqi, ideya-siyasi, hüquqi vərdiş və bacarıqlara sahib olmasında qadın şəxsiyyətinin böyük təsir imkanları bütünlüklə həm milli, həm də bəşəri məzmun daşıyan ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir iş olub, bütün zamanın sınaqlarından uğurla çıxan şərəfli bir missiya olmuşdur.

Qadın şəxsiyyətinin prioritet istiqamətlərinin gənclərdə oyadıcı təsir imkanlarını özünəxas nəcib və şərəfli bir təhlil yolu ilə apararıq ulu öndər daima bu adın münəvvərliyini, müqəddəsliyini, ecazkarlığını bütün rəsmi görüşlərdə, müsamirələrdə, səmimi söhbətlərdə, həyatın bütün çalarlarında olan məziyyətlərini, həm sosial-mədəni, həm də əxlaqi-mənəvi fəzilət kimi dəyərləndirərək, ümumiyyətlə gənclərin qadın şəxsiyyəti nümunəsində, bu örnək qadın işığında inkişafını yüksək cəmiyyət prinsipi kimi qiymətləndirərək deyirdi ki, “Qadınlar cəmiyyətin bəzəyidir, gözəlliyidir. Qadinsız cəmiyyət ola bilməz. Azərbaycanda qadınlar öz ağıllarına, zəkalarına, biliklərinə, istedadlarına görə dünya qadınları içərisində özünəməxsus yer tuturlar. Ona görə də biz qadınlarımızla fəxr edirik.”

Ulu öndərin qadın şəxsiyyətini səciyyələndirən bu müdrik aforistik deyimlərini yüksək insani keyfiyyət səviyyəsində dəyərləndirən gənclərimiz, bu gün öz şəxsi iddialarında, həyatda, cəmiyyətdə öz yerini müəyyənləşdirməkdə, parlaq, zəkalı, əmələ yiyələnəkdə təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici mənbə kimi təqdir etməyin yeni metodoloji prinsiplərini, qanunauyğunluqlarını mənimsəməyə rəvac verən təlim-tərbiyə kredosunu daima öz yaşam tərzini bilib, bu adın ucalığını öz şəxsi əmək, istək yolunda özlərinə məşəl bilib, bu məşəlin işığında addımlamağa doğru özlərini səfərbər edirlər.

Bu gün həmin problemlə bağlı mütərəqqi-texnologiyaları, yeni humanist ideyaları yüksək ümumxalq, ümumdövlət səviyyəsində mətinliklə, yüksək iradi səy və dövlətçilik ənənəsi ilə davam etdirən möhtərəm ölkə prezidenti, cənab İlham Əliyev çox hörmət əlaməti olaraq qadın şəxsiyyətindən faydalanmağın həm məsuliyyətli, həm də insanı bir vəzifə olduğunu məhz, ulu öndərin fikir və mülahizələrinin məntiqi davamı olaraq belə səciyyələndirir: “Məmnuniyyət hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, müstəqil Azərbaycanın qazandığı bütün böyük uğurlarda qadınların misilsiz xidmətləri vardır. Respublikamızda bir an belə ara verməyən hazırkı quruculuq işlərində ölkə xanımları tariximizin hər bir mərhələsində olduğu kimi bu gün də çox yaxından iştirak edir, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni proseslərin fəal iştirakçısı olaraq vətənimizin yüksəlişinin təmin edilməsinə töhfələrini əsirgəmirlər”.

Belə şəxsi qadın nümunəsini isə biz bu gün daha yüksək iftixar hissi ilə dəyərləndirdiyimiz, ölkənin birinci xanımı, vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun

rəhbəri, sevimli ictimai-Dövlət xadimi, qadın və analıq etalonu, milli-mənəvi sərvətlərimizin sadıq qoruyucusu Mehriban xanım Əliyevanın fədakar fəaliyyətinə, əməli şücaətində, sonsuz xidmətlərində daha çox görüb, duyub, dəyərləndiririk.

Məhz, gənclərin milli və bəşəri inkişafı yolunda onun müxtəlif maarifləndirici layihələrə başçılıq etməsi, fədakarlıq nümunəsi olması dediklərimizin əyani sübutudur.

Bu mövzu onu da deməyə imkan verir ki, gənclərin milli ruhunun, əzəmətinin yüksəliş yolları tarixən də qadın simasının, şəxsiyyətinin təsir gücü ilə formalaşmış, təhsilli qadınların şəxsiyyət fədakarlığı neçə-neçə nəsə örnək, şəxsi nümunə olmuş, onların cəmiyyətdə təşəkkül tapmasına rəvac vermişdir.

Obrazlı olsa da qadın təhsili, onun şəxsi əmək fəaliyyəti ilə bağlı belə bir ifadə işlətmək yəni, “təhsilli qadın təhsilli millət deməkdir” fikri əsasında doğrudan da xeyli sayda gəclər bu fenomen xilqətin təsir gücündən təşnə tapmış, bu fenomen təsiri hiss etmişlər. Çünki, Azərbaycan qadını hər zaman zəriflik, mərdlik, fədakarlıq rəmzi olub, eyni zamanda, dərin düşüncəsi və müdriqliyi ilə həm dövletçiliyin inkişafında, həm də cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrinin tərəqqisində önəmli rol oynayıb. Xalqımız tarixinin olduqca mürəkkəb və həssas dönəmlərdən keçib.

Məhz, bu dövrlərdə Azərbaycan qadınlarının nümayiş etdirdiyi iradəlilik, mübarizlik, sədaqətlik və vətənpərvərlik nümunələri sonrakı nəsillər üçün əsl örnəkdir.

Bütövlükdə isə qadın şəxsiyyətinin gənclərin milli ruhunun, inkişaf yönünün formalaşmasına olan təsir imkanları haqqında tarixi-müqayisəli səviyyədə elmi-pedaqoji tədqiqatların aparılmasına da ciddi ehtiyacın olduğunu qeyd etmək olar. Bu sahədə son illərdə şəxsiyyət məhfumuna olan münasibət məsələsinin qoyuluş xarakteri həm mənəvi, həm də milli pedaqogika tərəfindən ciddi sosial-ictimai məzmununda təhlilini tapmışdır. Lakin, ümumilikdə şəxsiyyətin pedaqoji aspektdən, milli mündəricədə aydınlaşdırılması istiqamətləri isə, əlbəttə, Azərbaycan müstəqilliyi şəraitində, milli müstəqillik düşüncəsinə kreativ yanaşma prosesində daha aydın və izahlı təhlilini tapmışdır. Bu münasibətlə “Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət” adlı kitabda şəxsiyyət, onun formalaşmasında irsiyyətin, mühitin, pedaqoji prosesin və şəxsi əməyin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında sırf elmi-nəzəri əsasda tədqiqat apararı, akademik Nurəddin Kazımovun araşdırmaları daha perspektiv və təcrübi mənə kəsb edən mühakiməli ideyalarla demək olar ki, pedaqogikaya yeni bir metodoloji baxış, real mühakimə qüdrəti gətirmişdir. Müəllifin bu sahədə olan yaradıcı fəaliyyəti yeni paradigmlərlə, müasir meyarlarla, yeni innovativ müqayisələrlə təsbit olunmuşdur. Adı qeyd olunan lüğətdə yazılır: “... pedaqoji mənada şəxsiyyət deyəndə hər bir adamın həyatda qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Fəlsəfi mənada şəxsiyyət deyəndə cəmiyyəti dəyişdirməyə qadir olan tək-tək adamlar nəzərdə tutulur” [1,s.209-210].

Odur ki, şəxsiyyət nümunəsi əsasında tam formatda könüllü və ləyaqətli nəslin intellektual-mənəvi inkişafında dünya və lokal səviyyədə aparılan pedaqoji fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsinə dövlətimiz, xalqımız həmişə yüksək dəyər vermiş, bu işə ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir iş kimi baxılmışdır.

Konkret ifadə etsək, tam yəqinliklə demək olar ki, şəxsiyyət probleminin həmişə diqqətdə saxlanması, bu işə cəmiyyətin mövqeyi kimi yanaşılmasını zəruri edir.

Qadın şəxsiyyətinə verilən intensiv tərbiyə, təhsil məqamları əsasında konseptual nəzəriyyələrdən, mütərəqqi ideyalardan bəhrələnməyin ilkin yolu isə, əlbəttə, təhsil mədəniyyəti, həssaslaşma psixologiyası ilə bağlıdır.

Çünki aparılan müşahidə və araşdırmalar da göstərdi ki, Azərbaycanda tarixi kökləri qədimlərə və erkən orta əsrlərə gedib çıxan milli təhsilin, maarifçiliyin təşəkkülü və inkişafı xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin təkamülü, dinin yayılması, nəhayət dövlətçilik ənənəsinin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Məktəb təhsilinin meydana çıxmasında qadın şəxsiyyətinin ibtidai zəmində olsa da ta qədim zamandan müasir texniki tərəqqi dövrünə qədər uzun bir epoxada yüksəliş dinamikasını tarixi-müqayisəli zəmindən araşdırmaqla sübut etmək olar ki, əfsanəvi Tomris, Bərdə hökmdarı Nüşabə, Qızıl Arslanın həyat yoldaşı Qətibə xanım, Ağ-qoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsənin anası Sara xatun, Şirvanşah Xəlilullahın həyat yoldaşı Pəri xanım, Şah Abbasın anası Xeyransa bəyim, Xurşidbanu Natavan, Ağabəyimn ağa və digər görkəmli dövlət və ictimai xadimlər, ədiblər ölkəmizin tarixində dərin iz buraxmışlar.

Bu tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanın görkəmli qadın ziyalıları gənc nəslin milli ruhunun formalaşmasında əzmkarlıq nümunəsi göstərərək, zaman-zaman xalqı maarifləndirmək, xüsusən qadınların təhsilinin və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə onlara öz hüquq və vəzifələrini anlatmaq, həm də bu yolla ictimai rəyə təsir göstərməyə çalışır, mütərəqqi maarifpərvərlər, o cümlədən publisistlər “qadın bir şəxsiyyət kimi azad olmayınca cəmiyyətin problemləri qalacaq və daha da artacaq!” ideyasını irəli sürürdülər.

Odur ki, şəxsiyyətin inkişafına nail olmağın ən bariz nümunəsini elə Azərbaycan qadınının şəxsi həyat və yaradıcı fəaliyyəti ilə bağlamağın pedaqoji fikir tariximizə, onun bütün mərhələlərinə gətirdiyi inam, inkişaf səyi hər bir tarixi məqamda öz aktual və yenilik ruhunu saxlayır.

Gənclərin milli ruhda tərbiyəsində, şəxsiyyətin inkişafında qadınların rolunu dəstəkləmək birmənalı şəkildə onların dünən də, bu gün də, gələcəkdə də ictimai-sosial fəaliyyətlərini zəruri edir, xüsusən, böyüyən nəslin yenilməzlik ruhunu, mənilik şüurunun, mədəniyyət düşüncəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin, əbədiyaşalığ məziyyətlərinin daha da yüksəlişinə rəvac verən pedaqoji fakt və hadisələri də özündə ehtiva edir.

Məğrur və keyfiyyətli nəsil formalaşdırmaq problemi tarixi məqamların bütün mərhələlərində qadın şəxsiyyətinin təsir imkanları ilə həyatı məzmun kəsb etmiş, tərbiyənin məzmun dəyərlərini milli və ümumbəşəri ecazlarla təkmilləşdirmişdir.

Bu yönümdən gənc nəslin qadın şəxsiyyəti nümunəsi ilə formalaşdırılmasına aid nəzəri-konseptual ideyalardan pedaqoji proses təcrübəsində istifadə işi də daim diqqət mərkəzində olmuş, yeni, sağlam nəsil böyütməyin rəhninə çevrilmişdir. Xüsusən müasir dövrdə gənclərin milli təsir imkanlarını pedaqoji qanunauyğunluqlara uyğun aparmağın kreativlik səviyyəsini maksimal tərzdə təkmilləşdirməyi də zəruri edir.

Qadın şəxsiyyətinin sağlam tərbiyədəki əvəzəlməz rolunu bu prosesin mənbəyi olan ailə, məktəb və ictimaiyyətin; məzmununu təşkil edən milli, bəşəri və dini dəyərlərin; eləcə də metodologiyasını (texnologiyasını) quran insan, təbiət, cəmiyyət vəhdəti ilə hasilə gətirməyə cavab verən, elmi konsepsiyalara əsaslanmaqla qadın şəxsiyyəti vasitəsilə “Yaxşı insan” yetişdirməyin innovativ baxışlar sistemi ilə hasilə gəldiyini də unutmamaq olmaz.

Tədqiqatçı-alim, akademik, pedaqoji elmlər doktoru, professor Fərahim Sadiqov problemin həm mənəvi, həm də müasir tərbiyə sistemində mükəmməl pedaqoji ideyalar əsasında inkişaf dinamikasını ümumiləşdirərkən haqlı olaraq məsələyə əxlaqın saflaşdırılması konsepsiyası ilə dəyər verərək yazır: “Müasir dövrdə ailə, övlad tərbiyəsi mühüm yer tutur. Müstəqil dövlət quruculuğu dövründə dövlətin, xalqın, millətin inkişafının əsası, bünövrəsi, təməli hesab olunan ailənin saflığı, bütövlüyü, Vətən üçün, xalq üçün yaxşı övladlar tərbiyə edilməsi, onların əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı tərbiyə örnəklərinə, öyüdlərə, nəsihətlərə, məsləhətlərə böyük ehtiyac vardır. Bu mənada ailədə uşaqların tərbiyəsi, ataya, anaya, ailənin digər üzvlərinə hörmətlə bağlı pedaqoji ideyaların verilməsini də təqdirəlayiq bir hal kimi qiymətləndirmək olar” [4, s.8].

Beləliklə, qadın şəxsiyyətinin gənc nəsələ olan təsir imkanlarını araşdırmaqla, bir daha bu məsələyə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində, pedaqoji proses təcrübəsində ciddi sosial-pedaqoji fəaliyyət kimi baxıldığını şahidi olursan.

Vaxtilə “İmam Əli (ə)-nin xütbə, məktub və kəlamlarının toplusundan nəsihət xarakterli seçmələr etmiş professor, pedaqoji elmlər doktoru Sərdar Quliyevin araşdırmalarında da uşaq, övlad və cəmiyyət paradigmlarının görünüşündə qadın şəxsiyyəti haqqında söylənilən aforistik deyimlərin birində deyildiyi kimi “Qadınların ən yaxşı xasiyyətləri kişilərin ən pis xasiyyətləridir: təkəbbürlülük, qorxaqlıq və xəsislik. Beləliklə əgər qadın təkəbbürlü olsa, ərindən başqa heç kəsə baş əyməz; xəsis və simic olsa, özünün qarşısına çıxan və adının pisliliyi və ərinin qəzəbinə səbəb olan hər bir şeydən qorxar və ondan uzaqlaşar” [5, s.114].

Müdrüklərin müdrük simalarından biri olan Y.Balasaqunlunun belə bir aforistik deyimi var: “Oğula, qıza bilik, mərifət öyrət, bu mərifətlə onlar əxlaqlı olsun [3, s.74].

Qeyd olunanlarla yanaşı, vurğulamaq yerinə düşər ki, qadın şəxsiyyətinin müxtəlif istiqamətlərdə gənc nəslin ideya-mənəvi hazırlığına, social fəallığına, mənlilik şüuruna bəxş etdiyi bütün mədəni vərdişlərə qovuşan yollar bir daha yeni mündəricədən araşdırılmaqla bu problemin potensialının geniş bir milli irs olduğunu da bir daha sübut edir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə ilk dəfə olaraq qadın şəxsiyyəti vasitəsi ilə gənc nəslin milli etiqad, vətəndaşlıq, bəşəri keyfiyyətlərə yiyələnmək prosesi haqqında nəzəri-metodik iş sisteminin qanunauyğunluqları şərh edilərək, yeni metodoloji prinsiplərlə əsaslandırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: məqalədən orta ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəb təhsili sistemində çalışan fənn müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Çünki, məqalədə təsbit olunmuş elmi-nəzəri müddəalardan onlar pedaqoji fəaliyyət prosesində təhsilləndirici və inkişafetdirici mənbə olaraq istifadə edə bilərlər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, gənc nəslin milli ruhuna, şəxsiyyət yetkinliyinə qadın nümunəsi əsasında olan təsir imkanlarının və yollarının optimal metodik iş sistemini bilmək bütün pədaqoji fəaliyyət üçün çox dərin təcrübə əhəmiyyəti olan bir paradıqma olaraq həmişə öz aktuallıqını qoruyub saxlayır və gənclərin əbədiyaşarlıq simvoluna çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli izahlı ensklopedik pədaqoji lüğət. Bakı, “OKA-Ofset”, 2005.
2. Cəfərova Tamam. Dövlət qadın siyasətinin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu. /Poliqlot, 1-31 may, 2019-cu il, №07
3. //Milli irs. Ədəbi-bədi, elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2018, №21
4. Qasimov Ayaz. Əxlaqın saflaşdırılmasına müdrək kəlamların təsiri. Dərs vəsaiti. Bakı, “RS Poliqraf”, 2015.
5. Quliyev Sərdar. Gəncliyin tərbiyəsində aqillərin nəsihəti və vəsiyyətləri. Metodik vəsait. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2011.

Резюме

Роль личности женщины в развитии молодёжи

В статье анализируются роль личности женщины в воспитании молодёжи на основе национально-моральных ценностей.

Сегодня, особо отмечается роль азербайджанских женщин в развитии общества, во всех её сферах, и авторитетные возможности в формирование сознания и новых взглядов молодёжи.

Summary

The Role of Women's Personality in the Development of Youth

The article analyses a great role of woman's personality in national and moral spirit formation, upbringing and education of young generation.

Today in all spheres of renewing society the role of Azerbaijani women and their authority in teaching young generation must be regulated as a current problem on the bases of new conviction and conscious attitude.

Rəyçi: ped.e.d, prof. F.Sadiqov

PSIXOLOGİYA

Ceyhun Ahyev
Əzim Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ: PSIXOLOGİYA KAFEDRASININ İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: *natural və personal yanaşma, beynəlxalq kongres, psixoloji fikir, psixologiya tarixi, inkişaf*

Key words: *natural and personal approach, international congress, psychological idea, history of psychology, development*

Ключевые слова: *натуралистический и персоналистический подход, международный конгресс, психологическая мысль, история психологии, развитие*

Respublikamızda xarici dillər üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması işində Azərbaycan Dillər Universitetinin xüsusi yeri var. Bu elm və tədris ocağında başqa elmlərlə yanaşı, psixologiya elmi də şərəfli bir inkişaf yolu keçmişdir. Respublikamızda psixologiya elminin inkişafında, eləcə də psixologiya üzrə kadr hazırlığı işində Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası böyük rol oynamışdır.

Məşhur alman psixoloqu German Ebbinhauzun kitablarından biri belə bir aforizmlə başlayır: “Psixologiyanın uzun keçmişi, lakin qısa tarixi var”. Bu fikrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda bilik sahəsi kimi psixologiyanın uzun keçmişi olsa da Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrasının 70 illik tarixi var.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 10 dekabr tarixli qərarına uyğun olaraq Respublika Maarif naziri 1948-ci il iyun ayının 28-də “Bakı şəhərində Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun açılması haqqında 193 sayılı əmr verib. 1948/1949-cu tədris ilində Bakı şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Xarici Dillər fakültəsinin bazasında Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu açılmışdır. APXDİ-nin direktoru H.S.Paşayevanın 1948-ci il 10 sentyabr tarixdə imzaladığı əmrlə yaradılan ilk 8 kafedradan biri “Pedaqogika və psixologiya” adı ilə fəaliyyətə başlamışdır [1, s.112]. Kafedraya psixologiya elmləri namizədi, dosent Surxay Hacıyev rəhbərlik etmişdir. 1959-cu ildən M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu adlandırılan ali təhsil müəssisəsinin Psixologiya kafedrası ayrıca kafedra olaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1972-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu yenidən təşkil edilməsi nəticəsində Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu yaradıldı. Psixologiya kafedrasına 1962-1978-ci illərdə prof.Fuad İbrahimbəyov, 1978-2008-ci illərdə prof. Muxtar Həməyev, 2008-2012-

ci illərdə baş müəllim Misgər Məmmədov, 2012-2018-ci illərdə dosent Ceyhun Aliyev, hal-hazırda isə psixolo.f.d. Şəlalə Babayeva rəhbərlik edir.

Kafedranın inkişaf tarixini, onun əməkdaşlarının elmi irsinin öyrənərək sistemləşdirmək, onlardan obyektiv nəticə çıxarmaq kafedranın elmi-tədqiqat və tədris mərkəzi kimi yeni inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

S.Hacıyev, F.İbrahimbəyov, M.Hüseynov, M.Həmzəyev, R.Rəsulov, T.Mustafayev, A.Yusifzadə, S.Seyidov və başqa tədqiqatçıların apardıqları elmi-tədqiqat işindən əldə edilən elmi nəticələr gənc əməkdaşların həmin istiqamətlərdə tədqiqat işlərini davam etdirə bilmələri üçün dəyərli mənbələrdir. Kafedranın 70 ilərində keçdiyi inkişaf yolunun öyrənilməsi həm də bütövlükdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişaf tarixinə bir elmi səyahətdir. Kafedra əməkdaşlarının elmi-metodiki yaradıcılığı, çap etdirdikləri elmi məqalələr, əsərlər, beynəlxalq konfranslardakı məruzə və çıxışları kafedranın Azərbaycan psixoloji fikir tarixindəki yerini və gələcək perspektivini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yaradıcılıq və inkişafın natural və personal tərəfləri var [8, s.59]. Natural amillərə sosial mühitlə bağlı olan ilk növbədə sosial-siyasi, mənəvi-ideoloji və iqtisadi, personal amillərə isə mütəxəssisin öz peşə və ixtisası ilə bağlı hazırlıq səviyyəsi, peşə motivasiyası, məsuliyyət hissi, vətəndaşlıq və ziyalı mövqeyi və s. ilə əlaqəli olan xüsusiyyətlər daxildir. Qeyd etdiyimiz hər iki faktor fərdin və ya qrupun inkişaf və yaradıcılığını təmin edən daxili və xarici amillərdir. Bu mənada Psixologiya kafedrasının 70 il ərzində keçdiyi inkişaf yolunu təhlil etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, kafedranın inkişafı Sovet dövründə personal aktivlik, müasir dövrdə isə əlverişli natural mühitin mövcudluğu hesabına təmin edilmişdir.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixinə nəzər saldıqda onun daha çox yaş və pedaqoji psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası sahəsində təşəkkül etdiyini görürük. Bu mənada kafedranın mərhum və hazırkı əməkdaşlarından S.H.Hacıyev, F.Ə.İbrahimbəyov, M.Ə.Hacıyev, M.Ə.Həmzəyev, R.M.Rəsulov, T.R.Mustafayev və S.İ.Seyidovun apardıqları elmi-tədqiqat işləri xüsusilə diqqətə layiqdir.

Kafedranın mərhum əməkdaşı Surxay Hacıyev “Baş beyinin alın hissəsinin zədələnməsi nəticəsində fikri fəaliyyət proseslərinin təhlilinə dair” adlı dissertasiya işində (A.R.Luriyanın elmi rəhbərliyi ilə) sübut etmişdir ki, baş beyinin alın hissəsinin zədələnməsi xarici nitqin inkişafına bir o qədər də mənfəət təsir etmir, lakin fikri fəaliyyətin kobudcasına pozulmasına, müstəqil düşüncənin və analitik-sintetik qabiliyyətin itməsinə səbəb olur. S.Hacıyevin bu əsəri psixoloqlar və həkimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onun nəticələrindən xəstələrin müalicəsində istifadə olunmuşdur [2, s.153].

F.Ə.İbrahimbəyovun elmi yaradıcılığında şəxsiyyət və nitq psixologiyası, xarici dilin mənimsənilməsi, bilinçsizlik, nitq və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinin öyrənilməsi xüsusi bir istiqamət olmuşdur. Fuad müəllimin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, xarici dilin öyrənilməsinin psixoloji əsasını “dil hissi” təşkil edir. Bu məqsədlə o, xarici dilin öyrədilməsi zamanı aşağıdakı məsələləri nəzərə almağı vacib hesab etmişdir:

1. Xarici dildə daxili nitqin inkişaf etdirilməsi;
2. Müvafiq xarici dilə uyğun “dil hissəsinin” inkişaf etdirilməsi;

3. Tədris prosesi müddətində şagirdlərin nitqində dillərin qarışdırılmasının qarşısını almaq.

F.Ə.İbrahimbəyov “dil hissini” belə təyin etmişdir: “Dil hissi” – nitqi müşayiət edən, onun qavranılmasını və başa düşülməsini asanlaşdıran və səmərəli təşkil edən, dil haqqındakı bilgilərə müraciət etmədən hazırki nitq situasiyasına uyğun gələn dil vasitələrindən bacarıqla istifadə etmədə ifadə olunan hadisədir [1, s.149].

F.Ə.İbrahimbəyovun şəxsiyyət psixologiyası sahəsindəki tədqiqatları “Şəxsiyyətin təkamülü” adlı əsərində cəmləşmişdir. O, şəxsiyyət psixologiyası məsələlərinə yaşadığı dövr üçün xarakterik olan ontogenetik yox, daha çox filogenetik aspektdən yanaşmış, şəxsiyyətin təkamülünün filogenetik cəhətlərinə nüfuz etmişdir. O, şəxsiyyətin təkamül dinamikasının əsasında psixikanın qütblülük fenomeninin dayandığını göstərmişdir. Şəxsiyyətin tropizmlərdən başlayan təkamülü dixotomikləşərək iki istiqamət alır – instinktlərin təkamülü və vərdişlərin təkamülü. Instinkt və intuisiyanı təkamül prosesinin növbəti törəməsi hesab edən F.Ə.İbrahimbəyov bu psixoloji törəmələrin təkamüldəki rolu ilə bağlı qeyd edir ki, instinkt – şəxsiyyətin dənəsidir, amma bəşəriyyətin uğurları intuisiya ilə bağlıdır və o insanın gələcək günüdür [5, s.49].

M.Ə.Həmzəyevin elmi yaradıcılığı əsasən nitq probleminin tədqiq ilə bağlı olmuşdur. Onun bu sahədə əldə etdiyi elmi nəticələr “İbtidai məktəbin II sinif şagirdlərində samitlər üzrə yazı vərdişlərinin təşəkkül etməsi və inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri” adlı namizədlik, “Azərbaycan dili orfoqrafiyası və durğu işarələrinin mənimsənilməsi psixologiyası” adlı doktorluq dissertasiyalarında, bir sıra elmi-kütləvi əsərlərində və monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır [2, s.69].

Kafedranın əməkdaşlarından prof.S.İ.Seyidovun apardığı tədqiqatlar orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Psixologiya tarixində arxetiplər “şüuraltı” fenomen kimi K.Yunq tərəfindən araşdırılmışdır. Arxetipləri sosial-psixoloji kontekstdə öyrənən S.Seyidov, K.Yunqun konsepsiyasını inkişaf etdirərək iki yeni anlam – Allah və Peyğəmbər neotipi anlayışlarını təklif etmişdir. Onun fikrinə görə arxetiplər dərk olunan, neotiplər isə dərk olunmayan elementlərdir. Arxetiplər kollektiv təhtəşüurun invariant, neotiplər kollektiv şüurun invariant elementləridir (2013). S.İ.Seyidov görə, şəxsiyyət – keçmişin şüursuz meyllərinin və gələcəyə şüurlu canatmalarının indiki zamanda ifadə vasitəsidir [4, s.227]. O, şəxsiyyət haqqında irəli sürdüyü struktur-tipoloji yanaşma konsepsiyasında şəxsiyyətin strukturyaradıcı elementlərini rəmzi olaraq İblis, Şeytan, Qeyri-Mən, Mən, Peyğəmbər, Allah adlandırmış və qeyd olunan strukturyaradıcı elementlər əsasında hedonik, seduktiv, evaziv, eqosentrik, konvinsiv və refleksiv şəxsiyyət tiplərini müəyyən etmişdir.

Kafedra əməkdaşları respublikamızda psixologiya üzrə dərslük və dərslük vəsaitlərinin hazırlanması işində də yaxından iştirak etmişlər. Belə ki, F.Ə.İbrahimbəyov 1964-cü ildə nəşr edilən “Psixologiya” dərslüyünün müəlliflərindən biri olmuşdur. M.Ə.Həmzəyev isə 1982-ci ildə “Ümumi psixologiya” dərslüyünü rus dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində yaxından iştirak etmişdir.

ADU-nun Psixologiya kafedrasının tarixində qeyd olunan faktlardan biri də bu kafedranın mərhum əməkdaşları S.H.Hacıyev və F.Ə.İbrahimbəyov 20 il müddət ərzində, 1954-1974 ci illərdə SSRİ Psixoloqlar Cəmiyyətinin Azərbaycan şö-

bəsinə rəhbərlik etmişlər. Bu seçim və təyinat onların respublika və ittifaq miqyasında nə qədər böyük elmi nüfuz malik olduqlarını göstərir [2, s.201].

M.Ə.Həmzəyevin “Pedaqoji psixologiya” (1991), “Psixofiziologiya” (E.Şəfiyeva ilə müştərək,1998), “Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları” (2003), S.Seyidovun “Menecment psixologiyası” (2011) adlı kitabları Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin əmri ilə dərslik kimi təsdiq olunmuş və uzun müddətdir ki, əsas dərslik kimi istifadə olunur. Kafedra əməkdaşlarının ən uğurlu dərsliklərindən biri 2007-ci ildə nəşr edilən “Psixologiya” kitabıdır. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün nəşr edilən bu kitab kafedra əməkdaşlarından S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev, T.Ə.Mustafayev, R.İ.Əliyev, A.Ə.Quliyev, C.Q.Aliyev, M.Y.Məmmədov, S.F.Əmiraslanova və Ş.İ.İslamovanın kollektiv əməyinin məhsuludur. Artıq on iki ildir ki, bu dərslik respublikanın bütün ali pedaqoji təhsil müəssisələrində tələbələr tərəfindən sevilərək oxunur.

Kafedranın xüsusi əhəmiyyət verdiyi tədris-metodiki işlərdən biri tələbələrin pedaqoji təcrübəsi ilə bağlıdır. Pedaqoji təcrübənin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə tələbələrin pedaqoji təcrübə müddətində psixologiyadan yerinə yetirəcəkləri tapşırıqlarla bağlı kafedranın əməkdaşları C.Aliyevin “Pedaqoji təcrübədə psixologiyadan tapşırıqların yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi” (2004), Ə.Əliyev, T.İbrahimova, G.Rizayevanın “Методические пособия по психологии” (2017), C.Aliyev, A.Quliyev, Ş.Şahməmmədovanın “Məktəbdə pedaqoji təcrübə üzrə psixoloji praktikum” (2018), adlı metodik vəsaitləri nəşr edilmişdir.

Psixologiya kafedrası, Azərbaycan Dillər Universitetinin ictimai həyatında xüsusi rola malik olmuş, onun əməkdaşları daima administrativ heyətdə təmsil olunmuşlar. Belə ki, T.Mustafayev dekan, elmi işlər üzrə prorektor, S.Seyidov 2000-2015-ci illərdə rektor, M.Məmmədov isə Müəllim Həmkarlar Təşkilatının sədri vəzifəsində çalışmışlar. Onu da qeyd edək ki, kafedranın əməkdaşlarından üç nəfəri ali təhsilini Rusiyada almışdır. Onlardan S.Seyidov və Ş.İslamova Leningrad Dövlət Universitetinin, T.İbrahimova isə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetlərinin Psixologiya fakültəsinin məzunudurlar.

Kafedra universitetdə əsasən peşə və ixtisas hazırlığı üzrə həm bakalavr, həm magistratura pilləsində fənlərin tədrisini həyata keçirir. Kafedrada müxtəlif istiqamətlər üzrə bir çox fənlər tədris olunur. Bunlardan psixologiya, sosial psixologiya, etnopsixologiya, ali məktəb psixologiyası, psixolinqvistika, yaradıcılığın psixologiyası, uşaq və yeniyetmə psixologiyası, şəxsiyyət psixologiyası, ailə həyatının psixologiyası fənlərini qeyd etmək olar.

Kafedranın əməkdaşları elmi-tədqiqat, tədris-metodiki işlərlə yanaşı praktik psixologiya ilə də məşğul olur tələbələrə psixoloji xidmət göstərirlər. Müəllim və doktorantlar ADU-nun mətbuat orqanı olan “Poliqlot” qəzetində “Psixoloji məsləhət” rubrikası eləcə də kafedranın nəzdində fəaliyyət göstərən “İnam” psixologiya dərnəyi vasitəsilə tələbə və müəllim kollektivi arasında praktik psixologiyaya aid bilikləri təbliğ etmək, eləcə də universitetin təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması üçün müsbət psixoloji iqlimin təmin edilməsi, tələbələrin psixi və psixoloji sağlamlığına qayğı göstərmək məqsədilə psixoloji maarifləndirmə yönündə müxtəlif mövzularda görüşlər təşkil edir, treninqlər keçirir və yazılarla çıxış edir-

lər. Kafedra üzvləri həmçinin praktik psixoloq kimi Təhsil Nazirliyi və Ədliyyə Nazirliyinin həyata keçirdiyi sosial lahiyələrdə iştirak edirlər.

Respublikamız dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonrakı dövrdə kafedra özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Keçən müddət ərzində kafedra üzvlərinin elmi nəşrləri daha çox olmuşdur. Əməkdaşlarımızın müəllifliyi və həmmüəllifliyi ilə nəşr edilən dərslik və dərs vəsaitlərinə misal olaraq M.Ə.Həmzəyevin “Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri” (1974), “Yaş və pedaqoji psixologiya III hissə” (1981), “Pedaqoji psixologiya” (1991), “Ünsiyyət psixologiyası” (2005), “Psixofiziologiya” (1998), “Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları” (2003), “Psixologiya” (2007); T.Mustafayevin “İlk gənclik dövründə ədəbi yaradıcılıq qabiliyyətinin xüsusiyyətləri (monoqrafiya); S.İ.Seyidovun “Социальная психология творчества” (1994), “Menecment psixologiyası” (2011), “Yaradıcılığın fenomenologiyası” (2013), “Phenomenology of creativity” (2013); A.Ə.Quliyevin “Azərbaycan məktəbində rus dilinin mənimsənilməsi psixologiyası (monoqrafiya)” (1991), A.Y.Məmmədov və M.Y.Məmmədovun “Diskursun tədqiqi”, “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri”(2010), C.Q.Aliyevin “İnsanı tanımağın yolları” (2011), “Fuad İbrahimbəyovun seçilmiş əsərləri” (2017) adlı kitablarını qeyd etmək olar.

Respublikanın digər ali məktəbləri ilə yaxından elmi əməkdaşlıq edən kafedra üzvləri dərslik, dərs vəsaitləri, metodik tövsiyələrə, məqalə və proqramlara, rəy verir, dissertasiya işlərinə opponentlik edirlər. Kafedra həmçinin aparıcı müəssisə kimi psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə yerinə yetirilən dissertasiya işlərinin müzakirəsini həyata keçirir.

Elmi pedaqoji kadr potensialının hazırlanması və daha da gücləndirilməsi kafedranın xüsusi olaraq əhəmiyyət verdiyi fəaliyyət istiqamətidir. Son beş il ərzində kafedranın əməkdaşlarından iki nəfəri Əzim Əliyev və Günay Məmmədova sosial psixologiya indeksi üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işini uğurla müdafiə etmişlər, digərləri L.Əliyeva, Ş.Şahməmmədova, S.Vəliyeva, Ə.Qubatova, A.Əliyeva, S.Fərhatlı, C.Dəmirova isə fəlsəfə doktoru proqramına qəbul olmuş və dissertasiya üzərində çalışırlar. Kafedranın müəllimləri G.Abbasova və K.Haqqverdiyevanın dissertasiya işləri artıq ilkin kafedra müzakirəsindən keçmiş, növbəti mərhələyə buraxılıblar. 2019-cu ildə kafedranın dosenti C.Q.Aliyev dissertantura yolu ilə psixologiya üzrə elmlər doktoru, müəllimləri G.Rizayeva və N.Əhmədova isə fəlsəfə doktoru proqramına qəbul olmuşlar.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrası Respublikamızda psixologiya üzrə elmi-kadr hazırlığı işində daima yaxından iştirak edir. Belə ki, kafedranın əməkdaşlarından M.Ə.Həmzəyev, C.Q.Aliyev Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmişlər. Kafedranın əməkdaşlarından M.Ə.Həmzəyev, T.Mustafayev, S.İ.Seyidov, A.Ə.Quliyev, C.Q.Aliyev, Ə.Ə.Əliyev çoxlu sayda doktorant və dissertanta elmi rəhbər olmuş, dissertasiya işlərinə rəsmi opponentlik etmişlər. Kafedranın dosenti Ceyhun Aliyev Müasir Azərbaycan Psixoloqları İctimai birliyinin təsisçilərindən biridir.

Kafedranın fəaliyyət istiqamətlərindən biri müxtəlif aktual elmi, tədris və metodiki problemlərlə bağlı elmi-praktik konfransların, görüş və müzakirələrin

keçirilməsidir. Buna misal olaraq görkəmli Azərbaycan psixoloqu F.Ə.İbrahimbəyovun 90 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq keçirilən elmi-praktik konfransı qeyd edə bilərik [5, s.2].

Fəaliyyəti dövründə Psixologiya kafedrası beynəlxalq konfrans və konqreslərdə iştirak etməklə dünya psixoloqları ilə əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycan psixologiyasının aktual problemlərini özündə əks etdirən materiallarla öz tədqiqatlarını təqdim etmiş və eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən bəhrələnmişlər. Psixotexnika üzrə VII beynəlxalq Moskva konfransında Azərbaycan psixologiyasını təmsil edən F.Ə.İbrahimbəyov, V.Ştern və J.Piaje kimi görkəmli psixoloqlarla fikir mübadiləsi aparmış “İntellektual funksiyanın sözsüz metodla tədqiqi” adlı maraqlı məruzə ilə çıxış etmişdir. 1966-cı ildə Dünya psixoloqlarının XVIII Moskva konqresində iştirak edən F.Ə.İbrahimbəyovun nitqin qavranılmasına aid məruzəsi, M.Ə.Həmzəyevin “Nitq inkişafı prosesində uyğun olmayan intonasiya təsirlərinin qarşısının alınması” mövzusunda çıxışı böyük maraqla dinlənilmişdir. 1969-cu ildə Londonda keçirilən XIX beynəlxalq psixologiya konqresində, 1972-ci ildə Yaponiyada olan XX Beynəlxalq Psixologiya Konqresində dinlənən maraqlı məruzəçilər arasında Moskva psixologiya məktəbinin görkəmli nümayəndələri A.N.Leontyev, A.R.Luriya ilə yanaşı F.Ə.İbrahimbəyovun da adı qeyd olunmuşdur. 1980-cı ildə Almaniyanın Leypsiq şəhərində keçirilən konqresdə kafedranın əməkdaşı C.S.Səməndov iştirak etmişdir [2, s.232]. M.Ə.Həmzəyevin 1992-ci ildə Cənubi Azərbaycanda – Təbriz şəhərində Xarici dillər üzrə I Beynəlxalq Konfransda “Bilinqvizm şəraitində dillərin interferensiyasının psixoloji xüsusiyyətləri və aradan qaldırılması yolları” mövzusunda etdiyi məruzə dünya psixoloqları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir [6, s.57]. Bu elmi ənənə bu gün də davam etdirilir. C.Q.Aliyev, 2015-ci ildə Moskvada neyrolinqvistik proqramlaşdırma nəzəriyyəsi və praktikasını üzrə görkəmli ABŞ mütəxəssisi Robert Diltslə görüşmüş və müvafiq konfransda iştirak etmişdir. Kafedranın baş müəllimi M.Məmmədovun prof. A.Məmmədovla psixolinqvistika üzrə müştərək apardıqları tədqiqatların nəticələri Almaniya, Polşa, Finlandiya və Britaniyada keçirilən elmi konfrans materiallarında çap edilmişdir. Onların 2016-cı ildə Almaniyanın “Lambert Academic Publishing” nəşriyyatı tərəfindən rus dilində “Дискурсивные практики” adlı elmi əsəri nəşr edilmişdir. Kafedranın professoru S.İ.Seyidovun “Phenomenology of creativity” adlı elmi əsərinin 2013-cü ildə ABŞ-da ingilis dilində nəşr edilməsi Azərbaycan psixologiyası üçün maraqlı tarixi faktıdır.

ADU-nun Psixologiya kafedrası öz fəaliyyətində respublikanın digər ali təhsil müəssisələri və elmi tədqiqat mərkəzləri ilə elmi-pedaqoji sahədə əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir. Belə ki, kafedra Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu, Psixologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə elmi əməkdaşlıq edir. Xüsusilə, Bakı Qızlar Univeristeitində Psixologiya kafedrasının təşkilində, onun peşəkar kadr ehtiyatı ilə təmin edilməsində və müvafiq ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlığı işində yaxından iştirak etmişlər. Kafedranın əməkdaşlarından prof. M.Ə.Həmzəyev və dos.C.Q.Aliyev müxtəlif illərdə BDU-nun Psixologiya kafedrasına rəhbərlik etmiş, onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq köməklik göstərmiş, tədris-metodiki məsləhət vermişlər.

Bir şəxsin sahib olduğu dəyərlər həmin insanın qədəri olduğu kimi, elm və tədris mərkəzi kimi bir kafedrada da mövcud olan dəyərlər o kafedranın gələcəyini və qədərini müəyyən edir. Bu mənada hər bir kafedranın yaşatdığı dəyərlər onun həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, 70 il ərzində kafedranın yaşaması və fəaliyyət göstərməsi heç də yalnız onun qarşısında dayanan vəzifələri uğurla yerinə yetirməsi ilə şərtlənmir. Psixologiya kafedrasının keçən müddət ərzində öz adını və müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməsi həm də onun güclü elmi-nəzəri, milli-mənəvi və dövlətçilik dəyərləri üzərində fəaliyyət göstərməsilə bağlı olmuşdur.

İnsanların uzun müddət ərzində birlikdə səmərəli fəaliyyət göstərməsi qrup və kollektivdəki psixoloji mühitlə şərtlənir. Belə ki, qrupdakı əlverişli psixoloji mühit qrup üzvləri arasında mövcud olan şaquli və üfiqi istiqamətdə cərəyan edən qarşılıqlı münasibətlərin sağlam olmasından asılıdır. Deməli, 70 illik həyat yolu kafedrada mövcud olan psixoloji mühitin əlverişli olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Aliyev C.Q. "Fuad İbrahimbəyov. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr". Bakı, "Mütərcim", 2017, 512 səh.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan psixoloji fikrin inkişafı. Bakı, "Maarif", 1991, 292 s.
3. Əliyev Ə.Ə. Azərbaycan Dillər Universitetinin tarixi. Bakı. Azər nəşr, 2005, 618 s.
4. Seyidov S.İ. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2013, 288 s.
5. İbrahimbəyov F.Ə.- 90 il. Bakı, 1992. 134 səh.
6. Muxtar Əliş oğlu Həmzəyevin həyat və fəaliyyəti haqqında bibliografik məlumat. Bakı, "Çaşıoğlu", 1999. 144 səh.
7. Ярошевский М.Г. История психологии. Москва, Издательство «Мысль», 1985.-575 с.
8. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии. Пер. с англ. А.В. Говорунов, В.И. Кузин, Л.Л. Царук / Под ред. А.Д. Наследова. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2002.- 532с.

Summary

Azerbaijan University of Languages: History of the Development of Department of Psychology

70 years of history of the development of the department of psychology in Azerbaijan University of Languages is discussed in this article. Information about department, its activity, directions and also jobs done in scientific, pedagogical, methodical and specialist preparation, scientific and pedagogical creativity, scientific cooperations, international conferences and so on were mentioned in the given article. There was given information about such scientists-psychologists as S.Hacıyev, F.İbrahimbəyov, M.Həmzəyev, S.Seyidov and other activists who have role in the development of psychology department and science of the country. It is noted that the development of the department is defined with natural and personal factors and with values that exist in the staff.

Резюме
Азербайджанский Университет Языков:
История развития Кафедры Психологии

В статье описывается 70-летняя история развития кафедры Психология, действующая при Азербайджанском Университете Языков. Нашли свое отражение такие вопросы, как история создания кафедры, работы, проводимые по основным направлениям ее деятельности: научно-педагогическая, учебно-методическая и подготовка кадров, научно-педагогическое творчество сотрудников кафедры, научное сотрудничество, участие на международных конференциях и д. В статье дается информация о проделанной работе и роль ученых-психологов кафедры С.Гаджиева, Ф.Ибрагимбекова, М.Гамзаева, С.Сеидова в развитии кафедры и психологической науки страны. Авторами отмечается, что развитие кафедры определялось натуральными и личностными факторами, а также коллективными ценностями.

Rəyçi: dos. A.Quliyev

Гюльнара Гасанова
Бакинский славянский университет

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Açar sözlər: *aqressiya, uyğunlaşma, diaqnostika, proyektiv texnika, emosiyalar*

Key words: *aggression, adaptation, diagnostics, projective technique, emotions*

Ключевые слова: *агрессия, адаптация, диагностика, проективная методика, эмоции*

С изменением социальной ситуации развития у детей возникают проблемы не только с адаптацией к новому коллективу, школе, но и продолжают беспокоить имеющиеся страхи, тревожность, появляются новые, создаются условия для развития эмоциональной неуравновешенности, агрессивного поведения. На каждом возрастном этапе проявляются специфические формы страха, тревожности, агрессии, имеющие свои неповторимые особенности, носящие отпечаток индивидуальности человека, а иногда и ментальные качества. Особое место в рассмотрении природы агрессивности заняли работы Э.Фромма, который отмечал: «необходимо все же строго различать агрессию биологически адаптированную, способствующую поддержанию жизни, доброкачественную, от злокачественной агрессии, не связанной с сохранением жизни» [1, с.233]. Несомненный интерес вызывают исследования проф. Ильина Е.П. [2], Корниенко А.А. [3], Слабинского В.Ю. [4], которые раскрыли ключевые вопросы, как психологии страха, так и агрессивного поведения и представили нашему вниманию методики по коррекции нежелательного поведения ребёнка, что, безусловно, помогло нам в работе с детьми. Проводя скрытое наблюдение за детьми и, составляя их психологический портрет, мы столкнулись с несколькими группами детей, характеризующимися эмоциональной неуравновешенностью: тревожные, агрессивные, гиперактивные, замкнутые, застенчивые дети. Как было отмечено в трудах Блонского П.П.: «застенчивость и стыд регулируются отношением и внушениями окружающих людей и, следовательно, социально обусловлены. При неправильных установках со стороны окружающей общественной среды может иметь место чрезмерная или ложная застенчивость либо, наоборот, беззастенчивость ребенка» [5, с.183].

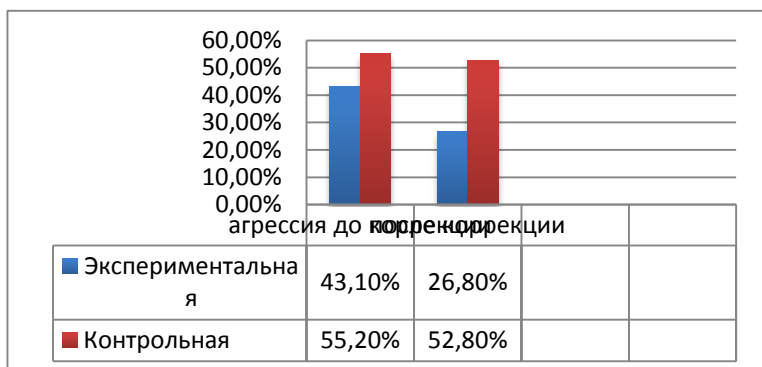
Наравне с тревожностью, страхами, агрессивность является распространенным явлением среди детей младшего школьного возраста. Дети 7-10 лет, в отличие от дошкольников, способны демонстрировать вербальную агрессию, уничтожая своего соперника с помощью слов. Как отмечала Божович Л.И. в своем труде «Агрессия - это любая форма поведения, нацеленного на оскорбление или причинение вреда другому живому существу, не желающего подобного обращения» [6, с.85]. Проявляющаяся на данном возрастном этапе детская агрессия – это черта личности, определяющая осознанное, имеющее под собой какую-либо причину деструктивного поведения.

ния, противоречащее нормам и правилам взаимодействия людей, наносящее вред объектам нападения, приносящее физический вред людям (отрицательные переживания, состояние страха, напряженности, подавленности). Если в дошкольном возрасте агрессия может в равной степени вымещаться как на неодушевленные, так и на одушевленные объекты, то у младших школьников, как правило, нанесение физического или морального вреда живому существу, является проявлением формы агрессивного поведения. Пытаясь провести коррекционную работу, направленную на борьбу с агрессивным поведением младшего школьника, следует, прежде всего, разобраться в причинах его появления. Нередко в агрессивности ребенка проявляется бунт против отношения к нему взрослых, это форма протеста против действий, которые ребенок считает неприемлемым по отношению к себе. Ребенок подсознательно копирует образцы поведения взрослых. Безусловно, особая ответственность в формировании агрессивного поведения у детей возлагается на семью, в которой частые скандалы приводят к формированию у ребенка хронической тревожности, незащищенности от окружающего мира, что приводит к выработке у него защитного рефлекса, выражающегося агрессией, вспышками гнева, неприятием сверстников, а иногда и учителей. Нельзя не отметить и особенности характера учащихся, которые таким поведением пытаются добиться поставленной цели, быть в центре внимания, которое они недополучили от родителей. Следует отметить, что учащимся начальных классов присущи некоторые общие черты и формы выражения агрессивного поведения, которое очень часто появляется из-за неустойчивости интересов, отсутствия увлечений. К ним относятся: эмоциональное озлобление, сопровождающееся грубостью по отношению, как к сверстникам, так и взрослым, неадекватность самооценки, высокая внушаемость и тревожность, страх перед налаживанием контактов, трудности выхода из проблемной ситуации. Наряду с этим, у детей данной возрастной группы нередко наблюдается проявление агрессии как формы самовыражения и утверждения себя в статусе взрослого человека. Знание об особенностях, специфике проявления агрессии, позволит нам построить четко продуманную систему оказания комплексной психопрофилактической, коррекционной работы со школьниками, с учетом, как их индивидуальных особенностей, так и особенностей, связанных с формами проявления невроза, граничащих с тревожностью, мнительностью, внушаемостью, повышенной чувствительностью.

Для того чтобы разделить естественную агрессию и агрессию, которая становится ярко выраженной чертой личности, мы воспользовались анкетой, предложенной Е.К.Лютковой и Г.Б.Мониной «Признаки агрессивности» [7]. Из 227 детей агрессия была выявлена у 98 (43,1%) респондентов и распределена следующим образом: у 65 респондентов (28,6%) – высокий уровень агрессии, у 33 (14,5%) средний, низкий был выявлен у 129 (56,8%). В контрольной группе у 68 (32,6%) были зафиксированы высокие показатели агрессии, у 47 (22,5%) – средние, низкие у 93 (44,7%), что составило по всей выборке 115 (55,2%): 44/71. При обследовании учащихся, нами была выявлена группа респондентов с ярко выраженными чертами агрессии, так называемые трудные дети, имею-

щих проблемы в эмоциональной сфере: агрессивные, эмоционально-расторженные дети, слишком застенчивые (ранимые, обидчивые, робкие, тревожные дети). Общим для этих групп явилось то, что неадекватные аффективные реакции носили у них защитный, компенсаторный характер. Учитывая необходимость усиления работы психологической службы в системе образования, нами была разработана «Рабочая тетрадь по психологии» для данной возрастной группы, которая явилась не только важным методическим подспорьем для облегчения работы психолога в работе с детьми начальных классов, но и обеспечила решение проблем, связанных с эмоциональной и поведенческой сферой личности, способствовала общему развитию учащихся. Предложенная в исследовании проективная методика «Путь к солнцу», которая имела не только диагностический, но и коррекционный смысл, была направлена на работу с эмоциональной сферой ребенка (тревожность, агрессия, страхи), взаимоотношениями в семье и продемонстрировала свою пригодность и эффективность, позволив нам работать с вытесненными в подсознание эмоциями и чувствами. Так как в статье мы не задавались целью рассмотреть саму коррекционную программу, поэтому нами были рассмотрены вопросы, связанные с экспериментальной частью исследования.

После проведения коррекционной работы нами была проведена повторная диагностика и проверена достоверность полученных результатов до и после коррекционной работы при помощи методов статистической обработки данных с использованием процедур компьютерной программы SPSS. Статистические таблицы были составлены на основе применения «Т - теста», теста для независимых выборок, для сравнения средних показателей двух независимых выборок был применен t-критерий Стьюдента, который позволил выявить изменения в показателях до и после коррекции агрессии у младших школьников. Нас интересовало, насколько эффективна была примененная нами программа, какие изменения произошли после коррекции, сравнить результаты до и после коррекционной работы, что нашло свое отражение в гистограмме.

Гистограмма 1. Соотношение показателей агрессии (до и после коррекции)

Как видим, данные по экспериментальной группе существенно отличаются от контрольной, наблюдалась положительная динамика развития показателей. Уровень агрессии был выявлен у 98 (43,1%): 37/61. В контрольной

группе: 115 (55,2%): 44/71. Примененная нами программа свидетельствовала о действенности использованных методов борьбы с агрессией: с 98 (43,1%) снижены до 61 (26,8%) – 24/37. В процессе работы с респондентами были выработаны приемлемые для учащихся способы выражения гнева, приемы саморегуляции, что помогло им контролировать себя в ситуациях, которые могут спровоцировать агрессию. Столь высокие показатели, как было выяснено в ходе работы, были связаны с трудностями адаптации к школе и возникшими проблемами в семьях младших школьников.

Таблица 1.
Статистика группы

Агрессия	Группа	N	Mean	Std. Deviat.	Std.Error Mean
До коррекции	Контрольная	208	1.55	.498	.035
	Экспериментальная	227	1.43	.496	.033
После коррекции	Контрольная	208	1.53	.500	.035
	Экспериментальная	227	1.27	.444	.029

Уровень агрессии между двумя группами респондентов (контрольная и экспериментальная) отличался до и после коррекции, а разница между группами была значимой на уровне 0,05 ($P = 0,011$ и $P = 0,000$).

Таблица 2.
Показатели агрессии до и после коррекции
(Тест для независимых выборок)

Агрессия	Levene's Test		T-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	f	Sig. (2-tailed)	Mean Dif.	Std. Error Difference	Fərqin 95%	
								Lower	Upper
До коррекции	.405	.525	2.538	433	.011	.121	.048	.027	.215
После коррекции	53.647	.000	5.743	433	.000	.260	.045	.171	.349

Такая ситуация затрудняет определение эффекта коррекции и влияния ее на экспериментальную группу. В данном случае, представляется важным применение t-теста для парных выборок.

Таблица 3.
Paired Samples Statistics (Статистика для парных выборок)

Группы	Агрессия	Paired Differences			t			f	Sig. (2-tailed)
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confid. Interval of the Dif.				
					Lower	Upper			
Контрольная	До и после коррекции	.024	.154	.011	.003	.045	2.258	207	.025
Экспериментальная	До и после коррекции	.163	.370	.025	.115	.211	6.634	226	.000

Показатели таблицы свидетельствуют о наличии разницы между двумя группами (контрольная и экспериментальная) до и после коррекции по показателю «агрессия» и они были статистически значимыми на уровне 0,05. Для проверки точности воздействия коррекционной работы на респондентов данной возрастной группы, было проведено сравнение показателей. В таблице числовой интервал контрольной группы незначительно отличался на обоих этапах ($\bar{x}_1 = 1.55$ и $\bar{x}_2 = 1.53$). Но в экспериментальной группе эта разница была существенной $\bar{y}_1 = 1.43$ и $\bar{y}_2 = 1.27$.

Таблица 4.
Результаты по Paired Samples Test (тест для парных выборок)

Группа	Агрессия	Paired Samples Statistics			
		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Контрольная	До коррекции	1.55	208	.498	.035
	После	1.53	208	.500	.035
Экспериментальная	До коррекции	1.43	227	.496	.033
	После	1.27	227	.444	.029

Как видим, в экспериментальной группе, в отличие от контрольной была выявлена значительная разница на обоих этапах работы и показатели были значимыми на уровне 0,01 ($P=0.000$). На диаграмме 2 прослеживаются изменения, полученные в ходе организации работы с респондентами, которые произошли после коррекционной работы: наблюдается снижение показателей с 1.43 до 1.27.

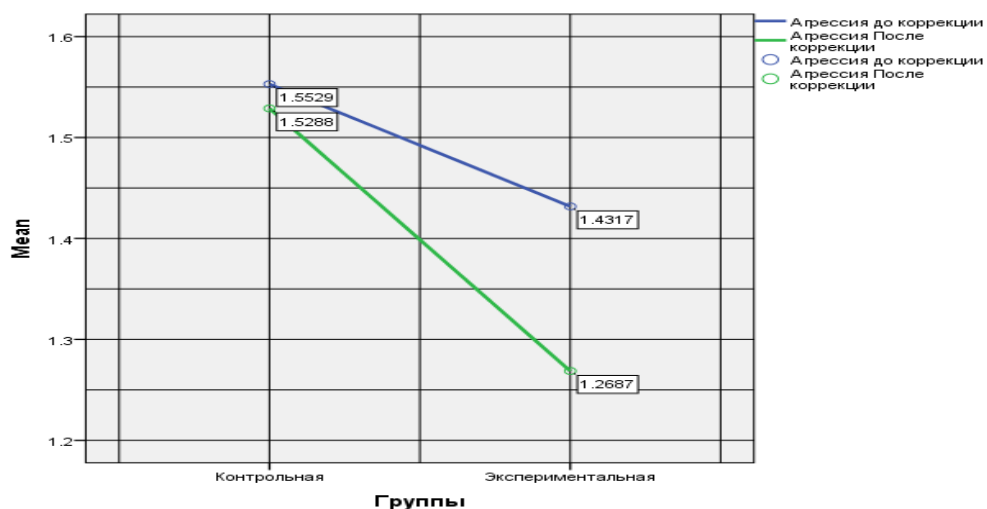

Диаграмма 2. Оценка значимости коррекционной работы в экспериментальной и контрольной группах.

Таким образом, проведенная нами экспериментальная работа по выявлению агрессии у данной возрастной группы и полученные результаты исследования подтвердили гипотезу, согласно которой, диагностировав наличие психологических проблем в определеннный период формирования личности ребенка, можно разработать оптимальные варианты программы по коррекции и профилактике эмоциональных и поведенческих нарушений у данной возрастной группы, диапазон действия которой позволит предупредить возможные трудности, возникающие на каждом этапе их развития.

Литература

1. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ, 2016, 624.
2. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. СПб.: Питер, 2014, 368 с.
3. Корниенко А.А. Детская агрессия: Простые способы коррекции нежелательного поведения ребенка. Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2017, 200 с.
4. Слабинский В.Ю. Характер ребенка. СПб.: Наука и техника, 2012 с.
5. Блонский П.П. Психология младшего школьника: избранные психологические труды. М.: Изд. Московского психолого-социального института, 2006, 632 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 2006, 165 с.
7. Лютова Е.К., Моница Г.Б. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. СПб.: Речь, 2005, 143 с.

Xülasə

Kiçik yaşlı şagirdlərdə aqressiyanın eksperiment üsulu ilə öyrənilməsi

Məqalədə kiçik yaşlı şagirdlərdə aqressiyanın təzahür formaları və xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Aqressiya ilə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud nəzəriyyələri təhlil etdikdən sonra, eksperiment zamanı respondentlərdə müxtəlif səviyyələrdə aşkar edilən aqressiyanı təqdim etdik. Tərəfimizdən keçirilən təkrar diaqnostikanın nəticələri tərtib etdiyimiz və sınaqdan keçirdiyimiz proqramın effektivliyini nümayiş etdirdi. Pozitiv dinamika-

nın, aqressiya səviyyəsinin azalması faktı SPSS kompüter proqramının prosedurlarından istifadə edərək statistik metodlar vasitəsilə təsdiqləndi.

Summary

Studying Agressive Behavior of Elementary School Students by Research Method

The article describes manifestations and characteristics of aggressive behavior of elementary school students. After reviewing the short theory of the literature on the subject, we presented the experimental part of the research that revealed the aggression at different levels of respondents. The developed and tested software demonstrated the effectiveness of the results obtained after the re-diagnostics. Reduction of positive dynamics and aggression has been confirmed by using statistical methods of data processing, using SPSS computer software procedures.

Rəyçi: psix.ü.f.d. S.Mansurova

Mehparə Babayeva
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ VƏ QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *qloballaşma, ali təhsil, tələbə, özünütəsdiq, özünügerçəkləşdirmə*

Key words: *globalization, higher education, student, self-assertion, self-realization*

Ключевые слова: *глобализация, высшее образование, студент, самоутверждение, самореализация*

Yaşadığımız dövrdə qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun olaraq, təhsil sisteminin yeniləşməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bütün sahələrdə, o cümlədən iqtisadi, siyasi və təhsilin modernləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanın əsas hədəflərindəndir. Sürətli inkişaf yolunda olan ölkəmizdə təhsil sisteminin müasir insan prinsiplərinə cavab verməsi sahəsində yeni hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Məhz bu səbəbdən bu gün ali məktəblərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu, prof. Ə.Ağayevin dediyi kimi: “Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmununun tədris müəssisələrində mənimsəmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılan və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticəsidir” [1, s.56].

Bolonya sisteminin elektron təhsil ilə bağlı tələblərinin reallaşdırılması, auditoriyaların kompyuterləşdirilməsi, elektron lövhələrlə təchizi, internet şəbəkəsi sisteminə qoşulması, müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə proqramları üzrə treninqlərə cəlb olunması interaktiv mühazirə və seminar məşğələlərinin keyfiyyətinə, tələbələrin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərir.

İqtisadiyyatda, təhsildə, mədəniyyətdə və s. baş verən dəyişikliklər ilk növbədə şəxsiyyətə və onun özünügerçəkləşdirməsinin necə, hansı aspektdə baş verəcəyinə də təsir göstərir. Bütün sahələrdə qloballaşma, dünya mədəniyyətlərində baş verən yeniliklər, texniki inkişaf və s. məsələlər şəxsiyyətin müasir zamanla uyğunlaşması problemini önə çıxardır. Məlumdur ki, insan dünyaya bir fərd kimi gəlir və ictimai münasibətlər sistemində şəxsiyyət kimi formalaşır.

“Özünügerçəkləşdirmə anlayışının məzmununa yanaşmalar müxtəlif olsa da onları ümumiləşdirən orta qərar özünügerçəkləşdirmənin şəxsiyyətin mümkün potensial imkanlarının üzə çıxarılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı prosesi kimi təqdimidir. Ümumiyyətlə humanitar yönümlü tədqiqatlarda olduğu kimi fəlsəfi tədqiqatlarda da “özünügerçəkləşdirmə” anlayışına daha yaxın anlayış “özünüaktuallaşdırma” və “özünü həyata keçirmə” anlayışları hesab olunur” [2, s.127].

Burada tərbiyə prosesi həlledici rol oynayır. Ona görə də uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənbələri, şəraiti bilmədən tərbiyənin psixoloji mexa-

nizmini açmaq mümkün deyildir. Lakin müasirlik aspektində yanaşdıqda, özünügerçəkləşdirmə zamanı artıq yalnız tərbiyə istiqamətləri önə çıxarılmır. Belə ki, yeni cəmiyyətdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması, hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin fəaliyyəti, müasir cəmiyyətdə öz daxili qabiliyyətlərini qiymətləndirərək təsdiq etməsi əsas götürülür. Çünkü şəxsiyyətin hər hansı sahədəki aktiv fəaliyyətinin nəticəsi adətən onun daxili imkanlarının üzə çıxması ilə nəticələnir ki, bu da insanın özünütəsdiqinə, özünügerçəkləndirməsinə kömək edən amillərdəndir.

İnsan daxili yaradıcılıq potensialına malikdirsə, onun bu şəxsi keyfiyyətlərindən tam istifadə etməsi üçün mütləq münbit şərait yaradılmalıdır. Şəxsiyyət qarşısına qoyduğu hər hansı bir ideyanı ortaya çıxarması üçün, onun fikirlərini anlayışla qarşılayan, onu dəstəkləyən bir kontingentə sahib olmalıdır. Çünkü insanın özünügerçəkləşdirməsi zamanı daxili faktorlar kimi, xarici faktorların rolu da çox böyükdür. Yəni bu şərait lazımı dərəcədə olmadıqda, çox vaxt şəxsiyyət daxili potensialından tam istifadə edə bilmir və nəticədə özünügerçəkləşdirmə ancaq özünüifadə formasında qalır.

Özünügerçəkləşdirmənin əsasını təşkil edən amillərdən biri “Mən” obrazıdır. Özünügerçəkləşdirmənin tam baş tutması üçün insan öz daxili qabiliyyətlərini bütünlüklə dərk etməli, öz “Mən”ini hərtərəfli formalaşdırmalı, özünügerçəkləşdirmənin xarici şərtlərinin təmin olunması üçün özünü hazır hiss etməlidir. Yəni insan hazırkı vəziyyətdə kənardan özünü daxili “Mən”ininin gözü ilə necə görür? Öz qabiliyyətlərini, daxili potensialını necə qavrayır? Şəxsiyyət ideal mən”ini həyata keçirmək üçün səy göstərir, çünki hər bir insanın özündə xüsusi qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər vardır. Bəzən insanların real “Mən”i ilə ideal “Mən”i ilə uyğun gəlmir. Bu zaman insanın özü haqqında yaratdığı təşəvvürlərdə ziddiyyətlər əmələ gəlir. Azərbaycan psixoloqları Ə.Əlizadə və Ə.Byramov yazırlar: “İnsanın “Mən-konsepsiyası” son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Necə deyirlər interpsixoloji fenomendir. Başqa adam insan üçün güzgüdür. O, bu mürəkkəb ölçülü güzgü vasitəsilə özünü tanıyır. “Sosial – Mən” və bilavasitə onunla bağlı olan “İdeal-Mən” insanın”Mən konsepsiyasının kökünü təşkil edir” [3, s.63].

Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə olmadan özünügerçəkləşdirmədən söhbət gedə bilməz. Özünügerçəkləşdirmə şəxsiyyətin tam formalaşması üçün lazım olan tələbatlardan biridir.

Şəxsiyyət özünümüşahidə, özünütəhlil yolu ilə kənardan daxili və xarici keyfiyyətlərini müşahidə edir, mənfi, müsbət tərəflərini görməyə çalışır, sonda nəticə çıxarır. Özünüqiymətləndirmə düzgün aparıldıqda, insanın fəaliyyəti və bir şəxsiyyət kimi inkişafında çox böyük rol oynayır. “Tədricən həyata keçirilə bilən bütün arzuları və çox vaxt həyata keçirilə bilməyən idealları əsasında bir neçə az və ya çox real fəaliyyət planlarını hazırlamağa başlayır və birini seçməli olurlar. Gənclərin həyatı planları onların bütün özünütəhlil sahələrini: mənəvi simalarını, həyat tərzlərini, iddia səviyyələrini, peşə və həyatda öz yerlərini seçmələrini əhatə edir. Öz məqsədlərini, öz niyyətlərini, həyatı planlar qurmalarını dərk etmələrinin, mənlik şüurlarının mühüm elementini təşkil edir” [4, s.61].

Özünüqiymətləndirmənin əsasında iki mühüm amil – müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi durur. Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən – əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə

olunur. Lakin bütün hallarda onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur: əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalar kəsb edir. Özünüqiymətləndirmə, hər şeydən öncə, özünüsevmə, özünəhörmət, yaşadığı cəmiyyətdə öz hörmət və şəxsi ləyaqət hissini qoruyub saxlamaq və s. kimi keyfiyyətlərlə üst-üstə düşür, yəni emosional qiymətlərlə özünü doğruldur. Bunun səbəbi isə onunla əlaqəlidir ki, özünüqiymətləndirmə zamanı şəxsiyyət özü öz məninə qiymət verir. Belə olduqda müəyyən obyektiv meyarların qarşıya çıxmasına baxmayaraq, yenə də özünüqiymətləndirmədə subyektiv məsələlər önə keçir. Yəni belə nəticəyə gəlmək olar ki, özünütərbiyənin lazımı dərəcədə baş verməsi üçün insanın özü-özünə qıraqdan tənqidi tərəfdən baxıb, öz qusurlarını görməsi, özünə qarşı tələbkar olması mütləqdir. “Gənclərin özünüqiymətləndirməsi çox vaxt ziddiyyətli olur. Müxtəlif fəaliyyət növlərində əldə edilmiş nəticələrin təhlili, onun haqqında başqa adamların fikirləri və özünümüşahidə, özünün keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil etmək sayəsində gənclərdə özünəhörmət kimi ümumiləşmiş münasibət yaranır” [5, s.74].

Şəxsiyyətin formalaşmasının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Bu zaman şəxsiyyətəməxsus keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Belə demək olar ki, özünügerçəkləşdirmə prosesi xarici və daxili keyfiyyətlərlə ayrılıqda şərtlənməyib, şəraitə uyğunlaşır, zamanın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçir. Onu da deməliyə ki, multikulturalizmin inkişafı ilə bağlı baş verən mədəniyyətlərarası inteqrasiya dəyərlərin də dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, hər hansı bir mədəniyyətə məxsus dəyər tamam başqa mədəniyyət tərəfindən xüsusiləşdirilir. Bu zaman şəxsiyyət dəyərləri seçərkən anlaşılmaqlıq ortaya çıxır. Əgər bu dəyərlər onun üçün vacib amilə çevrilməmişsə, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi üçün lazım olan bir çox daxili və xarici əlamətlərin olmasına baxmayaraq onun həyata keçməsi çətinləşir. Əlbəttə, belə olduqda o, özünə məxsus olan daxili və xarici qabiliyyətlərini görür və qiymətləndirir, digər tərəfdən olduğu digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı aid olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Eyni zamanda, insan hər hansı bir halda hərəkət edərkən yaşadığı mühitdəki insanların, yoldaşlarının onu necə qiymət verəcəklərini nəzərə alır. “Şəxsiyyət-ictimai münasibətlərin daşıyıcısı,ictimai əhəmiyyətli sabit dəyərlər sisteminə malik olan insandır və bu münasibətlər,dəyərlər insanın bu və ya digər sosial qrupa aidliyatını müəyyən edir” [6, s.139]. Yaş ar-tıqca insanın sərvət meyilləri formalaşır, idealların xarakteri dəyişir və buna müvafiq olaraq onun etalonlar sistemi mürəkkəbləşir. Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən, insan öz-özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Bundan başqa, insan bu və ya digər tərzdə hərəkət edərkən ətrafdakı adamların, həmyaşıdlarının, dostlarının onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna gözlənilən qiymətlər deyilir.

Əlbəttə, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsini vacib edən amillərdən biri də şəxsi məna və dəyərlərdir. Yaşadığı həyatın mənasını axtararkən insan istər-istəməz cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün hadisələri analiz edir, onun həyatı üçün əsas olan aktual məsələlər haqqında özlüyündə araşdırma aparır ki, bu da şəxsiyyətə öz daxili imkanlarını üzə çıxarmasına kömək edir. İnsanın yaşayış fəaliyyət göstərdi-

yi bütün dövr tarixi və şəxsi ziddiyyətlərlə zəngindir. Belə ki, hər gün yeniləşib, müasirləşən şəraitdə əldə edilmiş milli, mənəvi dəyərlər krosmədəni prosesə adaptasiya olur və beləliklə müxtəlif məsələlər ortaya çıxır ki, bunun təsiri də şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və özünü təsdiqi zamanı hiss olunur. Məhz bu zaman şəxsiyyətin müstəqil formada yaşadığı cəmiyyətdə özünü tapmasına müəyyən çətinliklər vardır. Adətən belə hallar tələbələrdə daha çox təsadüf edir. Tələbələr bu vəziyyətdə şəxsi potensiallarını və zamanlarını seçdikləri peşənin incəliklərini öyrənməyə sərf edirlər ki, bu da onları şəxsi özünügerçəkləşdirmədən uzaqlaşdırır. Təbii ki, belə olduqda şəxsiyyətin daxili imkanlarının üzə çıxarılması prosesi ləngiyir və həyatın gedişatına buraxılır.

Təhsil müddətində fərdin özünügerçəkləşdirməsi üçün daxili şərtlərlə bərabər xarici şərtlərin də olması vacibdir. Hər gün yeniləşməkdə olan dövrümüzdə təhsil sisteminin, iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının və ümumiyyətlə cəmiyyətin bütün sferalarında innovasiyalardan istifadə vacib amillərdən birinə çevrilmişdir. Tələbənin özünügerçəkləşdirmə prosesinə şəxsiyyətin psixoloji durumunun diqqətə alınması, təhsilə yaradıcı tərəfdən yanaşma, müasir tərbiyə üsullarında istifadə, əvvəlki fəaliyyətin zamanın tələblərinə görə dəyişdirilib, formalaşdırılması və s. əsas şərtlərdəndir. Bir sözlə, müasirliyi, yeniliyi qəbul etmədən gələcəkdəki irəliləyişdən, mükəmməl, qəbul edilən dəyərlərin ortaya çıxmasından söz gedə bilməz. Tələbələrin bacarıq və qabiliyyətlərinin müasirlik baxımından qiymətləndirilib nəzərə alınması, onların təlim-tərbiyə prosesində yenilik kimi daxil edilməsi səriştəli özünügerçəkləşdirməyə yol açır. Belə ki, dünyada baş verən aktual proseslər tələbələrin qarşısında bir çox vəzifələr qoyur. Lakin bu imkanların həyata keçməsi üçün insanda bacarıq, iradə və xüsusi motivasiyanın olması vacibdir.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi zamanı müasir ideyaların birbaşa tətbiqi bəzi vacib dəyərlərin itməsinə gətirib çıxara bilər. Bu proses tədricən, təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir. Əsasən də bu tələbələrin özünügerçəkləşdirməsi zamanı daha önəmlidir. Belə olduqda, tələbənin yeni mühitə adaptasiyası daha rahat baş tutacaq və artıq qəbul olunmuş bir çox məsələlərə təsir göstərməyəcəkdir. Professor B.Əliyevin qeyd edir: “Şəxsiyyətin təhsildə özünügerçəkləşdirməsi şəxsiyyətin təşəkkülünün mühüm mərhələlərindən biridir və deyərdik ki, əsasıdır. Təhsildə özünügerçəkləşdirə bilən şəxsiyyət sanki, həyat üçün lazımi hazırlıq «diplo-muna» malik olur ki, bu da onun seçdiyi ixtisası necə seçməsi, öz imkanlarının necə qiymətləndirilməsi, həyata yararlılığı haqqında ümumi biliklər sisteminə, praktik dərkətmə fəaliyyətinə yiyələnir” [7, s.78].

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanın özünü təsdiqinin, özünügerçəkləşdirməsinin əsasında milli –mənəvi əsaslar, yaşadığı mühitin dəyərləri üstünlük təşkil etməlidir. Mənəvi mədəniyyəti xalq, cəmiyyət, insanlar yaradır, şəxsiyyət isə onu mənimsəyərək formalaşır, yetişən gənc nəsil onu öyrənərək tərbiyələnilir. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan onu özünü küləşdirir, təkmilləşdirir və zənginləşdirir.

Özünügerçəkləşdirmə – «Mən»in inkişaf imkanlarının daxili bacarıqlarla, təşəbbüslərlə, ətrafla uyğunluq yaratmaqla, yaradıcı işlə, digər insanlarla birgə fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilməsi prosesidir. Bu şəxsiyyətin inkişafı, onun özünüdərkətməsi ilə birlikdə davam etməlidir. Məsələyə bu aspektdən baxanda

özünügerçəkləşdirmə təkcə fərdi tərəfdən deyil, sosial mühitin əsas prosesi kimi qiymətləndirilir ki, bu da sosial fəallığı artırır və şəxsi azadlığın yaranmasına şərait yaradır. Bu zaman əsl özünügerçəkləşdirmənin baş verməsi labüd olur.

Hazırda respublikamızın siyasi, mədəni, sosial-iqtisadi inkişaf tempinin tələblərinə uyğun yeni təhsil strategiyasının həyata keçirilməsində əsas məsələlərdən biri müstəqil və yaradıcı düşünən şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaqdır. Bu məsələnin mühüm pedaqoji problem kimi həll olunması ölkədəki təhsil sisteminin qabaqcıl dünya təcrübələrinə uyğun olunmasıdır. Həmin problemin aktual həlli isə öz növbəsində ali təhsil tələbələrinin təhsil strategiyasına müvafiq yeni əsaslarla formalaşmasıdır.

Müasir dövrdə ali məktəblərdə tələbələrin özünügerçəkləşdirilməsi ilə bağlı aparılan işin məqsədi, mahiyyəti və vəzifələrinin araşdırılması, proses zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılma yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007, s. 649
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. "Bakı Universitetinin xəbərləri" BDU 2008, s.127.
3. Bayramov Ə.S.,Ə.Ə.Əlizadə "Sosial psixologiya" Bakı, Qapp Poliqlaf 2003 s.354
4. Hənzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı 2003, s.280
5. Əlizadə. Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1986,s.254
6. Якиманская И.С. Технологии личностно-ориентированного образования. М., 2000 с.176
7. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı 2010, s.134

Summary

Self-Realization of Students and Arising Problems in this Process in Contemporary World

This article is dedicated to the aims and problems of self-realization of students in contemporary world. Globalization which happens in all spheres of cultural and technical development influences on the education system. One of the most important conditions is to create an opportunity for students to use innovations in the process of self-affirmation and self-expression.

Резюме

Самореализация студентов и возникающие проблемы в этом процессе в современном мире

В этой статье говорится о целях и проблемах студентов в процессе самореализации в настоящее время. Глобализация, происходящая во всех сферах, культурное и техническое развитие во всём мире оказывает своё влияние на систему образования. Одним из главных условий является создание благоприятной почвы как для использования студентами инноваций так и для других новшеств в самоутверждении и самовыражении.

Rəyçi: dos. G.Həsənova

İCTİMAİ ELMLƏR

Günay Feyziyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İSRAİL BAYRAMLARI – YƏHUDİ HƏYAT TƏRZİ KİMİ

Açar sözlər: *Sukkot, Yom Kippur, Xanuka, Şavuot, Roş Ha Şana*

Key words: *Sukkot, Yom Kippur, Hanuka, Shavuot, Rosh Ha Shana*

Ключевые слова: *Сукот, Йом Кипур, Ханука, Шавуот, Рош Ха Шана*

Yəhudi kimliyinin qorunub saxlanması bayramların və bir çox ritualların xüsusi rolu olmuşdur. Özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirən bayramlar İsrail xalqının adət ənənələrinin böyük bir hissəsini özündə ehtiva edir. Yəhudi bayramlarının tarixi xüsusiyyətləri və yəhudilər üçün əhəmiyyəti Tanaxın ilk beş kitabını özündə ehtiva edən Tövratda, Talmudda, Midraş, Gemara və Hallaxada öz əksini tapmışdır.

Böyük və ya kiçik olmasına baxmayaraq hər bir bayram yəhudilər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir bayrama Tövratda xüsusi qiymət verilmişdir. Hər bir yəhudi bayramı yəhudi təqviminə görə qeyd olunur.

Yəhudi təqvimini dünyəvi təqvimdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri ayın dövr etməsinə görə hesablanmasıdır. Bu təqvim üç astronomik prosesə əsaslanır: 1) Bir gündə Yer in öz oxu ətrafında fırlanması; 2) Bir ay ərzində Yer kürəsi ətrafında Ayın dövr etməsi; 3) Bir ildə Günəş ətrafında Yer kürəsinin fırlanması. Bu üç astronomik gedişat bir-birindən asılıdır, buna görə də onlar arasında birbaşa korrelyasiya yoxdur. Orta hesabla Ay Yer kürəsi ətrafında $29\frac{1}{2}$ gün ərzində fırlanır. Yer günəş ətrafında $365\frac{1}{4}$ gün dövr edir. Yəhudi təqviminə görə bu təxminən 12,4 aylıq bir dövrü əhatə edir. Bu səbəbdən yəhudi təqvimində 12 ayla bərabər əlavə və ya qalıq ay (“Adar bet”- “אדר ב”) da nəzərə alınır. Yarım ay günəş dövrü ilə uyğunlaşdırmaq üçün əlavə edilmişdir [9].

Qədim dövrlərdə müşahidəyə əsaslanan təqvim IV əsrdən riyazi olaraq hesablanmışdır. Yəhudi təqvimindəki illər isə Yaradılış tarixindən (Adəm və Həvvanın - yaradılışından) götürülür. Adəm və Həvvanın e.ə 3760-cı ildə yaradılması yəhudi təqviminin I ili hesab edilir. Ravvinlərə görə yəhudi təqvimindəki il müqəddəs kitaba əsasən bəşər övladının yaşını bildirir. Lakin bu, kainatın cəmi 5779 il mövcud olduğunu iddia etmir [9]. Yəhudi təqvimi Pesax bayramının keçirildiyi Nisan ayı ilə başlayır. Bu mart-aprel aylarına təsadüf edir. Yəhudi yeni ili – Roş Ha Şana isə 7-ci ayda-Tişri ayında qeyd edilir. Müasir dövrdə İsraildə həm yəhudi təqvimi, həm də qriqorian təqvimindən istifadə olunur. Hazırda Yəhudi təqvimində 5779-cu ildir. Yəhudi xalqı, xüsusilə ortodokslar gündəlik yaşam tərzini bu təqvimlə tənzimləyir. Təqvimin dövlət səviyyəsində istifadəsi isə yalnız Knessetin

(İsrail Parlamenti) qəbul etdiyi qanunlarda öz əksini tapır. Yəhudilər qədim bayramları ay təqviminə görə, İsrail dövləti yarandıqdan sonra xüsusi əhəmiyyətli tarixləri günəş təqviminə görə keçirirlər. Bu formasına görə bəzən İsrail təqvimini “lunisolar” təqvim adlandırırlar. Bayram tarixlərinin, ayların bir-birini əvəzləməsi mürəkkəb prosesdir. Bu təqvimi daha çox yəhudi kimliyini qoruyub saxlayan ortodokslar, xasidilər və mühafizəkarlar istifadə edirlər. Dünyanın başqa ölkələrində yaşayan yəhudilər diaspora həyatı yaşadığı üçün yalnız vacib bayramları qeyd edirlər [9].

Bayramların qeyd edilməsi müddəti İudaizmin daxili konfessiyalarında da fərqlidir. Məsələn, İsraildə yaşayan yəhudilər və başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilərin bayram müddətləri fərqli olduğu kimi, ortodoks, mühafizəkar, islahatçı yəhudilər arasında da fərqlər mövcuddur. Məsələn, Pesax bayramını İsraildə yaşayan yəhudilər 7 gün, başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 gün qeyd edirlər. Pesax bayramının ilk və sonuncu günü hər bir yəhudi üçün müqəddəsdir. Başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 günlük Pesax bayramının ilk və son iki gününü müqəddəs sayırlar [9].

Roş HaŞana (5779-2018-sentyabr 9-11), Yom Kippur (sentyabr 18-19), Sukkot (oktyabr 23-30), Şmini Açeret (oktyabr 12), Simxat Torah (oktyabr 13), Xanukah (dekabr 2-10), Purim (20-21 mart), Pesax (19 aprel- 26 aprel), Şavuot (20/21 may), Tişa B’Av (22 iyul) vacib yəhudi bayramları sayılır [7, s.149-162]. Hər bir bayramın müqəddəs kitablarda bir hekayəsi izahı vardır.

Roş Ha Şana Yəhudi yeni ili sayılır. Bibliya adı ilə Yom Teruah və Yamim Noraim kimi də tanınır. Roş HaŞana iki gün olur. Tişri ayının ilk günündən etibarən keçirilir. İudaizmə görə, Roş Ha Şana ilin başlanğıcı hesab edilir. Adəm və Həvva o gün yaradılmışdır. Dünyəvi fikrə əsasən isə bu gün kənd təsərrüfatı dövrünün başlanğıcıdır [8]. Roş Ha Şana şofar (iri qoç buynuzu) səsləndirilməsi ilə başlayır. Şofarın səsləndirilməsi Yom Teruahın (səsin ucalması günü) anılmasıdır. Bayramda sinaqoqda xüsusi dualar oxunur, bala batırılmış alma yeyilir və yeni ilin şirin olması üçün dualar edilir [7, s.149-162]. Bayram axşamı şamlar yandırılır, şirin bayram yeməkləri yeyilir. Kidduş mərasimi zamanı şərab üzərində dualar oxunur. Dairəvi formada bişirilən xallah çörəyi bal ilə süfrəyə verilir. Bayramın birinci gecəsi yeyilən balıq başı, nar və digər qidalar yeni il üçün arzuları simvolizə edir. İkinci gecə başqa yeni bir meyvə yeyilir.

Pesax bayramı ən mühüm bayram kimi həm İsraildə, həm də yəhudilərin yaşadığı ölkələrdə keçirilir. 2019-cu ildə yəhudi təqviminə görə Pesax 19-26 aprel tarixlərində qeyd edildi. Pesaxı İsraildə yaşayan yəhudilər 7 gün başqa ölkələrdə yaşayan yəhudilər isə 8 gün keçirir. İvrit dilində Pesax kimi bilinən bayram “to pass over” – üzərindən keçmək mənasına gəlir. Misirdə ilk dünyaya gələn yəhudi uşaq öldürülərkən Allah yəhudi evlərinin üzərindən keçmiş və onları xilas etmişdir. Bütün bu hekayələr Musanın müqəddəs beş kitabından 2-cisində Exodusda öz əksini tapmışdır [4; 12, s.27-76]. Seder - Pesax ənənələrini, dini ritualları, şərab içməyi, hekayələr danışmağı, xüsusi yeməkləri, mahnı oxumağı özündə ehtiva edən ziyafət, qonaqlıqdır. Müqəddəs kitabın əmrinə əsasən, 3000 il bundan əvvəl Misir köləliyindən millətin azad olmasının ildönümüdür. Seder adətən Pesaxın I və ya II gecəsi keçirilir. Pesaxda mayasız hazırlanan Matzah (Yəhudilər Misirdən

çıxarkən vaxt az olduğundan un və sudan istifadə etməklə bu çörəyi hazırlamışlar. Çörəyin xarab olmaması üçün ona heç nə əlavə etməmişlər) və maror (acı otlar) yeyilir. Pesaxda Xametz (xameç) yəni maya istifadə edilə bilməz. Buna görə bayramı bəzən mayasız bayram da adlandırırlar. Sederdə 4 qədər şərab, matza acı bitkilər olmalıdır [4; 12, s.27-76]. Seder boşqabına daxildir: yumurta, xaroset (quru meyvələrdən hazırlanan şirin pasta), karpas (kərəvizi suyundan hazırlanır) maror və ya xazeret (acı bitkilər-soğan, turp və s kölləlikdə çəkdikləri əziyyəti unutmaq üçün), zeroah (toyuq əti). Almaniya yaşayan yəhudilər sederdə sirkədən də istifadə edir. Bayramın başlanğıc və son günlərində hamı əylənir. Onlar işə getmir, maşın sürmür, elektrik vasitələrdən istifadə etmirlər. Ortada qalan 4 gündə - Xol Hamoed yarı festivalında əksər işlərin görülməsinə icazə verilir. Pesaxdan bir gün öncə ailədə birinci dünyaya gələn kişi oruc tutmalıdır. Çünki Allah Misirdə dünyaya gələn ilk yəhudi uşağı xilas etmişdi [12, s.27-76].

Şavuot – həftələr festivalıdır. Həm tarixi, həm də kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli ən mühüm üç bayramdan ikincisidir (digərləri Pesax və Sukkotdur). Kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti baxımından ilk meyvə məhsulunun Məbəddə yığılması, tarixi baxımdan isə Sinay dağında Tövratin Musaya verilməsini vurğulayır. Əsas öhdəliyi Tövrati öyrənməkdir. İki gün bəzən bir gün davam edir. Adətən süd məhsulları yeyilir. Koşer (pəhriz qanunu) olmadığı üçün həmin günlərdə ət yeyilmir. Koşer qaydalara görə gün ərzində heyvanın yalnız bir məhsulu yeyilə bilər [2]. Yəhudilər Pesaxın I günündən hesablayaraq Şavuotun I gününədək 49 gün tam 7 həftə gözləyirlər. Şavuotun Pesaxın qeyd edilmə gününə görə hesablanır təxminən Sivanın (may/iyun) 5-6 gününə təsadüf edir. Şavuotda işləməyə icazə verilmir. Şavuot günü hər bir yəhudi erkən qalxmalı, dua etməli, axşam ayıq qalmalı və Tövrət öyrənməlidir. Tövratda İsrail torpağı “bal və süd” ölkəsi hesab olunduğundan bu gün süd məhsulları yeyilməlidir. Yəhudi təqviminə görə Şavuot 2019-cu ildə iyunun 10-da qeyd edilməlidir.

Purim bayramının əhəmiyyəti yəhudiləri məhv etmək üçün qurulan bir planın məğlubiyyətini xatırlamaqdır. Bayram 1 gün davam edir. Əsas atributları bunlardır: əyləncəli kostyumlar; içkilər; üçbucaq formasında hazırlanan çərəz, dessert və s. Purim, yəhudi təqvimində ən xoşbəxt və əyləncəli bayramlardan biridir. İranda yaşayan yəhudi xalqının xilas olmasını xatırladır. Purimin hekayəsi Esterin kitabında izah olunur. Hekayə İranda yaşayan gözəl, gənc yəhudi qadını Ester və onu qızı kimi böyüdən Mordexaydan bəhs edir. Ester hərəm olmaq üçün Fars Kralı Axaşveroşun evinə aparılır. Padşah Axaşveroş Esterin yəhudi olduğunu bilmədən onu digər qadınlardan daha çox üstün tutur. Hekayənin cani qəhrəmanı təkəbbürlü, eqoist padşah məsləhətçisi Hamandır. Haman Mordexaya və onun timsalında yəhudilərə nifrət edir. Haman yəhudi xalqını məhv etməyə hazırlaşır. Haman padşaha deyir: "Sizin ölkənizin bütün əyalətlərində səpələnmiş və dağılmış bir xalq var, onların qanunları hər kəsdən fərqlidir və onlar padşahın qanunlarına əməl etmir, buna görə də onlara dözmək düzgün deyil". Kral yəhudi xalqının taleyini Hamana həvalə edir. Mordexay Yəhudi xalqının xilasını üçün Esteri məlumatlandırır [10, s.21-38]. Ester Hamanın hiylələrini padşaha danışır və yəhudi xalqı xilas olur. Tarixdə yəhudi qırğınları hər zaman müşahidə edilmişdir. 1933-39-cu illərdə baş verən Holokost nəticəsində Nurnberq məhkəməsi və 1953-cü ildə Stali-

nin yəhudiləri Sibirə sürgünə göndərmək istəməsi nəticədə Stalinin ölməsi Purimlə əlaqələndirilir [3, s.12-18].

Purim Adar (mart) ayının 14-cü gününə təsadüf edir. Purim adətən Pesaxdan 1 ay əvvəl qeyd edilir. Bəzi yəhudilər Purimdən əvvəl Purim Kattan- kiçik purim qeyd edirlər. Purim bayramında Esterin tutduğu orucu xatırlamaq üçün oruc tutulur. Purim sözü “püşk/ müqəddərat / nəсіб / tale” deməkdir. Hamanın qırğın tarixini seçmək üçün istifadə etdiyi püşkü istinad verir. Purimdə qraqer adlanan oyuncağı Hamana lənət deyərək oynadırlar. Talmudda (Şifahi Tövratda) deyilir ki əgər bu gündə kimsə əylənməsə Hamanı dəstəkləmiş olunacaq. Purimdə digər bayramlardan fərqli olaraq işləmək sərbəstdir. Purimdə küçələrdə bir karnavallar təşkil edilir. Aşkenazi yəhudilər Hamantaşen-üçbucaq şəklində olan şirniyyatı hazırlayırlar. 2019- cu ildə Purim 21 mart tarixində qeyd edildi. Yəhudi təqviminə görə 2020-ci ildə 10 mart tarixində qeyd ediləcək.

Yom Kippur- Kəffarət günü adlanır. Əsas mərasimləri oruc tutmaq, namaz qılmaq və tövbə etməkdir. 25 saat müddətində qeyd edilir. Günahlar etiraf olunur, verilən yalan vədlər ləğv edilir və bağışlanmaq üçün dua oxunur. İudaizmdə ilin ən müqəddəs günüdür. Yəhudi xalqı bu müqəddəs günü 25 saat boyunca sinaqoqda dua edir və oruc tutur. Bu gün yəhudilər Allahdan bağışlanmalarını xahiş edirlər. Yəhudilər səhv davranışlarına, Allaha qarşı etdikləri səhvlərə görə tövbə edirlər. Yom Kippur bayramını bütün yəhudilər keçirirlər. Yom Kippur günü heç bir iş görülə bilməz. Yom Kippurdə yemək- içməkdən hətta su içməkdən çəkinmək lazımdır. Talmuda görə yemək, içmək, dəri geyim, ayaqqabı geyinmək (ortodokslar kətan ayaqqabı geyinirlər), vanna qəbul etmək, parfüm istifadə etmək, insanlarla yaxın münasibətdə olmaq qadağandır. Allaha dua etmək, günahlardan tövbə etmək və zəkat vermək tələb olunur [1]. Doqquz yaşınadək uşaqlara və uşaq dünyaya gətirən qadınlara oruc tutmaq qadağandır. Bayramın böyük bir hissəsi sinaqoqlarda keçirilir [12, s.135-140]. Ortodoks sinaqoqlar səhər saat 8 və ya 9 dan etibarən xidmətə başlayır. Sinaqoqda axşam Kol Nidre namazı edilir. Kol nidre – bütün dualar tövbələr mənasına gəlir. Bu dualar oxunarkən ənənəvi musiqi səslənir. Kol nidre duası antisemitizmi xatırladır və yəhudilərin daim ümitsiz olmasına işarə edir. Düşünmədən verilən, unudulan, yerinə yetirilməyən vədlər üçün bağışlanma istəyirlər. Şamoneh Esrey (amidah) namazı cəmiyyətin günahlarının etirafıdır. Bütün günahlar xorla etiraf edilir. Bayram şofarın güclü çəkildə uğultusu ilə başa çatır. Yəhudilər Yom Kippurdən beş gün sonra növbəti bayrama - Sokkota hazırlaşirlar [12].

Sukkot Festivalı Yom Kippurun 5-ci günündə Tişri ayının 15-də başlayır. İlin ən tənənəli bayramlarından biridir. Sukkot bayramı çox şən bayramdır. Yəhudi ədəbiyyatında tez-tez sevincimizin mövsümü kimi adlandırılır. Sukkot üç həcc festivalından biridir. Pesax, Şavuot bayramları kimi Sukkot da həm tarixi, həm də kənd təsərrüfatı baxımından qiymətləndirilir. Tarixi baxımdan Sukkot İsrail övladlarının qırx illik dövr ərzində səhrada müvəqqəti sığınacaqlarda yaşamalarını xatırladır. Kənd təsərrüfatı baxımından Sukkot bir məhsul festivalıdır. Bəzən Xaq Ha Asif-məhsul yığımlı bayramı kimi adlanır. Sukkot sözünün mənası kabinələr deməkdir. Bayram zamanı 40 il səhrada olmağı xatırlamaq üçün əmr edilən müvəqqəti çadırdə məskunlaşirlar. Sukkot 7 gün davam edir. Bayramın iki günü Şemini

Açeret və Simxat Torah keçirilir. Bayramın 1-2 günləri işləməyə icazə verilmir [6, s.45-56].

Sukkotun ən önəmli hissəsi Sukkahın-çadırın tikilməsidir. Sukkahın qurulması uşaqlar üçün böyük əyləncə hesab edilir. Uşaqların düşərgədə ev qurma arzusu təmin edilir. Sukkahda yaşamaq yalnız yeməklə bitmir həmçinin gecəni də sukkahda keçirmək tələb olunur. Sukkahın materialı bərk qamışlardan çubuklardan hazırlanır. Sukkahın damı elə hazırlanmalıdır ki, ulduzlar görünməsin və yağış yağmaması üçün örtük istifadə olunur. Sukkot ərzində 4 cür bitki buketi hazırlanır və lulav adlanır. Bayramın əsas atributu sitrus meyvə olub İsraildə yetişən sitron və ya etroq adlanır.

Xanuka bayramı demək olar ki, Yəhudilərin ən məşhur bayramlarından biridir. Xanuka bayramında yəhudilər eramızdan əvvəl ikinci əsrdə yunanlar üzərində qələbələrini və Qüds məbədinin təmizlənməsini qeyd edirlər. Milad gününə olan yaxınlığı səbəbiylə Xanuka bayramına böyük dini əhəmiyyət verilmir. Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan yəhudilər Xanuka bayramını böyük təntənə ilə qeyd edirlər. Adətən noyabr-dekabr aylarında qeyd olunan bayram yəhudi təqviminin Kislev ayının 25-ci günündə başlayır və 8 gün davam edir. Xanukiyyah kimi adlanan menoranın 9 qolunun hər birində səkkiz gün boyunca bir şam yanır. Menoranın orta hissəsində “şammaş” adlanan şam yanır. Şammaş xanuka şamlarını yandırmaq istifadə olunur. Xanuka şamları sağdan sola doğru düzülür və soldan sağa doğru hər gün biri olmaqla yandırılır. Xanuka şamlarını minimum $\frac{1}{2}$ saat yandırmaq lazımdır. Yalnız bu vaxt bitdikdən sonra şamı söndürmək olar. Xanuka şamlarını xüsusi olaraq bu bayram üçün istehsal edirlər və yalnız Xanuka bayramında istifadə edirlər. Xanuka şamından başqa məqsədlər üçün istifadə etmək olmaz [11]. Xanuka bayramının tarixi böyük İsgəndərin dövründən başlayır. İsgəndər Suriya, Misir və Fələstin ərazisini fəth etdikdən sonra həmin ərazilərdə idarəetməyə eləcə də dini qaydalara özü nəzarət edir. Onun hakimiyyəti dövründə yəhudilərin bir hissəsi ellin mədəniyyətinə assimilyasiya olunur. E.Ə. 175-ci ildə IV Antioxun nəzarəti əlinə alması ilə yəhudilərin dini etiqad azadlığı əllərindən alınmışdır. IV Antiox Yerusəlim məbədinə yəhudiliyi təmsil edən hər şeyi məhv edir. Yəhudilərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparır. Məbəd artıq ellin mədəniyyətinə xidmət etməyə başlayır və üç il boyunca məbəddə donuz saxlanılır. Məbəddə qurban kəsmək qadağan olunur. E.ə.167-ci ildə IV Antiox zeus allahı üçün məbəddə dini ritual təşkil etdi. Bundan sonra Xaxam Matatıyas və onun beş oğlu ona qarşı mübarizəyə başladı. Xaxamın oğlanlarından Yehuda Makkabi mübarizənin başında dururdu. E.ə 165-ci ildə yunan ağalığına qarşı Yehuda Makkabinin başçılığı altında üsyan qaldıran yəhudilər 3 il müddətində bütün torpaqlardan düşməni qovurlar [11]. Üsyanın sonunda yenidən azad olmuş Yerusəlimdəki müqəddəs məbəddə daxil olan yəhudilər bu məkanı işıqlı saxlamaq üçün yalnız bir günlük yağ ehtiyatı aşkar edirlər. Lakin möcüzəli şəkildə qızıl şam 8 gün ərzində məbəddə işıq salır. Bu əlamətdar tarixi yad etmək üçün 8 gün boyunca şam yandırılır. Bayram günləri daha çox kartof və süd məhsullarının qəbuluna üstünlük verilir. Uşaqlara pul və oyuncaqlar hədiyyə olunur, məktəblər tətilə çıxır. Dini himnlər oxunur, uşaqlar şən oyunlar oynayır. Azərbaycanda da bu bayram xüsusilə qeyd olunur. Ölkənin yəhudilər yaşayan bölgələrində, əsasən Qubada Xanuka bayramı təntənəli

şəkildə keçirilir. Yəhudi təqvimində əlamətdar günlərdən biri olan Xanuka bayramı Yəhudi dinini və Tövrəni qadağan edən və yəhudiləri bütprəstliyə zorlayan yunanlar üzərində qazanılan qələbəni bildirir.

Nisbətən kiçik bayramlar isə bunlardır: Tu BiŞvat, Purim Katan, Şuşan Purim, Pesax Şeni, Laq BaOmer, Tu B'Av. Holokostla bağlı Yom HaŞoah, Yom Ha Zikaron, Yom Ha Atzmaut – Müstəqillik günü, Yerusəlimin paytaxt elan edildiyi gün- Yom Yerusəlayim, Yom Ha Aliyah, Siqd isə daha müasir bayramlardır [5].

Bayramlar ənənəvi və qeyri-ənənəvi adət və təcrübə ilə yəhudi milli həyatının müxtəlif aspektlərində öz izlərini buraxmışdır. Yəhudi bayramları gündəlik həyatın bir hissəsidir: küçədə, təhsil sistemində, sinaqoqlarda və evlərdə. Yəhudi bayramların qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində yəhudi qadınların - anaların böyük rolu vardır. Yəhudilər xüsusi günləri Bibliya dövrü ilə əlaqələndirir və tarixi hadisələrin köklərini peyğəmbərlərin həyatında axtarırlar. Bütün adətlərində peyğəmbərlərin əməl etdiyi ritualları reallaşdırmağı borc bilirlər. Müasir dövrdə İsraildə dünyəvi fikirlər nə qədər hökm etsə də, ölkədə ortodoks yəhudilərin təsiretmə qabiliyyəti daha çoxdur. Yəhudi bayramlarının, dini rituallarının həyat tərzinə çevrilməsinə bariz numunə kimi yəhudi təqvimini göstərmək olar. Məhz, bu təqvimə görə əksər yəhudilər həyatlarını, gündəlik yaşam tərzlərini formalaşdırırlar. Adət-ənənələrə sahib çıxmaq, onu gündəlik həyat tərzinə çevirmək, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək qədim yəhudi xalqını birləşdirən əsas elementlərdən biri ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Board of Deputies of British Jews, Jewish Family Life and Customs: A Practical Guide, 2017, p.18
2. Elliot R., Dorff N. Ph..D, The Jewish Tradition: Religious Beliefs and Healthcare Decisions, 1995, p.p. 1-14
3. Herzl G. T., Festivals of the Jewish Year : A Modern Interpretation and Guide 1952, New York: Sloane p.145
4. Jewish Holidays: Festivals in Israel // <http://www.jewishvirtuallibrary.org/>
5. Just F., S.J., Ph.D., Biblical Pilgrimage Festivals and Major Feast Days of Ancient Israel and Modern Judaism, 2018 // <http://catholic-resources.org/Bible/Festivals.htm>
6. Kennett R. H., Ancient Hebrew Social Life And Custom As Indicated In Law Narrative And Metaphor, London – 1933, p.61
7. Stewart A. Roy, The Jewish Festivals, 1971, p.p.149-162
8. Tracey R Rich, A Gentile's Guide to the Jewish Holidays, 2011// <http://www.jewfaq.org/holidayg.htm>
9. Tracey R., Jewish Calendar, 2011 // <http://www.jewfaq.org/calendar.htm>
10. Yehoshua Avram, The Feasts Of Israel As Time Markers After The Resurrection, Israel-2018, p. 38
11. משרד החינוך המזכירות הפדגוגית המטה למורשת ותרבות ישראל, ירושלים, חנוכה: מדריך למורה, 2009
12. זקני שוהם, נעשה לנו חג: חגים ותרבות אזרחית בישראל, בישראל, 2014, ע-248

Summary **Israel Holidays as a Jewish Lifestyle**

First of all, the influence of Jewish holidays on Jewish culture and lifestyle has been explained. The Scriptures refer to Jewish traditions. The Jewish calendar has been widely analyzed. The use of the lunar calendar by Jews is justified by scientific explanation. The dates and months of the Jewish calendar are shown in the table. The difference between the Jewish calendar and the lunar calendar has been explained. Replacement of holiday festivals by the lunar calendar of Jews is also noted. Secondly, Jewish holidays are grouped according to scale and importance. The most important celebrated Jewish holidays are explained in the article. It has been emphasized that each Jewish holiday is related to the past. The history and essence of Pesach, Succot, Yom Kippur, Hanukkah, Shavuot, Purim and Rosh Ha Shana holidays are characterized by their specific features. Moreover, the issue of celebrating holidays in Israel was also analysed for the Jewish confessions. In addition to major religious holidays, small celebrations are also mentioned. Nowadays, Israel celebrate holidays with a secular calendar. The article also provides a broad explanation of the hebrew terminology. Celebration of Jewish holidays, the commitment of the Jews to the past and the transformation of these traditions for future generations was emphasised in the end of the article. Converting Jewish religious holidays to daily life reflects the commitment of the people to their past, the belief and confidence of the Biblical prophets in their lifestyle.

Резюме **Израильские праздники как еврейский образ жизни**

Прежде всего, в статье было объяснено влияние еврейских праздников на еврейскую культуру и образ жизни. Писание ссылается на еврейские традиции. В статье широко анализируется Еврейский календарь. Использование лунного календаря евреями основано на научных объяснениях. Даты и месяцы еврейского календаря приведены в таблице. Так же была объяснена разница между еврейским календарем и лунным календарем. Еще, отмечается замена праздников лунным календарем евреев. Во-вторых, еврейские праздники сгруппированы по масштабу и значимости. В статье рассказывается о наиболее важных еврейских праздниках. Было подчеркнуто, что каждый еврейский праздник связан с прошлым. История и сущность праздников Песах, Суккот, Йом Кипур, Ханука, Шавуот, Пурим и Рош а-Шана характеризуются своими особенностями. Кроме того, была проанализирована проблема празднования праздников в Израиле для еврейских конфессий. Помимо крупных религиозных праздников упоминаются небольшие праздники. Также в наше время в Израиле отмечаются праздники светского календаря. Статья дает широкое объяснение еврейской терминологии. Наконец, был сделан акцент на праздновании еврейских праздников, приверженности евреев прошлому и трансформации этих традиций будущим поколениям. Преобразование еврейских религиозных праздников в повседневную жизнь отражает приверженность людей своему прошлому, веру и уверенность в библейских пророках и в их образе жизни.

Rəyçi: t.ü.f.d. T.Quluzadə

Mətanət Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN FƏLSƏFİ POEZİYASINDA YARADILIŞ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *kosmoqoniya, metafora, nöqtə (rəmzi), koqnitiv funksiya, singulyarlıq*

Keywords: *cosmogony, metaphor, the point (symbolic), cognitive function, singularity*

Ключевые слова: *космогония, метафора, точка (символ), когнитивная функция, сингулярность*

Yaradılış kosmoqoniya problemi kimi bütün dövrlərdə insanları ən çox düşündürən məsələlərdən olub. Problemə idealist və materialist yanaşmalar olub və çox müxtəlif və fərqli açıqlamalar, izah və versiyalar indi də özünü göstərməkdədir. Amma bizi maraqlandıran problem Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsindəki yaradılış məsələsinin dünya kosmoqoniyası kontekstində şərh olunmuşdur.

Kainatın mənşəyi problemi ilə bağlı dini açıqlamalara nəzər saldıqda, təxmini-nən, eyni yanaşmanı görmək olar. İudaizmdə “Tanrının sözü ilə göylər yarandı (Ps.33:6); xristianlıqda bu, “Creatio ex Nihilo” - “Heç nədən yaradılma” adlanır, yəni Tanrı öz iradəsi ilə bütün varlığı yoxluq halından varlıq halına keçirdi (Бытие 1:1-2:3). İslam kosmoqoniyasının əsasında Allahın “OL!” əmriylə yerlərin və göylərin yaradılması ideyası durur və bu, onlarla ayələrdə təsbit olunur. Azərbaycan bədii-fəlsəfi düşüncəsində kosmoqoniya məhz bu ideyaya dayaqlanır, lakin poetik formada, sxematik təsvirlə verilir. Belə təsvirlərdə istifadə olunan metaforalar mühüm koqnitiv funksiya daşıyır. Bunlardan biri nöqtə metaforasıdır. Nəsimi nöqtənin sirrini tövhid məqamında anladığını söyləyir:

*Tövhid içində nöqtəyi-əsrarı bulmuşam,
Sahibi-nəzər gərək ki, bu halə xəbir ola [1, s.363].*

İzah: Tövhid içində nöqtənin sirrini tapmışam, mənim bu halımı bəsirətli insan bilə bilər.

Bəs, nöqtənin sirri nədən ibarətdir?! Bunu anlamaq üçün, qısa da olsa, tarixi aspektdə hikmət sahiblərinin “nöqtə” ilə bağlı açıqlamalarına nəzər salmaq düzgün olar.

Antik dövr filosoflarının təlimlərində nöqtə başlanğıc pozisiya hesab olunur. «Belə ki, nöqtə - vahiddir, iki nöqtədən düz xətt alınır, üç nöqtə - artıq müstəvidir» (2). Nəsirəddin Tusinin görüşlərində uyğun fikirlərə rast gəlirik: «Həndəsə elminin “əsasları” aralarında tənəsüb olan rəbitənin ölçüləridir və onların növü üçdən çox deyil: xətt, səth, həcm (cism). Bunun nə demək olduğu Təbiətin ardı haqqında elm (metafizika - M.A.) adlanan ilahiyyat elmində şərh edilir və mühəndis bunları o elm sahibindən öyrənib öz sənətində işlətməlidir. “Təbiətin ardı haqqında elm” ona deyirlər ki, bütün elmlərin sonu gəlib ona müncər olur, onda aydın ol-

mayan “əsaslar” da ola bilməz; onda bəhs edilən bütün məsələlər tam və kamil olur, bu elmin tam və kamilliyi də elə bununla müəyyən edilir» [3, s.59].

XV əsrdə yaranmış nöqtəvilər cərəyanına görə, bütün sirrlər nöqtədə yerləşir, nöqtə öz içində sonsuzluğu daşıyır, nöqtə mərkəz olmaqla ətrafında çəkilən dairə zamanı, yaradılışı göstərir. İbn Sina yazır: «Vahid, mahiyyətə xüsusi anlayışdır. Onun iki növü var: o, ya bir mənada vahiddir, başqa mənada cəmdir (küllüdür), ya da heç bir mənada onun mahiyyətində cəmlilik yoxdur: məsələn nöqtə - qüdrətli Allah bu cürdür» [4, s.162]. Qərb teosofiyasında İlahinin rəmzi işarələrindən ən birinci sayılanı nöqtədir – başlanğıclar bağlanğıcı. Nizami Gəncəvinin ontoloji görüşlərində nöqtədən aləmlərin intişarı məsələsi diqqəti cəlb edir: «*Kim məndən fələyin sirrlərini soruşdu ki, // Onları bir-bir ona başa salmadım? // Bu köhnə gülşəni (dünyanı) başdan ayağadək // Qulaq assan, sənə aydınlaşdıraram. // Xətləri müxtəlif olan o nöqtədən // İlk gələn hərəkət əlif oldu. // Sonra pərgar o xəttə başqa xətt bağladı, // O iki uzaqlıqdan bəsit (müstəvi) yarandı. // Elə ki üç xətt mərkəzi əhatə etdi, // Bəsit şəkildən cisim hazır oldu. // Xətdir, sahədir, sonra da cisimlər // Ki, onlara sən üç ölçü adı vermisən. // Bu tərtiblə əvvəldən axıra-dək // Aləmi layiqincə öyrənmək olar. // Bu göstərmə ağıla zahir olunca, // Bircə sıçrayışla əvvəldən axıra qədər qaçar» (X.və Ş., 315). Nöqtədən gələn ilk hərəkət birölçülü aləmi – bir istiqaməti yaradıb, sonra gələn ikinci xətlə ikiölçülü aləm – müstəvi (iki istiqamət – ön, arxa və sağ, sol) yaranıb. Elə ki üçüncü xətt əlavə olundu, sahədən üçölçülü aləm – cisim (üç istiqamət – ön, arxa; sağ, sol; hündürlük, dərinlik) peyda oldu. Demək, nöqtənin ilk emanasiyasından xətt, sonrakı emanasiyadan sahə (müstəvi), daha sonra cisim hasil oldu. Bir, iki və üç istiqamət aşağı aləmlərin strukturudur. Bəs yuxarı aləmlər necədir və Nizami «əvvəldən axıradək» dedikdə nəyi nəzərdə tutur? Fikrimizcə, aləmlərin sayını, n-ölçülü aləmləri. Bu göstərməni – nümunəni ağılla dərk edə bilən rəmzi ifadələrin arxasında duran kosmoqonik həqiqətdən baş çıxara bilər, bu tərtiblə digər aləmləri öyrənə bilər. Sonra Nizami yazır: “*Allahı tanı ki, bəsirət əhlinin yanında//Xilqətin örtüyü çox nazik olur*” (5, 316). Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» əsərində *xal* antropoloji metaforası nöqtə rəmzinin mənə yükünü daşıyır [6, s.82]. “Gülşəni-raz” poemasında *xal* orta əsrlər Şərfinin peripatetik və mistik məktəblərində geniş yayılmış “dünyanın nöqtəsi” ilə eyniləşdirilir” [7, s.154]. Ezoterikada nöqtə əzəli və sonsuz olan ilahi substansiyanın – mütləq varlığın rəmzi, həmçinin abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa differensiasiyasının simvoludur.*

Füzulinin ontoloji görüşlərində nöqtə ilahi zətin batından xaricə intişarının ilkin vəziyyətini qeyd edir, nöqtədə bütün yaradılış ehtiva olunur, Allah aləmləri yaratmamışdan və xəlf olunanlar cismə gəlməmişdən əvvəl bir nöqtədə idilər:

*Nöqteyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz.*

[4, s.114]

Bu beytin izahını verməmişdən əvvəl onun rəsmini təsəvvür etmək mühümdür – Pərgar çevrəni çəkməzdən öncə can/könül çevrənin mərkəzindəki nöqtədə idi. Söz təsviri ilə verilmiş həndəsi fiqur dərin kosmoqonik məna daşıyır. Bu mənanı anlamağa çalışaq. Qədim manuskriptlərdən birində ortasında nöqtə olan çevrə yaradılış aktının simvolu kimi verilir [8, s.55]. Avstriya Milli Kitabxasında saxlanılan Bibliya nüsxələrindən (1220-1230) birində Tanrının əlindəki pərgarla kainatı yaratdığını təsvir edən miniatür göstərilir. Füzulinin sözlə təsvir etdiyi pərgar və çevrə ideyası miniatürdə təsvir edilmiş pərgar və çevrə ilə identikdir – hər ikisində yaradılış aktı göstərilir. Buradan belə nəticə söyləmək olar: aktiv dövrdə – yoxluqdan varlığa keçiddə, zülmətin nurlanması dövründə abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa keçid rəmzi olaraq nöqtə və ətrafında çevrə ilə göstərilir. Füzuli, yoxluqdan vücuda gələn, yaranan ilk ünsür kimi birbaşa cismi və onun məskunlaşdığı üçölçülü aləmi götürür. O, Nizaminin təsvir etdiyi iki aləmi – birölçülü və ikiölçülü aləmləri nəzərə almır. Lakin dahi mütəfəkkirlərin hər ikisi – Nizami də, Füzuli də yazırlar ki, ilk ünsürün yoxluqdan vücuda gəlməsi hərəkətlə, fəaliyyətlə baş verir və mövcudluğu hərəkət vasitəsi ilə olan hər bir şeyin qalıb yaşaması da hərəkət vasitəsilə olmalıdır. “Əvvəlcə, üç səmtdə, yəni boy, en və dərinlik istiqamətində hərəkət edərək cisim olmuşdur” [9, s.98]. Nöqtə rəmz və metafora olaraq bütün kainatın (və orada canlı və cansız hər nə varsa, hamısının) metafizik yoxluqda ikən antimateriya formasında mövcudluğuna işarə edir. Nəsimi də eyni ideyanı vurğulayır:

*Aləmin xəlq olmağından xeyli əvvəl, şübhəsiz,
Surəti mənavü zati-müstəan² biz olmuşuq* [1, s.363]

Nəsimi də eyni ideyanın təsvirini verir – maddi dünya yaranmamışdan əvvəl canlar ilahi zatda sığınmışdı. Bu misralar da Füzulinin beyti ilə eynilə səsləşir, nöqtənin genişlənərək kainatın yaranmasına işarə edilir; nöqtənin genişlənməsi nəticəsində surət aləmi – kainat yaranır. Astrofizikada buna Böyük Partlayış deyilir. Astrofizika alimləri kainatın Böyük Partlayış nəticəsində yaranması ilə bağlı bir sıra elmi dəlillər gətirirlər.

Müasir kosmoloqlar “Kosmik yumurta” ifadəsindən istifadə edərək deyirlər ki, “Böyük partlayışa” qədər bütün kainatın materiyası «kosmik yumurta»da idi. Alimlər kosmik yumurtanın genişlənilib-yığılması arasındakı vaxtı da təxmin etməyə cəhd göstərmişlər. “Yaxınlarda alimlər belə bir hipoteza irəli sürmüşlər ki, bir kosmik yumurtadan o birinə qədər olan vaxt kəsiyi 80 milyard ildən bir az artıqdır” [11, s.44]. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Partlayış nəzəriyyəsi kainatın yaranması haqqında mövcud olan hipotezlərdən biridir, amma o, alimləri daha çox düşündürür və elmi sübutlar axtarmağa təhrik edir. Bu nəzəriyyə nəinki bütün materiyanın mənəbəyini, fizikanın qanunlarını və kainatın bütöv strukturunu izah edir, həm də kainatın genişlənməsinə və bir çox fenomenlərə aydınlıq gətirir. Qısaca olaraq Böyük Partlayış nəzəriyyəsini belə təsvir etmək olar – kainatda mövcud olmuş və indi də mövcud olan materiya eyni bir zamanda – 13,8 milyard il əvvəl ya-

² Müstəan - sığınacaq

ranıb. O zaman bütün materiya sonsuz sıxlıqda və temperaturda mücərrəd bir nöqtədə yığılmışdı. Bu cür vəziyyət sinqulyarlıq adlanır. Sinqulyarlıq qəflətən (başqa izah vermək mümkün olmadığı üçün belə səslənir) genişlənməyə başlayır və kainat yaranır. Başlama anını partlayış adlandırırlar. “Kainatın yaranmasına gətirib çıxaran məlum fiziki nəzəriyyə olan Böyük Partlayışda kainatın bütün materiyası (əvvəlcə şüalanma formasında, sonra maddiyyat formasında) özünün sonsuz fiziki xassələri ilə – sonsuz parlaqlığı, sonsuz temperaturu, sonsuz kiçik ölçüləri və s. və i.a. ilə “bir nöqtədən” yaranıb. Böyük Partlayış başa çatmayıb, Qalaktikalar hələ də yaranmaqdadır” [12, s.129]. Böyük Partlayış nəzəriyyəsi bu gün fizika, astrofizika, kosmologiyanın qarşısında duran mübahisəli məsələdir. Alimlərin bu nəzəriyyəyə münasibəti birmənalı deyil. Atom tədqiqatlarının Avropa təşkilatında (İsviçrə) mütəxəssislərin xüsusi layihəsi ilə elementar hissəciklərin tezləşdiricisi olan Böyük adron kollayderi hazırlanmışdır. Onun uzunluğu 27 metr, çəkisi dörd min tondur. Tezləşdirici üzərində dörd eksperimentin aparılması nəzərdə tutulub. Bu layihənin həyata keçirilməsinə 38 ölkədən, o cümlədən, Azərbaycandan mütəxəssislər cəlb olunub, onun qiyməti yarım milyon dollardan artıqdır. Bəs, bu kollayder nəyə lazımdır? Alimlər hesab edirlər ki, hissəciklərin (sürətləndirilmiş protonların) kollayderdə toqquşmasından elmə məlum olan və məlum olmayan minlərlə yeni hissəciklərin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunan Böyük Partlayışın mənzərəsi yaranacaq. Təcrübənin əsasında Eynşteynin enerjinin kütləyə çevrilməsi nəzəriyyəsi durur. O zaman, alimlər güman edirlər ki, dünyanın yaranması və Kainatın genişlənməsi prosesinin mexanizmini təcrübə vasitəsilə görəcəklər. Bu işə qoşulmayan mütəxəssislər isə deyirlər ki, zərrəciklərin toqquşması vaxtı kollayderdə çox qısa vaxt müddətinə qara dəlik yarana bilər və bu müddət kifayət edərdə ki, qara dəlik Yer planetini öz içərisinə çəkib udsun [13]. Kollayder ideyasının həyata keçirilməsi elm aləmində Böyük Partlayış nəzəriyyəsinə nə dərəcədə ciddi münasibət göstərildiyini sübut edir.

Qurana əsasən, nöqtənin genişlənməsi nəticəsində meydana gələn kainat nə vaxtsa yenidən yığılıb nöqtəyə qayıdacaq. “Göyü kitab səhifəsi kimi büküb qatlayacağımız günü yadınıza salın. İlk dəfə yaratdığımız kimi qaytarıb əvvəlki halına salırıq. Biz yerinə yetirməli olduğumuz vədi mütləq yerinə yetirəcəyik” (Quran, 21:104).

Kainatın bir nöqtədən yaranması, genişlənilib-yığılması məsələsində Qərb teosofiyası Qurandakı konsepsiyadan bəhrələnməyə onu əsas kimi götürür. «Kainat başlanğıcda olduğu kimi əvvəlcə yavaş-yavaş, sonra isə sonsuz yoğunluq və sonsuz hərəkətdə, sonsuz kiçiklikdə bir nöqtə halına gələcək» [8, s.20]. Dünyanın müxtəlif səviyyələrdə tanınan alimləri kainatın mənşəyi məsələsi ilə bağlı maraqlı tədqiqat işləri yazarlar.

“1922-ci ildə rus riyaziyyatçısı və geofiziki Aleksandr Fridman (1888-1925) kainatın daimi olmadığını sübut etməyə çalışaraq apardığı hesablamalarda göstərir ki, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsinə tam uyğun olaraq, kainatın kiçik bir təkan nəticəsində genişlənməsi və ya sıxılması mümkündür. 1929-cu ildə amerikalı astronom Edvin Xabbl Kaliforniya rəsədxanasında astronomiya tarixində mühüm olan kəşflərdən birini edir. O, bəzi ulduzların hərəkətini iri teleskopla müşahidə edərkən görür ki, onların işığı görünən spektrin qırmızı tərəfinə yönəlir və mühüm

cəhət odur ki, bu yönəlmə birbaşa ulduzlarla Yer arasındakı məsafədən asılıdır. Xabblın kəşfi hamının qəbul etdiyi kainat modelinin dayaqlandığı təməli sarsıdır. Fizikanın məlum qanunlarına əsasən, müşahidəçi məntəqəsinə yönələn işıq şüalarının spektri bənövşəyi rəngə boyanır, müşahidəçi məntəqəsindən uzaqlaşdıqca isə qırmızı. Xabblın müşahidələri göstərir ki, bu qanuna uyğun olaraq, göy cisimləri bizdən kənara doğru hərəkət istiqamətindədir. Bir qədər sonra o, daha bir kəşf edir: ulduzlar nəinki yerdən, həmçinin bir-birindən də uzaqlaşır. Belə müşahidələr yeganə mümkün nəticəyə gəlməyə imkan verdi – Kainat “genişlənir” [14, s.18].

Ezoterikada vahid sahə – çevrə ilahi substansiyanın ilkin simvollarından biri hesab olunur, “kosmosun yatmış Enerjinin yeni oyanışa qədərki, kainatın sonrakı sistemlərdəki emanasiyalarına (təcəllalarına) qədərki vəziyyətidir. İndiyədək ləkələnmiş çevrənin ortasındakı nöqtə – Pralaya* vəziyyətində olan fəza və Əbədlilik – differensiasiyanın başlanğıcına işarədir. Cahanşümul Yumurtadakı bu nöqtə onun rüşeymidir ki, o da kainata, bütün varlığa, intəhasız, dövrü kosmosa genişləncəkdir; vaxtaşırı və növbəli surətdə gah gizli, gah da aşkar olan Rüşeym. Vahid Dairə ilahi Vəhdətdir ki, hər şey oradan törəyir və hər şey oraya qayıdır. Onun çevrəsi, yəni insan aqlının məhdudluğu üzündən məcburən nisbi mənası – əbədi dərk olunmaz Vacibi, sahəsi isə kainatın ruhunu öncələyir, baxmayaraq ki, onların hər ikisi vahiddir. Dairənin sahəsinin ağı, onu əhatə edən müstəvinin qara rəngdə olması aydın göstərir ki, hələ nə qədər donuq və dumanlı olsa da, bu plan insan üçün yeganə əlçatar bilikdir” [8, s.55]. Bu, çox qədim simvoldur, vahidliyin rəmzidir. Çevrədə hər şey bərabərdir, heç bir prioritet yoxdur. Buna görə də çevrə ümumi və sonsuz mövcudluğun təsviridir. Plotin metafiziki hadisələri orta səviyyəli insanın anlamaya bilməməsi ilə bağlı belə yazır: «Bütün bu həqiqətləri maddi təsəvvürlərlə dumanlanmış aqlımız çətinliklə qəbul edə bilir, başa düşülən aləmdə isə hər şey sadə və aydındır». Azərbaycan bədii-fəlsəfi təfəkküründəki ezoterik biliklər yüksək poetik formada metaforik dillə verilsə də, müasir elmi nailiyyətlər müəyyən səviyyədə onları anlamağa və şərh etməyə imkan yaradır. Koqnitiv metaforalar müəyyən inkişaf səviyyəsində dayanan cəmiyyətin qəbul etməyə hazır olmadığı bilikləri gizlətsə də, dövrün elmi nailiyyətləri sayəsində metaforaların örtüyünü qaldırmaq, mütəfəkkirlərin hikmət dəryasına, qismən də olsa, baş vurmaq mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.
2. Əlizadə A. Pifaqorçular və yeni pifaqorçuluq. alizadeh.narod.ru
3. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Kişə mehr, 2002, 356 s.
4. Ибн Сина. Даниш-намэ. Сталинабад: Таджикское Государственное Издательство, 1957, 285 с.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981, 246 s.
6. Şəbüstəri Şeyx Mahmud.Gülşəni-raz.Bakı:Elm və həyat, 2013,226 s.
7. АзимовК. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку: Язычы, 1986, 207с.
8. Блаватская Е.П. Тайная доктрина. Том I. Харьков: Эксмо-Пресс, 2001, 877 с.
9. Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, V c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1985, 214 s.

* pralaya - ərimə, məhv olma, ölüm

10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: 20 cildə, VII c. Məhəmməd Füzuli. Bakı: Elm, 1986, 486 s.
11. Азимов А. Загадки микрокосмоса. Москва: Центрполиграф, 2004, 287 с.
12. Хулуси Ахмед. Аллах. Баку: Адильоглы, 2006, 223 с.
13. Ратманский В. Пришелец в ореховой скорлупе // «Оракул», 2008, 11/1, с. 14
14. Харун Яхья. Сотворение Вселенной. Москва: Ансар, 2002, 206 с.

Summary

The Problem of Creation in Azerbaijani Philosophical Poetry

This article deals with the study of the metaphorical reflection of the creation the Universe in Azerbaijani philosophical poetry. It demonstrates the Point as a carrier of the image of singularity and as the starting position of the Universe. The paper analyses the issue of creation of Far Eastern and Western cosmogony alongside the issues of cosmogony reflected in the works of the Azerbaijani thinkers – Nizami, Fuzuli, Nasimi and reveals the Universal nature of the metaphors (including Point) beyond time and space which perform cognitive function.

Резюме

Вопросы сотворения мира в азербайджанской философской поэзии

В статье отмечается, что для понимания азербайджанской философской поэзии, необходимо разобраться в ее метафорическом языке. В поэзии понятие «точка», имеющая символическое значение, указывает на состояние Вселенной до ее сотворения. В астрофизике это состояние называется сингулярностью. В статье рассматриваются вопросы космогонии в творчестве Низами, Физули и Насими, закодированные посредством когнитивных метафор и уделяется особое место рассмотрению роли когнитивной метафоры в качестве «замка» и «ключа».

Rəyçi: dos. F.Rüstəmov

TİBB ELMLƏRİ

Xatirə Əzizova
Rəna Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YUXUSUZLUQ ZAMANI ORQANİZMDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: *yuxusuzluq, depressiya, hallusinasiya, Altsheymer, patologiya*

Keywords: *insomnia, depression, hallucination, Alzheimer, pathology*

Ключевые слова: *бессонница, депрессия, галлюцинация, Альцгеймер, патология*

Yuxu nədir və orqanizm üçün niyə bu qədər vacib bir amildir? Yuxu insan orqanizminin iş qabiliyyətini bərpa edən təbii, periodik və təkrarlanan vəziyyətidir. Yuxu ətraf mühitin cüzi qıcıqları zamanı pozulan həssas bir prosesdir.

Yuxu zamanı baş beyin neyronlarının fəaliyyətində bir sıra dəyişikliklər baş verir: mərkəzi sinir sisteminin aktivliyi azalır, məqsədyönlü funksiyalar dayanır, orqanizm süstləşir, qan dövrəni zəifləyir, görmə və eşitmə qabiliyyəti kütləşir, bədən temperaturu azalır. Buna baxmayaraq orqanizmin elə funksiyaları var ki, onlar əksinə daha da güclənirlər. Yuxu zamanı hipofiz vəz hormonlarının bəzisi artır, neyronlar oksigenlə daha çox zənginləşirlər.

1400 il bundan əvvəl Muhəmməd peyğəmbərə (salləllahu aleyhi və səlləm) nazil edilən Qurani Kərimdə yuxuya getməyin ruhun alınması səbəbilə baş verdiyi xəbər verilmişdir. Uca Allah buyurur: "*Allah ölənlərin canını ölüm anında, ölməyənlərin canını isə onlar yuxuda ikən alır. Ölümünə hökm verdiyi kəsin canını saxlayır, digərini isə müəyyən olunmuş vaxtdək buraxır. Həqiqətən, bunda ağıl sahibləri üçün dəlillər vardır*" (əz-Zumər, 42).

Lakin yuxuda ikən ruhun alınması ilə ölüm anında ruhun alınması arasında fərq vardır. Yuxuda ikən insanın ruhu alınsa da ruhunun bədəni ilə əlaqəsi vardır. Təsadüfi deyildir ki, Peyğəmbər (salləllahu aleyhi və səlləm) yuxunu ölümün qardaşı adlandırmışdır. Yuxunun mahiyyəti ruh ilə əlaqəli bir məsələdir. Uca Allah Quranda ruh haqqında isə belə buyurur: "*Səndən ruh haqqında soruşurlar. De: "Ruh Rəbbimin əmrindəndir. Sizə yalnız az bir bilik verilmişdir"*" (əl-İsra, 85).

Medisus kompaniyasının əməkdaşlarının apardıqları tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, xroniki yuxusuzluq güclü təsirli alkoqol içkilərinin törətdə biləcəkləri fəsadlarla nəticələnir.

Çox saylı təqdidatların nəticəsi göstərmişdir ki, yuxu pozğunluğu uşaqların fiziki və intellektual inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu hallar həmçinin valideynlərdə depressiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Yuxu zamanı orqanizm təkcə dincəlmir, eləcə də yuxuda beyin nevrал aktivlik zamanı əmələ gələn əlavə toksiki məhsullardan azad olur.

Cyurik Universitetinin alim komandası müəyyən etmişdir ki, yuxunun dərin fazası beynin məlumatları qəbul etmək qabiliyyətini artırdığı halda, apnoe vəziyyəti isə səyirici aritmiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Gecələr az yatmaq və ya yuxu əksikliyi yaddaşı zəiflədir və beynə mənfi təsir göstərir. Araşdırmalara görə gecələr az yatan şəxslərin Altsheymer xəstəsi olmaq riski çoxdur. İnsan səkkiz saat yatdığı zaman beyin onun üçün təhlükəli olan toksinləri özündən uzaqlaşdırmaqla bilir. Əgər insan gecələr kifayət qədər yatmasa beynin hüceyrələri zədələnir. Qadınların altmış faizi, kişilərin isə qırx faizi yuxusuzluqdan əziyyət çəkir. Kişilər üçün yuxu qadınlara nisbətən daha zəruridir.

Yuxusuz bir və ya bir neçə gün keçirtmək yəqin ki, əksər insanların həyatı boyu rastlaşdığı hadisədir. İmtahanlar, yuxusuz körpələr, təxirəsalınmaz işlər, gecə növbələri belə halların əsas səbəbləridir. Bəzən bu hal bir yox bir neçə gün davam edir. Bəs belə yuxusuzluq orqanizmdə hansı dəyişikliklər törədir?

Yuxusuz keçirilmiş bir gün insan orqanizmində elədə ciddi bir dəyişikliklər törətmir. Bu zaman zahiri görünüşündəki dəyişikliklər - rəngsiz bəniz, qırmızı gözlər, gözaltı torbacıqlar sizin kefinizi pozacaq, iş qabiliyyətinizi zəiflədəcək, fikriniz dağınıq, diqqətiniz yayılmış olacaq. Növbəti gecə yuxuya getməyiniz çətin olsa da, çox dərin yatacaqsınız.

İki gün yuxusuzluq artıq orqanizm üçün ciddi çətinliklər yaradır. Fikir dağınıqlığı ilə yanaşı yuxusuzluq, intellektual qabiliyyətin altmış faiz azalması, hərəkəti koordinasiyanın pozulması, söz ehtiyatının azalması halları baş verir. Daxili orqanların işi pozulur – ilk növbədə həzm prosesində pozğunluqlar – ürək bulanma, mədənin pozğunluqları, qıçırma, iştahanın itməsi halları baş verir. Bu zaman orqanizm yağlı və duzlu qidalar tələb edir. Sonra paradoksal bir vəziyyət baş verir – iki sutka yatmayan insan yuxulaya bilmir. İş burasındadır ki, yuxusuz qalan orqanizmdə gümrəhlik hormonlarının səviyyəsi qalxır ki, bunun nəticəsində insan yuxulaya bilmir.

Üç günlük yuxusuzluq nəticəsində həmin əlamətlər özünü daha da kəskin göstərir. Koordinasiya pozğunluqları daha da artır, nitq pozğunluqları, görmənin koordinasiyasında çətinliklər baş verir. Sinir sisteminin pozğunluqları sinir tiklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İştah tamam itir, bədən temperaturu aşağı düşür, kəskin titrəmələr başlayır.

Dörd–beş sutkalıq yuxusuzluqdan sonra beyin fəaliyyəti tam pozulur, dərk etmə qabiliyyəti itir, uzun məsafəni qət etsə də bu məkana hansı yollarla gəldiyini xatırlamır. Görmə və eşitmə hallusinasiyaları başlayır, soyuq tər və ürək döyüntüləri ilə müşahidə olunan qorxu, həyəcan tutmaları başlayır, əllər əsir.

Beyində neyronlar arasında rabitə pozulur. Ürək ağrıları başlayır, immunitet düşür, daxili orqanların funksiyası pozulur. Təbii ki, insanın zahiri görünüşündə baş verən dəyişikliklər onu on il daha da yaşlı göstərir.

6–7 gün yuxusuz qalan insanda ciddi hallusinasiyalar, sayıqlamalar, paranoaya simptomları və nitq pozğunluqları müşahidə edilir. Bəzən Altsheymer xəstəliyinin əlamətləri başlayır. Yeddi gündən artıq yuxusuzluq ölümlə nəticələnə bilər. Hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yuxusuzluq orqanizmdə özünü fərqli şəkildə təzahür edir.

Rekord – on bir sutka yuxusuzluq Ginnesin Rekordlar kitabında 1964-cü ildə qeyd olunmuşdur. Bu Amerika vətəndaşı 18 yaşlı Rendi Qardner olmuşdur. Bu rekord ona çox baha başa gəlmişdir. Rendinin əlləri güclü əsməyə başlamış və onda güclü hallusinasiyalar, paranoya simptomları müşahidə edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq insan əgər yenidən səkkiz saat tam yuxuluyarsa, orqanizm öz fəaliyyətini yenidən bərpa edir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlinir ki, yuxusuzluq hormonal dizbalans, ürək patologiyaları və sonda psixi pozğunluqlarla nəticələnir.

Yuxusuzluğun insan orqanizmində törətdiyi fəsadları analiz etdikdə görürük ki, bu vəziyyət zahiri görünüşdəki dəyişikliklərlə yanaşı, daxili orqanlarda da çox ciddi problemlər yaradır. İnsan orqanizminin ən çoxu on bir gün yuxusuzluğa dözə bildiyi, yuxunun insan həyatında necə böyük bir amil olduğunu sübut edir və bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlinir ki, xroniki yuxusuzluq nəticəsində zahiri dəyişikliklərə - rəngsiz bəniz, göz altı torbacıqları, daxili orqanlarda isə ilk öncə ürək və həzm sistemində problemlər, paranoya halları, ən sonda isə psixi pozğunluqlara gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Azad Nəbiyev. Folklorda fasiləsiz transfer və yuxu paradıqmaları. Bakı: 2011
2. dic.academic.ru
3. www.kayzen.az
4. WWW.zikr.az
5. Zaur Ustac. Ruh və yuxu haqqında. Bakı: 2016

Summary Results of Insomnia

When we analyze insomnia, we see that it causes very big problems in human's organism, and it has harmful effect not only on the appearance of the person, but also on his organs. It is proved that the person can stay without sleep 11 days, and dream is a very important factor for the person's organism. Chronic insomnia can firstly cause external problems – red eyes, pale face and then internal problems – weakness, problems in heart rhythm, digestic apparatus and psychological problems also appear.

Резюме Последствия бессонницы для человеческого организма

При анализе последствий, которые оказывает бессонница на организм человека, мы можем заметить, что бессонница влияет не только на внешний вид, но и создает проблемы во внутренних органах. Максимально человек может продержаться без сна 11 дней и тем доказывается насколько сон является важным фактором для организма. При хронической бессоннице могут возникнуть внешние изменения – бесцветное лицо, красные глаза, мешки под глазами, а во внутренних органах в первую очередь нарушается сердечный ритм и пищеварительная система, возникают психологические проблемы.

Rəyçi: dos. S.Zamanova

PERSONALİLƏR

İMADƏDDİN NƏSİMİ – 650

Prezident İlham Əliyev yanvarın 11-də 2019-cu ilin Azərbaycanda "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncamda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsinin bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb. Bütün bunlar şairə verilən dəyərin, hörmət və ehtiramın, eyni zamanda yüksək ideallara, mənəvi həyata, mədəniyyətə, şeirə, sənətə, onların inkişafına nə qədər böyük diqqət yetirildiyinin təzahürüdür.

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şairi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii-fəlsəfi şeirin özülünü qoymuş, bədii söz sənətimizi forma və məzmunca zənginləşdirmiş söz ustasıdır.

Nəsimi ilk şeirlərini "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazmışdır. O hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin görüşlərini mənimsəyərək, bu təriqətin fikirlərini təbliğ edən şeirlər yazmağa başlamış və bu vaxtdan etibarən Nəiminin təxəllüsü ilə həmahəng səslənən "Nəsimi" təxəllüsünü qəbul etmişdir. 1394-cü ildə Nəsimi edam edildikdən sonra onun "Vəsiyyətnamə"sinə əsasən Nəsimi Təbrizə, oradan da Anadoluya (Türkiyə) getmiş, hürufilik fikirlərini yaydığı üçün dəfələrlə zindana salınmışdır. Ömrünün son illərini Hələbdə (Suriya) yaşamış, orada həbs olunmuş, Misir sultanının əmri və ruhanilərin fitvası ilə diri-diri dərisi soyulmuşdur.

Nəsimi mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yaradıcılığa aşiqanə şeirlərlə başlayan Nəsimi sonralar dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin banisi olmuşdur. O, həyat, cəmiyyət haqqında deyilməsi qorxulu olan tənqidi fikirlərini aşiqanə misralar və ya təbiət təsvirləri içərisində söyləmişdir. Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələdir.

Nəsiminin yaradıcılığı dilçilik, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərəcibəndlər yazmışdır.

Onun rübailəri, tüyuğları bədii quruluş və məzmunca orijinal və qiymətlidir. Rübailərində hürufiliyin müddəaları, şairin fəlsəfi görüşləri, Həyat və Kainat haqqında düşüncələri yığcam və məntiqli bir dildə ifadə olunmuşdur.

Nəsiminin əsərləri hələ sağlığında Azərbaycan, Yaxın Şərq, İraq, Kiçik Asiya və Suriyada, eləcə də Orta Asiyada və uyğurlar içərisində geniş şöhrət tapmışdır. Nəsiminin ana dilində yazdığı əsərlər Azərbaycan şeirinin inkişafına, o cümlədən bütün türk ədəbiyyatına (türk, türkmən, özbək və s.) təsir göstərmişdir.

Prezidentimizin sərəncamını rəhbər tutaraq Universitetimizdə silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinin təşkilatçılığı ilə görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nəsiminin şeir və qəzəllərinin qıraəti” mövzusunda müsabiqə, Təhsil fakültəsi nəzdində Linqvokulturologiya kafedrasının təşəbbüsü ilə “Nəsimi yaradıcılığı-milli-mənəvi varlığımız” mövzusunda dəyirmi masa keçirilib. Bundan başqa Təhsil fakültəsinin müəllim və tələbələrinin iştirakı ilə “Nəsimi yaradıcılığında milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti” adlı ədəbi-bədii kompozisiya keçirilib. Universitetimizdə 11 oktyabr tarixində “Nəsimi və intibah ideyaları” mövzusunda respublika elmi konfransının keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Xəlilova Mələk (ADU)
Daşdəmirova Nərminə (ADU)

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV – 110

Cəfərov Məmməd Zeynalabdin oğlu 1909-cu il mayın 9-da Naxçıvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini aldıqdan sonra Naxçıvan pedaqoji texnikumuna daxil olmuşdur.

1932-1935-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, həmin institutun ərəb ədəbiyyatı kafedrasının aspiranturasında təhsil almışdır. O, «Gənc işçi», «Maarif işçisi» qəzetlərinin redaksiyalarında şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bundan başqa, Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı (1938-1939), Bakı ikiillik Müəllimlər İnstitutunda baş müəllim (1939-1941), ADU-nun rus ədəbiyyatı kafedrasında dosent, həmçinin «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında şöbə müdiri (1941-1943), Quba Müəllimlər İnstitutunda elmi işlər üzrə direktor müavini (1943-1945), ADU-nun filologiya fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi (1949-1951) və digər vəzifələrdə çalışmışdır. Dövri mətbuatda vaxtaşırı çıxan elmi, ədəbi-tənqidi-publisist və bədii əsərləri onu elmi, ictimai və publisist xadim kimi tanıdır. Onun yaradıcılığı çoxcəhətli və geniş əhatəlidir. Yazdığı dərsliklər və ali məktəblər üçün mühazirələri onu pedaqoq kimi səciyyələndirir. Məmməd Cəfər Cəfərov akademik Feyzulla Qasımzadə ilə birlikdə orta məktəb üçün XIX-XX əsrlər ədəbiyyat dərsliyini yazmışdır. 30 ilə yaxın pedaqoji fəaliyyəti ərzində rus ədəbiyyatı, Qərb ədəbiyyatı, estetika və tənqid tarixi, mətbuat tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kurslarını yaratmış və tədris etmişdir. O, əsərlərinin bir hissəsini «Zurnaçı», «M.N.», «Dəmdəməki», «Zorən təbib», «M.Zeynaloğlu» imzaları ilə çap etdirmişdir. Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq elminin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ədəbiyyatşünaslıq elminə yeni nəfəs bəxş edib. Onun məqalələrində və kitablarında ortaya qoyulan bir çox məsələ müasir dövrdə də əhəmiyyətli tədqiqatların predmetinə çevrilə bilər. Məmməd Cəfər Cəfərovun kitab və məqalələrində təhlil olunan mətləblər və öz həllini tapan problemlər o qədər böyük diqqətlə seçilib ki, həmin vəsaitlər hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

Məmməd Cəfər Cəfərov 1992-ci il mayın 11-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

*Daşdəmirova Nərminə (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)*

AFAD QURBANOV – 90

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, professor Afad Məmməd oğlu Qurbanov 10 yanvar 1929-cu ildə Qərbi Azərbaycanın Qızıl Şəfəq kəndində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Qızıl Şəfəq və İlməzli məktəblərində almış, 1945-ci ildən Qızıl Şəfəq kənd məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Görkəmli alim 1946-cı ildə Gürcüstan Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuş, 1948-ci ildə həmin institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Daha sonra o, təhsilini Bakıda V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda davam etdirmişdir.

Afad Qurbanov savadına, təşkilatçılıq və quruculuq bacarığına görə 1952-ci ildə Gürcüstan Maarif Nazirliyi tərəfindən Başkeçid rayonundakı Hamamlı kənd orta məktəbinin direktoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. İyirmi iki yaşlı gəncin iki mindən artıq şagirdi, onlarla müəllimi olan böyük təhsil ocağına rəhbərlik etməsi nadir hadisə olmuşdur. Afad Qurbanov ona göstərilən etimadı ləyaqətlə doğrultmuş və direktor işlədiyi dörd il ərzində Hamamlı orta məktəbini qabaqcıl təhsil ocaqları sırasına çıxarmışdır.

Bununla kifayətlənməyən Afad Qurbanov yenə təhsilini davam etdirmək üçün A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda qısa müddətli müəllimlik fəaliyyətindən sonra 1956-cı ildə Bakıya qayıtmış və elə həmin il Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında aspiranturaya daxil olmuşdur.

Aspiranturada oxuyarkən Afad Qurbanov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadənin elmi rəhbərliyi altında Səməd Vurğunun dramaturgiyasının dili üzərində tədqiqat işləri aparmış, elmi işini vaxtından əvvəl yazıb qurtardığı üçün rektorluq tərəfindən mükafatlandırılmış və institutda saxlanılmışdır.

Afad Qurbanov 1962-ci ildə «S.Vurğunun «Vaqif» pyesinin dili və üslubu» mövzusunda namizədlik, çox keçmədən 1968-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İctimai elmlər bölməsində «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını uğurla müdafiə etmişdir. 1970-ci ildə Ali Attestasiya Komissiyası Afad Qurbanovu professor vəzifəsinə layiq görmüşdür.

1983-1989-cu illərdə Afad Qurbanov Azərbaycan Respublikası «Bilik» cəmiyyətinin natiqlik və mühazirəçilik məharəti komissiyasının sədri və Azərbaycan Ali Məktəbləri Rektorlar Şurasının Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur. Alim bu

illərdə ölkədən kənar da geniş yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. O, 1984-1989-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet Türkoloqları Komitəsinin üzvü, Tədris-metodiki bölməsinin sədri, Türk onomastikası bölməsi bürosunun üzvü, sonralar həmin komitənin sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır

1992-2009-cu illərdə A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomalogiyası problemləri laboratoriyasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Görkəmli alim 1992-2000-ci illərdə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının, Nyu-York Akademiyasının akademiki, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Sürəkli Türk Dili Məclisinin həqiqi üzvü, Belçika Onomastika cəmiyyətinin, Finlandiyanın Fin-Uqor cəmiyyətinin və digər təşkilatların həqiqi və ya fəxri üzvü seçilmişdir.

Afad Qurbanov 1981 və 1987-ci illərdə Bakı şəhər Sovetinin deputatı, 1990-1995-ci illərdə isə Azərbaycan Parlamentinin deputatı (millət vəkili) olmuşdur.

Böyük dilçi alim "Azərbaycan ədəbi və danışq dili", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Ümumi dilçilik" (I, II cildlər), "Türkoloji dilçilik" (5 cildə), "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (2 cildə), "Azərbaycan dilçiliyi problemləri" (3 cildə), "Azərbaycan onomastikası", "Antroponim nəzəriyyəsi", "Poetik onomastika", "Azərbaycan dilinin onomalogiyası", "Azərbaycan onomastika məsələləri", "Dünyanın dilailələri", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Azərbaycan dilçiliyi problemləri", "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" (2 cildə) və digər monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir, bu kitablar Azərbaycan dilçiliyinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirən, dilçiliyin aktual problemlərinin tədqiqində və tədrisində böyük rol oynayan əsərlərdir.

Görkəmli alimin çoxcəhətli elmi yaradıcılığı olmuşdur. Onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri – Ümumi dilçilik məsələləri, Müasir Azərbaycan ədəbi dili problemləri, Azərbaycan dilçiliyi problemləri, Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Türkoloji dilçilik, Bədii əsərlərin dili, Ali məktəb pedaqogikası və metodikası, Qədim türk yazılı abidələri, Əlifba məsələləri, Dilçi kadrların hazırlanması olmuşdur. Afad Qurbanov bu istiqamətlərin hər birinə öz töhfəsini vermiş, elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsini görmüşdür.

Afad Qurbanov 2009-cu ilin 26 sentyabrında 80 yaşında vəfat etmişdir. Böyük alimin işıqlı xatirəsi onu tanıyanların, həmkarları və yetirmələrinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Şabanova Aysel (ADU)

Xəlilova Mələk (ADU)

XRONİKA

* * *

15 mart 2019-cu il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Tərcümə fakültəsinin təşkilatçılığı ilə “Tərcümə problemləri” mövzusunda respublika elmi–praktik konfransının açılışı keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə açan ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev iştirakçıları salamlayıb və konfransın vacibliyindən söz açıb. Rektor həm bədii əsərlərin, həm də elmi əsərlərin tərcüməsi ilə bağlı çox aktual və rəngarəng mövzulu yanaşmaların olduğunu diqqətə çatdırıb: “Ortada iki mədəniyyətin, müxtəlif xalqın və müxtəlif dünyagörüşün məhsulu varsa, onların bir-birinə təsiri maraqlıdır və burda bir çox vacib multikultural nəticələr də çıxarmaq mümkündür. Mədəniyyətlər bir-birinə necə sirayət edir, mədəniyyətlər bir-birilə hansı tənəsübdə ünsiyyət bağlayır və s. Çünki sizin araşdırdığınız bütün problemlərin arxasında əlbəttə ki, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların bir-birilə münasibəti və əlaqəsi durur. Həmin əlaqələrin və münasibətlərin öyrənilməsində tərcümə problemlərinə həsr olunan bu konfransın əhəmiyyəti böyükdür”.

Universitet rəhbəri Azərbaycan tərcümə tarixinə dair bir çox önəmli məqamları özündə ehtiva edən və son dərəcə unikal bir əsər sayılan “Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası” kitabı haqqında iştirakçılara məlumat verib.

Kamal Abdullayev qeyd edib ki, son zamanlar Azərbaycan universitetləri daha çox xarici universitetlərlə əlaqəyə yer verirlər: “Azərbaycan universitetləri ilə əlaqə vardır, ancaq onları rəsmiləşdirməyə ehtiyac duymayıblar və bu boşluğu da doldurmaq vacibdir. Universitetlər arasında əlaqələrin rəsmiləşdirilməsi və bu rəsmilikdən irəli gələn müxtəlif ciddi addımların atılması son dərəcə vacibdir”.

Akademik konfransın vacibliyini bir daha vurğulayaraq bildirib ki, bu konfransın təkcə Tərcümə fakültəsinin deyil, digər fakültələrin də həyatında böyük əhəmiyyəti vardır. O, tərcümə işi, tərcümə mədəniyyəti və fəaliyyətinin təkcə Tərcümə fakültəsinə deyil, həmçinin Filologiya və jurnalistika, Təhsil, Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinə də aid ola bilən bir məqam olduğunu sözlərinə əlavə edib.

Çıxışının sonunda Kamal Abdullayev konfrans iştirakçılarına uğurlar arzulayıb.

Sonra plenar məruzələr dinlənilib. Gürcüstan Texniki Universitetin müəllimi Latariya Aleksandra Şaxiyevna “Особенности грузино-китайского перевода и существующие проблемы”, Xəzər Universitetinin müəllimi İlham Tağıyev “Three “C” in a Boat to Say Nothing if the “L”, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Leyla Abbasova isə “Müasir dövrdə uşaq bədii tərcümə ədəbiyyatının nəşri problemləri” mövzusunda məruzə ilə çıxış ediblər.

Qeyd edək ki, konfrans “Sahələr üzrə tərcümə”, “Tərcümədə İKT-dən istifadə yolları”, “Bədii tərcümənin problemləri” və “Tərcümənin tədrisi” adlı 4 bölmə üzrə işini davam etdirib.

* * *

Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) dil və mədəniyyət mərkəzlərinin birgə təşkilatçılığı ilə martın 19-da “Multikultural Novruz bayramı” tədbiri keçirilib. Tədbirdə müxtəlif ölkələrin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən səfirləri və səfirlik nümayəndələri iştirak edib.

ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev qonaqları salamlayıb, onları bayram tədbirində görməkdən məmnun olduğunu deyib: “Bu gün Azərbaycanın milli bayramıdır. Bu bayramı biz əsrlərin uzaq nöqtələrindən bugünə qədər gətirə bilmişik. Novruz təbiətin canlanması, yazın gəlişi deməkdir. Novruz insanların əhval-ruhiyyəsinin təzələnməsi, gəncləşməsi deməkdir. Biz Novruz bayramını Azərbaycanın ən müxtəlif yerlərində – Şuşada, Laçında, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Astarada, Qusarda, Xaçmazda – bütün Azərbaycan vilayətlərində, məskənlərində illər, əsrlər boyu qeyd etmişik və öz dostlarımızı da yanımızda görmüşük. Bu gün Azərbaycanın dostları onun yanındadır. Bu gün bizim universitetimizdə həqiqətən də multikultural əhval-ruhiyyə hökm sürür, müxtəlif xalqlar, mədəniyyətlər görüşür”.

İsrailin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Dan Stav universitetdə multikultural tədbirin təşkil olunmasında əməyi keçən hər kəsə təşəkkürünü bildirib: “Məlum olduğu kimi Azərbaycan Dillər Universitetində bir çox mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərin hər biri bir mədəniyyəti əks etdirir. Bu baxımdan, bu, gözəl təşəbbüsdür. Novruz bayramı ən gözəl bayramlardan biri sayılır. Burada iştirakım mənim üçün böyük fəxrdir”.

Argentinanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Sexio Peres Gunela Azərbaycanın multikultural ölkə olduğunu deyib. Diplomat qeyd edib ki, Azərbaycan Dillər Universitetində ispan dili yüksək səviyyədə öyrənilir: “Bu, mənim Azərbaycanda səfirlik fəaliyyətimdə ilk çıxışımdır. Bundan sonra da universitetin təklif etdiyi bütün tədbirlərdə iştirak edəcəyəm. Çünki görürəm ki, ispan dili universitetdə yüksək səviyyədə təbliğ olunur. Əlbəttə, bu da bizim aramızdakı əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Biz də bu yolla öz xalqımızı yaxşı təmsil edə bilərik”.

İndoneziyanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Hüsnan bəy Fənanı “Multikultural Novruz bayramı” mərasiminin təşkilini yüksək qiymətləndirib. O, Azərbaycan Dillər Universitetinin ölkənin ən tanınmış universitetlərindən biri olduğunu vurğulayıb, Azərbaycanın gənc nəslinin dünyanın bütün ölkələri ilə dostluq əlaqələri qurmasının vacibliyinə diqqət çəkib.

Venesuelanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Kristofer Martinez tədbirdə müxtəlif xalqların uğurla təmsil olunduğunu bildirib. Səfir əlavə edib ki, dil vasitəsilə biz özümüzü ifadə edirik, dünyada əlaqələr qururuq: “Aydın görünür ki, tələbələr təmsil etdikləri dili çox yüksək səviyyədə nümayiş etdirirlər. Mənim üçün Azərbaycanda Novruz bayramını qeyd etmək böyük şərəfdir. Biz burada mədəniyyətləri bölüşürük. Mədəniyyət və dil bizi qardaş ölkələr olaraq birləşdirir”.

Kubanın ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Alfredo Fidel Nieves Novruzunu mədəniyyətləri bir-birinə bağlayan bayram kim dəyərləndirib.

ABS səfirliyinin İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri Mişel Peterson, Yaponiyanın ölkəmizdəki səfirinin müavini, Mədəniyyət və təhsil işləri üzrə şöbə müdiri Usui Takaaki, Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin baş məsləhətçisi Dominik Janti, Meksika səfirinin müavini Alberta Aura Qonzales, Norveçin ölkəmizdəki müvəqqəti işlər vəkili Olav Nils Thue, İspaniyanın müvəqqəti işlər vəkili Ignacio Sanchez Taboad, Çin Xalq Respublikası səfirliyinin əməkdaşı Van Cuenqan, Kosta Rikanın müvəqqəti işlər vəkili Xairo Lopez Bolanos Azərbaycanın zəngin mədəniyyətə sahib olmaqla multikulturalizmə böyük töhfələr verdiyini bildiriblər. Qonaqlar müxtəlif ölkələrin adət-ənənələrinin nümayiş olunduğu tədbirin təşkilinə görə Azərbaycan Dillər Universitetinin rəhbərliyinə təşəkkürlərini bildirib, bayram münasibətilə hər kəsə sülh, firavanlıq və xoşbəxtlik arzu ediblər.

Tədbirdə universitetin tələbələri müxtəlif ölkələrə məxsus milli rəqsləri uğurla ifa edib, mahnılar oxuyublar.

* * *

Macarıstanın xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyarto Azərbaycana səfəri çərçivəsində martın 29-da Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) olub. Macarıstanın xarici işlər və ticarət naziri Peter Siyarto və ADU-nun rektoru Kamal Abdullayev razılışma sənədi imzalayıblar.

ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev nazir Peter Siyartonu universitetdə görməkdən məmnun olduğunu deyib. Rektor nazirin Azərbaycana səfərinin iki xalq arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün faydalı olduğunu söyləyib. Rektor Kamal Abdullayev cənab nazirin şəxsən iştirakı ilə universitetdə Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılmasının əlamətdar hal olduğunu diqqətə çatdırıb. Universitet rəhbəri mərkəzin açılışı üçün hazırlıqların tamamlandığını qeyd edib. Mərkəzin açılışının qarışıqlıq əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət göstərəcəyini bildirən universitet rəhbəri Azərbaycan mədəniyyətini, dilini, ədəbiyyatını, tarixini təbliğ etmək üçün Macarıstan universitetlərindən birində güzgü effekti olaraq Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi yaradılmasında nazirin dəstəyini əsirgəməyəcəyinə ümidvar olduğunu deyib. Universitetdə Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışı ilə yanaşı, gələcək əlaqələrin inkişafı üçün macar dilinin və mədəniyyətinin tədrisi ilə bağlı əməkdaşlıq sənədinin də imzalanmasını yüksək qiymətləndirib.

Nazir Peter Siyarto ADU-da olmaqdan məmnunluğunu ifadə edib. Əməkdaşlığın inkişafında yaradılan şəraitə görə universitet rəhbərinə təşəkkürünü bildirib. Nazir iki ölkə arasında inkişafda olan əlaqələrdən söz açıb. Peter Siyarto ADU-da Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin yaradılmasını yüksək qiymətləndirib. O, hər il xarici tələbələr üçün Macarıstan universitetlərində geniş imkanlar yaradıldığını bildirib və tələbələrə bu imkanlardan yararlanmağı tövsiyə edib.

Tərəflər arasında Macar dilinin və mədəniyyətinin tədrisini həyata keçirmək məqsədilə razılışma sənədi imzalanıb. Əldə olunmuş razılışmaya əsasən, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində 29 iyun 2018-ci il tarixli Əməkdaşlıq Razılışmasının yenilənməsi, ADU-da Macar dili və mədəniyyətinin tədrisinin təmin edilməsi məqsədi ilə əməkdaşlıq edilməsi, yaxın vaxtlarda Macar universitetlərinin birində Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzinin yaradılmasını dəstəkləmək üçün birgə səy göstərilməsi və digər məsələlər nəzərdə tutulub.

Daha sonra Macar dili və mədəniyyəti mərkəzinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib və Macarıstan naziri Peter Siyarto və ADU-nun rektoru Kamal Abdullayev tərəfindən qırmızı lent kəsilib.

* * *

Martın 18-i Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışı olub. Mərkəzin təntənəli açılışından əvvəl Azərbaycan və Rumıniya arasında strateji tərəfdaşlığın qurulmasının 10 illiyi münasibəti ilə konfrans təşkil edilib. Tədbirdə ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullayev, Rumıniyanın Baş nazirinin müavini xanım Ana Birçal, bu ölkənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Dan İanku, Azərbaycan–Rumıniya Parlamentlərarası İşçi qrupunun rəhbəri, millət vəkili Azay Quliyev, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini

məsələlər şöbəsinin müdiri Etibar Nəcəfov, Rumıniyanın sabiq prezidenti Emil Konstantinesku və başqa rəsmi qonaqlar iştirak edib.

Universitetin rektoru akademik Kamal Abdullayev rəhbərlik etdiyi ali təhsil ocağında Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılmasını əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirib. Rektor qeyd edib ki, ADU xarici dil və mədəniyyət mərkəzlərinin sayını daha bir mərkəzlə də genişləndirir. Akademik Kamal Abdullayevin sözlərinə görə, ADU-da Rumın dili artıq tədris olunur, tələbələr bu dili böyük həvəs və məmnuniyyətlə öyrənirlər: “Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan iki dövlət arasında qarışıqlıq münasibətlər bu gün Prezidentlər cənab İlham Əliyevin və Klaus Yohannisin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində daha da dərinləşib. Bu mərkəzin açılışı Azərbaycan-Rumıniya əlaqələrinin geniş kontekstində öz sözünü deyəcək, güclü, faydalı istiqamət olacaq. Biz Azərbaycan Dillər Universitetində hər hansı dili və mədəniyyəti təbliğ edərkən arzumuz ondan ibarət olur ki, öz dilimizin və mədəniyyətimizin həmin ölkədə təbliği üçün bizə şərait yaradılsın. Rumın tərəfi çox böyük məmnuniyyətlə bizim bu xahişimizi qəbul edib. Ümid edirik, yaxın gələcəkdə biz Rumıniya universitetlərindən birində Azərbaycan dil və mədəniyyət mərkəzinin yaradılmasında iştirak edəcəyik. Bizim universitetdə bu mərkəzin yaradılması sözün həqiqi mənasında böyük hadisədir. Mərkəzin yüksək səviyyədə fəaliyyəti üçün müəllimli-tələbəli əlimizdən gələni edəcəyik. Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılması Azərbaycan-Rumıniya dostluq əlaqələrinin ən bariz təzahür formalarından biridir. Bu, eyni zamanda Azərbaycan və Rumıniya prezidentlərinin və xalqlarımızın bir-birinə münasibətinin təzahürüdür. Və nəhəyət Azərbaycan və Rumıniya gənclərinin gələcəkdə yaranan və inkişaf edəcək münasibətlərinin bu gün təməli qoyulan təzahürüdür. Hamınızı bu gözəl gün münasibəti ilə ürəkdən təbrik edirəm”.

Rumıniyanın Baş nazirinin müavini xanım Ana Birçal iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın qurulmasının 10 illiyi münasibəti kontekstində geniş məruzə ilə çıxış edib. Ana Birçal Azərbaycan Dillər Universitetində Rumın dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışını yüksək qiymətləndirib, universitetin rəhbərliyinə, o cümlədən kollektivə öz təşəkkürünü bildirib.

Çapa imzalanıb: 23.05.2019.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,25 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, orijinallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side . 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages .The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “**Вестник Азербайджанского университета языков**” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу- по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).